

ВИЗАНТИЈСКО НАСЛЕЂЕ И СРПСКА УМЕТНОСТ II

САКРАЛНА УМЕТНОСТ

СРПСКИХ ЗЕМАЉА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

САКРАЛНА УМЕТНОСТ

СРПСКИХ ЗЕМАЉА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Уредници

ДРАГАН ВОЈВОДИЋ
ДАНИЦА ПОПОВИЋ

БЕОГРАД 2016.

САДРЖАЈ

КУЛТУРНИ ПРОСТОРИ И СВЕШТЕНИ ОКВИРИ

НА РАЗМЕЂУ СВЕТОВА И КУЛТУРА – БИЋЕ И ПРОСТОРИ СРПСКЕ СРЕДЊОВЕКОВНЕ УМЕТНОСТИ	13
<i>Драјан Војводић</i>	
ВИЗАНТИЈА У СРБИЈИ – СРПСКА САМОСВОЈНОСТ И РОМЕЈСКИ УТИЦАЈ	41
<i>Бојана Крсмановић</i> <i>Љубомир Максимовић</i>	
СРБИЈА У ВИЗАНТИЈИ – КТИТОРСКА ДЕЛАТНОСТ СРПСКИХ ЗАДУЖБИНАРА НА ПОДРУЧЈУ РОМЕЈСКОГ ЦАРСТВА	57
<i>Миодрај Марковић</i>	
СРПСКИ ПУТЕВИ РОМЕЈСКЕ КУЛТУРЕ – УЛОГА СРБИЈЕ У ШИРЕЊУ УМЕТНОСТИ ВИЗАНТИЈСКОГ СТИЛА КА ЗАПАДУ И СЕВЕРУ ЕВРОПЕ	75
<i>Мирослава Косић</i> <i>Милош Живковић</i>	
*	
ЛИТУРГИЈСКИ ОКВИРИ ВИЗАНТИЈСКЕ И СРПСКЕ СВЕШТЕНЕ УМЕТНОСТИ	91
<i>Владимир Вукашиновић</i>	
ОПШТЕХРИШЋАНСКИ СВЕТИ У СРПСКОЈ КУЛТНОЈ ПРАКСИ И УМЕТНОСТИ	103
<i>Дубравка Прерадовић</i> <i>Љубомир Милановић</i>	
НАЦИОНАЛНИ ПАНТЕОН – СВЕТАЧКИ КУЛТОВИ У ТЕМЕЉИМА СРПСКЕ ДРЖАВНОСТИ И ЦРКВЕНОСТИ	119
<i>Даница Појовић</i>	
„ОДУХОВАЊЕНА ТЕЛЕСНА ПРЕБИВАЛИШТА БОЖЈА“ – РЕЛИКВИЈЕ И РЕЛИКВИЈАРИ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ	133
<i>Даница Појовић</i>	

I. НА ЗАПАДУ ВИЗАНТИЈСКОГ ЦАРСТВА: У ТРАГАЊУ ЗА ИДЕНТИТЕТОМ

ПОЧЕЦИ УМЕТНИЧКОГ СТВАРАЛАШТВА У СРПСКИМ ЗЕМЉАМА (IX–XI ВЕК) 147

Миодрај Марковић

НА ТРАГУ САМОСВОЈНИХ РЕШЕЊА – СРПСКА УМЕТНОСТ У XII СТОЛЕЂУ 165

Миодрај Марковић

РАНО ДОБА УКРАСА СРПСКИХ РУКОПИСА 183

Јадранка Проловић

СТУДЕНИЦА: ГРОБНА ЦРКВА РОДОНАЧЕЛНИКА ДИНАСТИЈЕ – ТЕМЕЉ ЦРКВЕНЕ
И ДРЖАВНЕ САМОСТАЛНОСТИ. 193

Милош Живковић

II. ОСТВАРЕЊЕ САМОСТАЛНОСТИ И ПРОНАЛАЖЕЊЕ ИДЕНТИТЕТА: НА РУШЕВИНАМА ВИЗАНТИЈЕ

МОНУМЕНТАЛНА СРПСКА УМЕТНОСТ XIII ВЕКА 213

Бранислав Тодић

РАШКО ГРАДИТЕЉСТВО И СКУЛПТУРА У XIII СТОЛЕЂУ 233

Милка Чанак-Медић

ТЕМАТСКИ ПРОГРАМИ СРПСКОГ МОНУМЕНТАЛНОГ СЛИКАРСТВА 249

Драјана Павловић

ОДЈЕК ДРЕВНОГ ХРИШЋАНСКОГ ОРИЈЕНТА У СРПСКОЈ УМЕТНОСТИ
КРАЈЕМ XII И ТОКОМ XIII СТОЛЕЂА 261

Тајибјана Ситародубцев

III. У НАДМЕТАЊУ С ОБНОВЉЕНИМ РОМЕЈСКИМ ЦАРСТВОМ: ДОБА СНАЖНЕ ВИЗАНТИНИЗАЦИЈЕ

СРПСКА УМЕТНОСТ ОД ПОЧЕТКА XIV СТОЛЕЂА
ДО ПРОПАСТИ ДРЖАВЕ НЕМАЊИЋА 271

Драјан Војводић

ОБРАЗАЦ ЦАРСТВА – ИДЕЈА И СЛИКА ВЛАСТИ У СРБИЈИ (1299–1371) 299

Смиља Марјановић-Душанић

Драјан Војводић

ВИЗАНТИЈСКЕ И РОМАНО-ГОТИЧКЕ КОНЦЕПЦИЈЕ У СРПСКОЈ АРХИТЕКТУРИ
И СКУЛПТУРИ XIV СТОЛЕЂА (ДО 1371. ГОДИНЕ) 317

Иван Сивковић

ИЛУМИНАЦИЈА СРПСКИХ РУКОПИСА ИЗ ЗРЕЛОГ СРЕДЊЕГ ВЕКА (1299–1371) 331
Јадранка Проловић

ПРОЦВАТ ПОЗНОГ ФЕУДАЛИЗМА – ЗАДУЖБИНАРСТВО СРПСКЕ ВЛАСТЕЛЕ 341
Смиљка Габелић

У СУСРЕТАЊУ СА КУЛТУРОМ ЗАПАДА – УМЕТНОСТ ПОМОРЈА У XIV СТОЛЕЂУ 357
Валентијина Живковић

НОВО КРАЉЕВСТВО НА ЈУГУ – ЛИКОВНО СТВАРАЛАШТВО
У ДРЖАВИ МРЊАВЧЕВИЋА 367
Марка Томић Ђурић

**IV. УЗАЕТ У СЕВЕРНИМ И ЗАПАДНИМ ОБЛАСТИМА:
НОВА СРЕДИШТА УМЕТНОСТИ ВИЗАНТИЈСКОГ ИЗРАЗА**

УМЕТНИЧКО СТВАРАЛАШТВО У ДРЖАВИ ЛАЗАРЕВИЋА И БРАНКОВИЋА 383
Тајпјана Сптародубцев

ТОКОВИ УМЕТНОСТИ У ПЕРИФЕРНИМ ОБЛАСТИМА – БАЛШИЋИ,
КОСАЧЕ И ЦРНОЈЕВИЋИ. 401
Марка Томић Ђурић

У ТРАГАЊУ ЗА ЛЕГИТИМИТЕТОМ:
ИДЕОЛОГИЈА И УМЕТНОСТ НОВИХ СРПСКИХ ДИНАСТА. 411
Бранислав Цвејковић

САКРАЛНО ГРАДИТЕЉСТВО МОРАВСКЕ СРБИЈЕ 423
Иван Сивковић

АРХИТЕКТОНСКА ПЛАСТИКА И СИСТЕМ УКРАШАВАЊА МОРАВСКИХ ЦРКАВА 435
Дубравка Прерадовић

СЛИКАНИ УКРАС СРПСКИХ ПОЗНОСРЕДЊОВЕКОВНИХ РУКОПИСА (1371–1459) 447
Јадранка Проловић

**V. У СЕНЦИ БОРБЕ ЗА ОПСТАНАК: УМЕТНИЧКО ТРАЈАЊЕ НАКОН
ГУБИТКА ДРЖАВНЕ И ЦРКВЕНЕ САМОСТАЛНОСТИ**

УМЕТНОСТ СРПСКИХ ЗЕМАЉА У ПРВОМ СТОЛЕЂУ ОСМАНСКЕ ВЛАДАВИНЕ 457
Светилана Пејић

СРЕМСКИ БРАНКОВИЋИ И ЗАСНИВАЊЕ СВЕТЕ ФРУШКЕ ГОРЕ 473
Владимир Џамић

УКРАС СРПСКЕ ШТАМПАНЕ КЊИГЕ У XV И XVI СТОЛЕЂУ: ЦЕНТРИ И СТВАРАЛАЧКА ПРОДУКЦИЈА	485
<i>Мирослав Лазић</i>	

VI. ХРИШЋАНСКО ТЕОКРАТСКО ЦАРСТВО У ИСЛАМСКОЈ ИМПЕРИЈИ: ВЕЛИКА ПОСТВИЗАНТИЈСКА ОБНОВА

УМЕТНОСТ ОБНОВЉЕНЕ ПЕЋКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ (1557–1690)	497
<i>Зоран Ракић</i>	

СТАРА ДРЖАВА У ТЕМЕЉИМА НОВЕ ЦРКВЕ	515
<i>Свејллана Пејић</i>	

СРПСКИ ИКОНОПИС НА ПОДРУЧЈУ ОБНОВЉЕНЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ	529
<i>Миљана М. Майић</i>	

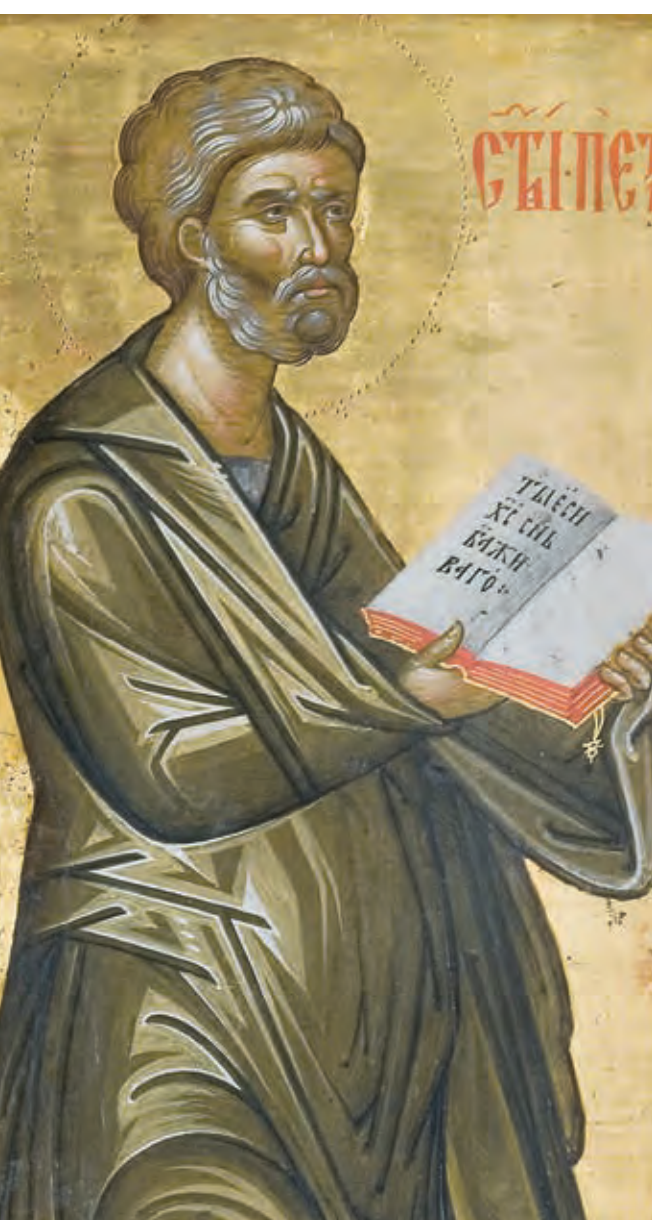
СЛИКАНИ УКРАС СРПСКИХ РУКОПИСНИХ КЊИГА XVI И XVII ВЕКА	541
<i>Зоран Ракић</i>	

„СВЕ СВЕТЕ И ЧАСНЕ СТВАРИ“ – СРПСКО САКРАЛНО ЗАТАРСТВО У XVI И XVII ВЕКУ	553
<i>Мила Гајић</i>	

ПОЈАВА СВЕСТРАНИХ УМЕТНИЧКИХ ЛИЧНОСТИ – ЛОНГИН	565
<i>Ирена Шпадијер</i>	
<i>Бранислав Тодић</i>	

ИСЛАМСКИ УТИЦАЈ НА СРПСКУ УМЕТНОСТ У ДОБА ОТОМАНСКЕ ВЛАСТИ.	575
<i>Љиљана Шево</i>	

ХРОНОЛОШКЕ ТАБЛИЦЕ	581
БИБЛИОГРАФИЈА	585
СПИСАК САРАДНИКА СА АФИЛИЈАЦИЈАМА	629

У СЕНЦИ БОРБЕ ЗА ОПСТАНАК: УМЕТНИЧКО ТРАЈАЊЕ
НАКОН ГУБИТКА ДРЖАВНЕ И ЦРКВЕНЕ САМОСТАЛНОСТИ

Шест година након пада Цариграда и коначног слома византијске империје, османлијским освајањем престоног града Смедерева 20. јуна 1459. срушен је и последњи остатак српске Деспотовине. Непосредно после губитка државно-политичке независности, смрћу патријарха Арсенија Другог 1463. замрла је и независна Српска црква, јер више није било личности која би сазвала сабор да изабере новог духовног поглавара, а ни средстава којима би се за њега на Порти издејствовао берат. Области Пећке патријаршије постепено су потпадале под јурисдикцију Охридске архиепископије, која је деловала под окриљем од Турака признате цариградске Васељенске патријаршије.¹ Повлачењем на север, на тло Угарске, изданци владарске династије Бранковића – Вук (Гргуревић, †1485), слепи деспот Стефан (†1476), Стефанова жена Ангелина († око 1520) и њихови синови Георгије (замонашени Максим, архиепископ влашки и митрополит београдски и сремски, †1516) и Јован (последњи деспот из ове лозе, од 1493. до смрти 1502) – гајећи узалудну наду да је обнова независности могућа, наставили су да негују старе уметничке традиције у скромнијем виду. О томе сведоче како остаци њиховог двора у Купинику са црквом Светог Луке (1453–1456) и прве цркве манастира Гргетега (1471), тако и данас сачувани црква Светог Николе у Старом Сланкамену (1468), манастир Крушедол (1509–1512) и црква Сретења (после 1512. подигнута као филијални женски манастир), брижљиво биране иконе, средром оковане рукописне књиге и украшени сасуди, којима су даривали своје задужбине.² Али постепено даље напредовање турских снага на угарске

територије довело је до пада Београда 1521, нешто доцније и Будима, чиме су се освајања предела јужно од Саве и Дунава показала трајним. Малену слободну оазу на Балкану до 1498. представљала је Зета Црнојевића.³ Манастир Хиландар, српска царска лавра на Светој Гори, подлегао је другачијем облику османлијског управног система, никада не прекидајући везу с матицом.⁴ Крајњу граничну годину ове епохе представља 1557, када је обновљена Пећка патријаршија с патријархом-етнархом на челу, пред Портом, власним да управља покореним хришћанским народом на читавој територији под својом јурисдикцијом.

Тих стотину година прилагођавања новонасталим условима живота под иноверном влашћу, која је наметнула нову организацију и променила затечену привредно-економску структуру (занемаривање земљорадње у корист сточарства последица је нове реалности, будући да су покретљиви власи-сточари припадали категорији повлашћених слојева раје) и, с друге стране, неуспели покушаји да се побуном против Охридске архиепископије обнови устројство независне Српске цркве,⁵ у оскудици података још увек остају у обрисима.⁶

Мноштво записа сведочи о тегобним, „прискрбним” временима омражене „агарјанске”, односно, власти „нечастивих Измаилћана”. Ипак, из друге половине

¹ ИСН III/2, 7–16 (Р. Самарџић); Слијепчевић, *Историја СПЦ* I, 277, 288–297.

² Тимотијевић, *Манастир Крушедол* I–II. V. и рад В. Џамића у овом тому.

³ ИЦГ II/2, 333–347 (И. Божић).

⁴ Фотић, *Прилагођавање и ојсћанање*, 91–102.

⁵ О буни смедеревског митрополита Павла, започетој 1527, а окончаној анатемом побуњеника на сабору Охридске архиепископије 1541, в. ИСН III/2, 20–26 (Р. Самарџић); Слијепчевић, *Историја СПЦ* I, 292–300; Тарнанидис, *Српско-турски односи*, 325–335.

⁶ Од новијих прегледа уметничког стварања, са старијом литературом, издвајамо: Зиројевић, *Цркве и манастир*; Шупут, *Српска архиепископија*; Petković, *Art and Patronage*, 401–414; Петковић С., *Српска уметност у XVI и XVII веку*, 5–58.

Сл. 370. Манастир Светог Прохора Пчињског, свети Прохор Пчињски

XV века у јужним областима, онима које су раније потпале под власт Турака, сачувана су скромна сведочанства уметничког стварања. Ограничене интервенције као да су у спречи са цивилизацијским апокалиптичким страхом од очекиваног „краја света” 7000. године од стварања (1491/92).⁷ Када је тај страх превазиђен, у стабилizованим приликама условљеним како померањем турских граничних подручја на запад и север, тако и верски толерантном владом Селима Првог (1512–1520) и, особито, Сулејмана Величанственог (1520–1566),⁸ запажа се појачана уметничка активност. У одсуству било какве

обједињујуће политичке или духовне снаге, остваривана спонтано и без препознатљивих токова, она је ипак имала своја жаришта – рударска (I) и трговачка насеља (II) одржавала су економски просперитет у новим условима,⁹ што их је чинило погодним и за стварање у области културе и уметности, док су најзначајније духовне и културне центре представљали живи стари манастири (III). Изградња нових цркава подлежала је строгим шеријатским прописима империје на врхунцу моћи и била је ограничена на обнову старијих здања у првобитном обиму, док су украшавање и опрема обновљених богомоља излазили из оквира отоманског законодавства и искључиво зависили од материјалних могућности ктитора (IV).¹⁰

⁷ Радић, *Страх у јужној Византији* II, 103–107.

⁸ Тада су неке грчке цркве наново пропојале, а фермане са привилегијама добили су синајски манастири, Александријска патријаршија, обновљена црква Светог гроба у Јерусалиму итд., в. Андрејевић, *Претварање цркава у џамије*, 114, са одговарајућом литературом.

⁹ Премда недовољно истражен, овај аспект је добро уочен у ИСН III/1, 575 sqq (Т. Поповић).

¹⁰ Зиројевић, *Цркве и манастири*, 31–33.

I Међу рударским градовима антитетично се издвајају мултиетничко Ново Брдо у косовској области, које постепено и неумитно пропада до краја XVI века, и Кратово у североисточној Македонији, на западним обронцима Осоговских планина, које доживљава успон. У Османској империји уживали су привилегије не само због богатих рудишта, него и као ковнице новца.

После губитка самосталности 1455, културну климу Новог Брда одређују образовани и надарени појединци, представници старе аристократије. Такав је био Димитрије Кантакузин, плодни писац и песник „склон хеленској старини”. Библиофил, он наручује одабране наслове од чувеног писара Владислава Граматика, међу њима и занимљив зборник са догматско-полемичким расправама о односу православне и латинске вере. Владислава, чије се стварање прати у периоду 1450–1483, као калиграфа одликује узорно српско писмо ресавске редакције, а као илуминатора – раскошан бојени и позлаћени преплетни украс заставица и иницијала позноморавског израза. Новобрдски златари су до краја тог столећа уточиште налазили у Дубровнику. Да се висок културни ниво одржавао у граду и у другој четвртини XVI века, показује пример попа Недељка, који чита на грчком Пиндарове оде и Есхилове драме, исписујући на маргинама књиге преводе читавих пасуса на српски.¹¹

У исто време, кратовски рудници злата, сребра и бакра обезбеђују просперитет свем становништву. Богати ктитори – какав је Мартин, заслужан за ново осликавање цркве манастира Прохора Пчињског 1488/89. године (сл. 370) – у натписима истичу кратовско порекло. Стилска сродност тих фресака са онима сачуваним у пећинској цркви Светог Николе манастира Горњака (око 1490), црквама у Орлици, метоху Рилског манастира (1491), у Липовцу и у Мисловштици (крај XV–почетак XVI века), као и сличност са сачуваним делом кратовске иконе Деизиса са светитељима, допушта претпоставку да би Кратово могло бити сликарски центар. Премда се лични рукописи анонимних сликара међусобно разликују, они користе истоветне предлошке, а њихове фреске високог квалитета успевају да до краја XV века продуже карактеристичан отмени ток

Сл. 371. Икона Христа Сведржитеља, МСПЦ

моравског лирског израза.¹² У православном свету Кратово постаје шире познато посредно, преко новомученика Георгија, младог златара, који је бранећи хришћанску веру у Софији пострадао од Турака 1515. Неколико година касније добио је житије и службу, култ му се брзо ширио на поробљеном балканском простору и у Русији, а лик му је сликан већ од 1536/37. године (сл. 374).¹³ Кратовци из породица Пепић и Бојчић, имућни закупци окана, издашно су помагали Цркву. Кнез Димитрије Пепић

¹¹ Јовановић В. et al., *Ново Брдо*, 50–84; поводом дилеме да ли је Владислав био и илуминатор сф. Максимовић Ј., *Српске средњовековне минијатури*, 133–134; Ракић З., *Српска минијатура XVI и XVII века*, 103.

¹² Захаријева, Михайлович, *Към характеристиката на едно балканско ателие*, 7–13, са старијом литературом.

¹³ Суботић, *Најстарије ђредстване светиої Георгија Крайовца*, 167–192.

Сл. 372. Чађићи, црква Светог Николе, свети Георгије и света Петка

(†1566), близак сарадник охридског архиепископа Прохора, истицао се као ктитор манастира у охридско-пелагонијском кругу (Слепче, демир-хисарски Свети Никола Топлички, Пречиста Кичевска) и као приложник Леснова и руског манастира на Светој Гори,¹⁴ а разложна је претпоставка да би управо он могао бити заслужан за изградњу комплекса манастира Бошца/Убошца са црквом Ваведења код Косовске Каменице.¹⁵ Подсетимо ли да су особености бројних писара допустиле да се препозна кратовска

преписивачка школа,¹⁶ оправдана је оцена да је у питању значајан културни центар.

И Од трговачких насеобина овога доба компаративан осврт заслужују Трговиште код Новог Пазара и султанов хас Никољ Пазар у Бијелом Пољу, стратешки добро позиционирани на прометним караванским путевима. Писани извори и археолошка истраживања дају доста јасну слику хришћанског

¹⁴ Ibidem, 192–199; Грозданов, *Охридски архиепископ Прохор*, 278–281.

¹⁵ Тодић, *Манасијир Убожац*, 67–87.

¹⁶ Требник писара Јована настао је 1526, док је водећи писар и илуминатор био покретљиви поп Јован, са следбеницима који раде током друге половине XVI века, v. Харисијадис, *Најсја-рији рукопис*, 213–216; Јанц, *Преписивачка школа јоја Јована*, 111–127.

Сл. 373. Ајдановац, црква Светог Георгија

пазарног насеља на ушћу Себечевске реке у Рашку: трговци и занатлије чинили су претежни део становништва, живело се у зиданим спратним кућама у чијем су приземљу биле радионице или дућани, куће су грађене у оквиру махала, а свака је махала имала и цркву. Највећа и дуго најзначајнија била је тзв. Црква III у центру насеља, подигнута и осликана средином XV века. Али у месту у коме се тако активно живи, гради, тргује и путује није образован уметнички центар.¹⁷ Насупрот томе, од насеља у Никољ Пазару до данас је претекла само монументална

¹⁷ Премовић-Алексић, *Археолошка карија*, 223–226, са старијом литературом.

тробродна куполна црква Светог Николе, саграђена крајем XIV века. Пре 1524. започела је њена обнова: пошто су на урушеном здању изведене неопходне градитељске поправке, унутрашњост је у целини живописана. Тај, најобимнији фреско-ансамбл сачуван из овог доба извела је вишечлана сликарска радионица, углавном привржена иконографији палеолошког наслеђа, али са познотичко-ренесансним стилским упливима дубровачког сликарства. Исти стилски спој носе и престоне иконе са тадашњег иконостаса (сл. 375). Црква у центру пазарног места била је стожер око којег су се окупљали прилежни писари – именом и делом познати презвитери Радослав, Оливер, Никола, Јован и дијаци Јован,

Сл. 374. Света Гора, Моливоклаксија, свети Георгије Нови

Вук, Симон. Слутимо да су управо одавде потекли и многи анонимни живописци који су до краја века радили на ширем полимском подручју.¹⁸

III Непосредно по трајном освајању области, турска администрација би начинила катастарске пописе – дефтере, сумарне или опширне, на основу којих је опорезивано хришћанско становништво. Сходно приходима, монаси су били у обавези да плаћају годишње дажбине на манастирске земље. Тај намет су с муком подносили, што је био један од разлога да се читаве заједнице укључе у снажне миграционе токове. Тражећи уточиште на безбеднијим местима, они су са собом носили покретни инвентар. Чак су и мошти светог краља Милутина путовале из Бањске, преко Трепче, до Софије, где су од средине XV века почивале у ротонди Светог Ђорђа.¹⁹ „Велика црква” у Пећи је запустела.²⁰

Поједини манастири којима су били потврђени велики земљишни поседи, како је било с Раваницом већ од 1467. године, у пореском систему су сматрани за тимаре, па су морали да обезбеде учешће опремљених војника-коњаника у турским освајачким

походима.²¹ Привилегију ослобођења од пореза рано су стекли Дечани,²² пре 1548, и Студеница,²³ обављајући соколарску службу за султана. То је монашки живот чинило сношљивијим, а у Дечанима је допринело процвату скрипторија. Штавише, посредством преписа какве на прелазу XV у XVI век чини писар Никандар у Белајској испосници, из матичног манастира шири се мученички култ светог ктитора Стефана Дечанског.²⁴ Захваљујући илустрацијама у Празничном минеју Божицара Вуковића (1538, сл. 395) и руском *Лицевом летописном своду* (середина XVI века), култ Светог краља поприма шири хришћански значај.²⁵

Као културно жариште посебне снаге издваја се манастир Милешева. Приликом турских освајања 1459. и 1463. харана и паљена, Милешева је као чувар моштију светог Саве, најпоштованије српске реликвије, брзо консолидовала братство, па се већ 1466. помиње као седиште митрополита Давида. Спорадичне вести потврђују да је то остала и током првих деценија наредног столећа. Њени покретљиви монаси остварују везе како с Дубровником и Млетачком републиком, тако и са Русијом. Негујући стару националну књижевну традицију, милешевски писари су умножавали Теодосијево *Житије* првог српског архиепископа, као што чини дијак Владислав 1508, а препис зборника *Животи краљева и архиепископа српских* архиепископа Данила Другог, начињен 1553, даривали су хиландарској лаври. Уз преписивање, парадоксално, књиге су у манастиру и штампане 1544–1545. и 1557. Штампарском занату монаси су се обучавали у Венецији, код Божицара Вуковића, што сведочи о отворености монашке заједнице – стожера старих традиција према технолошким новинама које долазе са Запада.²⁶ Са милешевским монасима је у Млечима 1544. боравио јеромонах Мардарије, игуман Светог Николе у Бањи код Прибоја, који је за свој манастир

¹⁸ Пејић, Николаиц, 37–108.

¹⁹ Гергова, *Култът към св. крал Милутин*, 249–272.

²⁰ Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка њаиријарија*, 242–244 (Ђирковић).

²¹ О овом аспекту посебно: Петковић С., *Сѡахије Пећке њаиријарије*, 353–359, са старијом литературом. V. и Зиројевић, *Цркве и манастири*, 172–173.

²² Тодић, Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, 117–118, 97–101 (Тодић).

²³ Кнежевић, *Манастир у нахији Брвеник*, 256–259.

²⁴ Поповић, Тодић, Војводић, *Дечанска њустиња*, 36, 41–43.

²⁵ О култу v. Поповић Д., *Под окриљем светости*, 143–183; о ликовним представама v. Петковић С., *Српски светитељи*, 153–159, 91–104.

²⁶ Немировски, *Прва и друга њаирија*, 123–175. V. и текст М. Лазића у овом тому.

Сл. 375. Престона икона Крштења, црква Светог Николе у Никољцу (Бијелом Пољу)

Сл. 376. Манастир Грачаница, Богородичина црква, спољна припрата, циклус Крштења

одабрао прекрасне сасуде од горског кристала – литијски крст и чашу.²⁷

Грачаница доживљава уметничку и културну обнову за столовања митрополита Никанора (1528–1551, †1557). Припадник јаког интелектуалног круга окупљеног око охридског архиепископа Прохора (око 1525–1550), учени Никанор је са стваралачком инвенцијом даривао и опремао своју катедру: на престони јикони Христа, уз ликове апостола по ободу уметнуо је како свој портрет у проскинези, тако и јединствене представе античког мудраца Питагоре и обнаженог персијског пророка Пропија; за живописање спољне припрате одабрао је грчке сликаре, који су извели иконографски сложен програм (сл. 376),

²⁷ Шаkota, *Ризница манастира Бање*, 92, 96; Пејић, *Свети Никола Дабарски*, 112–114.

укључивши и ретки циклус молитве *Во іробе йлої-ски*; премда је поседовао лепу личну библиотеку рукописних књига, покренуо је штампарију, из које је 1539. изашао Октоих петогласник са веродостојном ведутом грачаничке цркве на фронтиспису.²⁸

IV Разматрање обнова цркава и манастира обавезује на дистинкцију, будући да се уочавају паралелни токови: обнова у правом смислу речи, дакле доградње или поправке старијих здања, што често укључује и обнову фресака или ново живописање, и „обнова” у ширем значењу, тачније изградња цркава из темеља. Како је процес добијања фермана за обнову био дуг

²⁸ О Никаноровим активностима в. Ђурић, *Икона о хироїтонији*, 297–314; Петковић С., *Сликаство сјољашње йриїраїе Грачанице*, 201–206. Најпотпунију слику о културној клими тога доба доноси Грозданов, *Охридски архиепископ Прохор*, 271–286.

Сл. 377. Манастир Поганово, црква Светог Јована Богослова, свети Јевтимије, свети Симеон Српски, свети Сава архиепископ Српски, свети Јован Богослов

и бирократски сложен, на основу множине цркава на којима археолошки није потврђено постојање старије кулне градње чини се да се хришћанско становништво успешно довијало да удовољи захтевима иноверне администрације.²⁹ Уз могућност да су темељи пропадљивих цркава-дрвнара могли представљати тражени доказ, а да је нова градња изведена у трајном материјалу, можда су управо злоупотребе условиле ригорознију контролу и претње рушењима

новоподигнутих цркава, како је забележено у канун-намама издаваним централнобалканским санџацима од 1516.³⁰

Доградње, поправке већег или мањег обима и осликавања цркава региструју се доста рано у старим српским областима. Већ 1464. уз цркву Нове Павлице браће Мусића дограђена је и живописана пространа, засведена припрага заслугом рашког

²⁹ Зиројевић, *Цркве и манастири*, 27–32.

³⁰ *Kanuni i kapun-name*.

Сл. 378. Манастир Поганово, црква Светог Јована Богослова, живопис јужне певнице

Сл. 379. Јашуња, црква Светог Јована Претече, Христос и Самарјанка

митрополита Јоаникија и господина Михаила Анђеловића, припадника туркофилске струје у дворском окружењу деспота Ђурђа Бранковића.³¹ Јужније, у Скопској Црној Гори, у цркви Светог Никите код Чучера поправке старих фресака извео је 1483/84. путујући сликар, који је илустрацијом канона Велике суботе Марка Отрантског унео савремену новину у затечени програм,³² док је параклис Светог Николе у цркви Ваведења у Кучевишту 1501. живописао исти мајстор који је претходне године обнављао фреске у оближњој цркви Свете Петке у Побужју.³³ Најобимнији и програмски најзахтевнији посао рутински је обавила костурска сликарска радионица 1499. живопишући триконхалну цркву Светог Јована Богослова у Поганову, где је остварила учену целину „компромисног карактера који је избијао из латентног колебања између идеје и облика” (сл. 377–378, 380).³⁴ Јашуњски манастири Ваведење

(1499) и Свети Јован Претеча (1516/17) ктиторије су старе властеле из рода Кантакузина – монахиње Ксенија, Теофана, Марта и Марија, на фресци приказане у схими, основале су женски манастир, а недуго потом је Андроник Кантакузин с браћом у близини подигао нову цркву мушкој обитељи. Уколико је тачно предање да су манастири имали заједничку трпезарију, могло би се помишљати да су функционисали као филијални, попут крушедолске целине. И док је познијим преправкама Ваведењска црква изгубила аутентичност архитектонских форми и готово све зидне слике, црква с прислоњеним луковима Светог Јована сачувала је декоративно зидање каменом уоквиреним опеком, као и живопис, програмски екстензиван а стилски самосвојан (сл. 379), изведен средствима неког Петра из Софије 1524. године.³⁵ Градитељска обнова цркве манастира Свете Тројице код Пљеваља завршена је најкасније 1537, када је јеромонах Сава за своју заједницу завршио препис децембарског минеја. На основу 12 сачуваних књига Савин рад се прати на ширем полимском подручју од 1537. до 1545. У писарском

³¹ Петровић Р., *Откриће фресака у Новој Павлици*, 137–154.

³² Марковић М., *Прилози истраживању уједињаја канона Велике суботе*, 167–179, са старијом литературом.

³³ Шире в. Поповска-Коробар, *Атрибуција фресака*, 137–154, са старијом литературом.

³⁴ Још увек најбољи текст о живописцима Поганова: Радојчић, *Једна сликарска школа*, 67–103, цитат са стр. 101.

³⁵ Шупут, *Сјоменици*, 93–96; Суботић, *Јован Претеча у Јашуњи*, 23–36.

Сл. 380. Манастир Поганово, црква Светог Јована Богослова, свети Димитрије, свети Георгије

послу није био усамљен у светотројичком манастиру, у скрипторијуму су књиге и украшаване, док је сама црква остала неосликана до краја XVI века.³⁶ Писани извори сведоче о току обнове манастира Заступа код Бродарева, коју је предузео кнез Ђурђе Вранеш 1537/38: после подизања куполне цркве, сликари су се латили живописања, а истовремено су у привременом скрипторијуму писари преписивали основне богослужбене књиге.³⁷ За три године је градитељски обновљена и 1548/49. живописана једнобродна црква Светог Ђорђа у Бањанима, у чији је стандардни програм унета и ређе сликана илустрација Божићне химне.³⁸ На крају овог низа а у освит обнове Пећке патријаршије стоји црква Арханђела Михаила у Борчу код Груже, живописана 1553. по налогу протопопа Јована.³⁹ Један од анонимних сликара, изразито даровит, с лакоћом је изводио гипки цртеж и уткивао префињени израз прозрачним инкарнатима светих ликова (сл. 381, 382).

За разлику од предочених обнова, од краја XV столећа и све учесталије од почетка XVI века изграђен је и осликан читав низ нових цркава. На почетку тог процеса стајала би једноставна манастирска црква у Ајдановцу, коју су фрескама украсили грчки мајстори скромног умећа (1492, сл. 373),⁴⁰ хронолошки следи херцеговачка скупина цркава с прислоњеним луковима (међу њима Грахово, из 1499. и Луг, из 1503, које су осликали дубровачки сликари непосредно по изградњи),⁴¹ затим црква манастира Тврдоша (1509–1510) – нова херцеговачка катедра изграђена и живописана с великим амбицијама упркос знатним потешкоћама с турским властима,⁴² као и црква с правоугаоним певницама војводе Радоја Храбрена у Тријебњу (1534).⁴³ У Полимљу је за необичну цркву са осликаним зиданим иконостасом у Поблаћу недавно понуђено датовање око 1520,⁴⁴ а у прибојском манастиру Бањи пре 1530. северно од старог католикона подигнута је црква Светог Илије.⁴⁵ Крај При-

Сл. 381. Борач, црква Арханђела Михаила, свети Георгије

зрена, у селу Средска, тридесетих година XVI века саграђена је породична капелица Светог Ђорђа, чије зидове покривају фреске неочекивано монументалних форми, изведене на блатном малтеру.⁴⁶ Изванредан пример појаве на коју указујемо представља манастир Свете Варваре на Рељиној градини код Новог Пазара. Комплекс је изграђен као ново рашко катедрално средиште пре 1526. заслугом епископа Симеона и у тој функцији остао је до средине XVII века. Узорно спроведена археолошка истраживања показала су да на локалитету није било старијег културног слоја. Како је нова црква уписаног крста с куполом била истакнута у топографији и добро видљива из новопазарског шехера, остају сасвим загонетни услови под којима је владика издејствовао дозволу за такав, готово пркосни, подухват.⁴⁷

Сачувана здања, много више но што их је обухваћено овим прегледом, и писани извори показују велику густину цркава и манастира, што значи да је у првом столећу турске владавине и за зидање и за сликаре било доста посла у јужној Србији, у косовско-метохијским областима, у Полимљу и

³⁶ Петковић С., *Манастир Света Тројица* (2008), 10–17, такође помишља на обнову првобитне цркве-броваре.

³⁷ Мано-Зиси, *Рукописне књиге*, 181–202.

³⁸ Суботић, *Свети Ђорђе у Бањанима* (1985), 135–160; idem, *Свети Ђорђе у Бањанима* (2011), 325–352.

³⁹ Кесић, *Животис цркве Арханђела Михаила у Борчу*, 71–94.

⁴⁰ Петковић С., *Српска уметност у XVI и XVII веку*, 226.

⁴¹ Кораћ, Ђурић, *Цркве с прислоњеним луковима*, 561–600.

⁴² Кајмаковић, *Зидно сликарство у БиХ*, 61–64.

⁴³ Ibidem, 156–165.

⁴⁴ Пејић, *Сликари из Приморја*, 369–380.

⁴⁵ Пејић, *Свети Никола Дабарски*, 114–118.

⁴⁶ Петковић С., *Српска уметност у XVI и XVII веку*, 36.

⁴⁷ Поповић М., *Манастир Св. Варваре*, 95–120.

Сл. 382. Борач, црква Арханђела Михаила

Херцеговини. Богомоље настају заслугом како црквених великодостојника (Тврдош, Света Варвара) и монашких заједница (јашуњско Ваведење, пљеваљски манастир), тако и ктиторством угледних локалних првака (јашуњски Свети Јован, Заступ, Тријебањ, Средска), или њиховом заједничком иницијативом (Нова Павлица). Колективно ктиторство специфичност је ове епохе, проистиче из потребе верника за окупљањем на молитви у парохијској или манастирској цркви и остварује се удруживањем средстава ради њеног очувања (Бањани).

Ктитори ангажују веште зидаре не обазирући се на њихову конфесију, па херцеговачке цркве махом

граде римокатолици из Дубровника, док је изградња појединих богомоља несумњиво поверавана муслиманима (Поблаће). Цркве су скромне, најчешће мале, једнобродне и засведене, без куполе, парохијске и без припрате (Средска, Бањани). Тип цркве с прислоњеним луковима у Херцеговини (Грахово, Луг и друге) и јужној Србији (јашуњски Свети Јован), без директног старијег узора, биће прихваћен и у потоњем периоду. Не изостају, најзад, ни монументална куполна здања (Тврдош, Света Варвара).

Између клесаног украса и зидних слика ктитори се радије опредељују да свој дар заокруже живописањем. Према сликарима се односе исто као према

градитељима, тако да се ни конфесионална припадност живописаца ни конфронтација црквених организација нису одразиле на сликарство. Покретљиве радионице прихватају послове у удаљеним подручјима, из Костура стижу до Поганова, или из Дубровника до Поблаћа, с предлошцима преносећи и дух уметничког центра из кога потичу. Често се, управо захваљујући сликарима, појаве и какве ретке или нове теме (Чучер, Поганово, Бањани). Поједностављеном традиционалном програму, условљеном величином цркве, не недостаје богословске учености, која се испољава у дугим исписима уз представе и, још више, у успостављању неочекиваних веза међу сижеима у простору. Незаобилазан део програма чине ликови светог Симеона и Саве Српског. Често на граници са занатом, ово сликарство пре је доказ истрајавања и трагалаштва, него досегнутих јединствених естетских вредности (сл. 372).⁴⁸ Само понегде, као у Средској или у Борчу, бљесне истински таленат (сл. 381).

* * *

На педесетак одабраних примера настојали смо да предочимо културну климу, заслуге појединаца и

⁴⁸ Пад сликарских вредности добро илуструју фреске из Чабића, шире в. Судотић, *Долац и Чабићи*, 73–84.

разноликости стварања у српским областима током првог столећа турске владавине. Колико год нови услови били збуњујући и тешки, живот се неумитно настављао, с њим и потреба, али и могућност израза у свим уметничким областима – у градитељству, живописању, иконопису (сл. 371), штампарству, писарској вештини, која доживљава процват и у златарству, које преживљава озбиљну кризу. Домети тог стваралаштва могу се сагледати само уколико се не мере аршинима високе естетике и културе средњег века, већ културолошки и у односу на шири балкански миље истога доба. Тек тада ће се запазити српске специфичности: национални традиционализам, који старо нипошто не препушта забораву; неговање и ширење локалних светитељских култова, уз успостављање нових; стваралачки искораци у визуелизацији богословско-литерарних извора; активности у центрима који ипак остају локална појава, без снаге да изграде или наметну јединство израза, али са жиљавом снагом опстајања; пријемчивост за прихватање утицаја из других хришћанских средина, како с православног југа, тако и са римокатоличког запада. Заоставштина епохе омеђене 1459. и 1557. заправо је, истих али упорно и узлазно, стварала одговарајуће предуслове да Пећка патријаршија с полетом приступи како духовној тако и културној обнови.

СРЕМСКИ БРАНКОВИЋИ И ЗАСНИВАЊЕ СВЕТЕ ФРУШКЕ ГОРЕ

ВЛАДИМИР ЦАМИТ

Најзаслужнији за настанак Свете Фрушке Горе на обронцима једине планине у пространој сремској равници били су последњи издаци српских деспота Бранковића (сл. 383). Њихова необична животна судбина крунисана је подизањем манастира Крушедола и заснивањем, према древним византијским обрасцима, новог монашког центра почетком XVI века, који ће одиграти важну улогу у очувању православне духовности и народне традиције међу Србима у Угарској, а неретко вршити веома снажан утицај и на Србе у Отоманском царству.

И пре пропасти српске средњовековне државе Срби су насељавали простор изван њених граница северно од Саве и Дунава, а посебно су били бројни у Срему, пределу који је име добио по народном облику латинског назива за антички град Сирмијум.¹ Притиснути налетом Турака са југа и истока крајем XIV и у првој половини XV века, они још више узмичу на север, па не чуди опредељење српског деспота Ђурђа Бранковића (1427–1456) да се трајно веже за угарске владаре, сматрајући да ће у њима пронаћи савезника за борбу против Османлија. Овоме је доприносило и то што је Ђурађ од свог ујака Стефана Лазаревића (1389–1427) наследио жупаније у различитим деловима Угарске, које су као поклон краља Жигмунда биле у српском поседу још од почетка XV века.² Приврженост северним суседима одразила се на судбину деспотове деце: на ћерку Мару, коју је морао дати султану Мурату II у харем (1435), као и на синове Ђргура и Стефана, које су још као дечаке Турци ослепели (1441). Када су браћа, великим залагањем своје сестре – султаније, враћени из турског ропства на смедеревски двор српског

деспота, он је напустио угарски савез и са Турцима склопио сепаратни мир (1444).³

Иако није био најстарији, а имао је и изразит телесни недостатак, средњи Ђурђев син Стефан је – после смрти оца (1456) и краткотрајне владавине свог млађег брата Лазара – преузео управљање Србијом (1458) као њен последњи деспот. Био је уједно и први деспот који своју титулу није добио од византијског цара.⁴ Након пада Смедерева (1459), који је означио крај српске средњовековне државности и почетак вишевековног ропства, родоначелнику сремских Бранковића није преостало ништа друго него да напусти отаџбину. Пошто је неко време боравио у Будиму, уточиште је нашао у Албанији код свог рођака и пријатеља Ђорђа Кастриота – Скендербега (1460). Његовим посредовањем се оженио Ангелином, ћерком господара Елбасана Аријанита Комнина и млађом сестром његове жене Андронике (1461).⁵ У Албанији је са супругом боравио неко време, где му се родио и први син Ђорђе. Касније, када су и последњи српски великаши избегли у Угарску, уз помоћ друге сестре Катарине, удовице грофа Урлиха Цељског, купио је оронули замак Београд у Фурланији на реци Таљаменту, у данашњој северној Италији (1465).⁶ У њему је, живећи скромно од помоћи Млечана као и од средстава која су му исплаћивали Дубровчани и римски папа, провео последњу деценију свог живота, добивши са Ангелином још двоје деце: сина Јована и ћерку Мару.⁷

³ ИСН II, 303–313 (М. Спремић).

⁴ Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, 450–451; Спремић, *Десетог Сћефан Бранковић*, 126–127.

⁵ Руварац И., *О роду десетог срдске Ангелине*, 37; Спремић, *Десетог Сћефан Бранковић*, 124–135.

⁶ Ibidem, 136–137; idem, *Београд у Фурланији*, 4–5.

⁷ Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 31–32.

¹ Скок, *Топономастика Војводине*, 109.

² Жиречек, *Историја Срба II*, 355–357; ИСН II, 218–229 (М. Спремић).

Сл. 383. Икона светих Бранковића, дело сликара Андреје Раичевића, МСПЦ

Умро је 9. октобра 1476. и ту, у фурланском Београду је сахрањен у придворној цркви Светог Николе. По сведочанству Попа Пеје, његове мошти целе и не-тљене објавиле су га као новопросијавшег светитеља у осмој години по упокојењу (1484).⁸ Његов култ је почео да се шири касније, када је удовица Ангелина, на позив угарског краља Матије Корвина, пренела мошти у Срем. Положила их је у цркви Светог Луке, задужбини свога таста, деспота Ђурђа Бранковића, у утврђеном граду Купинику на Сави (1486), који је добила заједно са утврђењима Беркасово и Сланкамен (сл. 384) на Дунаву.⁹ Тада је најстарији Стефанов син Ђорђе добио од угарског краља титулу деспота и још неке поседе у Срему, који су вероватно припадали претходном сремском деспоту, иначе његовом брату од стрица Вуку Гргуревићу.¹⁰ Али, као некада млади принц Растко Немањић, он је жудео за духовним животом, па се без знања мајке и брата замонашио крај очевих моштију у купиничкој цркви Светог Луке, добивши име Максим (1497/8). Био је, изгледа, охрабрен и тиме што је неко време пре тога његов млађи брат Јован добио од угарског краља такође титулу деспота (1496), коју ће оправдати силним ратовањем против Турака у пределима јужно од Саве и Дунава, па чак и у Босни. Али деспотство Јована Бранковића није било дугог века, јер је у средњим тридесетим годинама, изнурен од јуначких подвига, издахнуо од последица грознице 10. децембра 1502. у Беркасову. Сахрањен је на истом месту где је његов брат примио анђеоски образ, поред кивота са очевим моштима у купиничкој цркви. Јованова удовица Јелена, ћерка војводе Стефана Јакшића Млађег, убрзо је била приморана да се преуда за хрватског великаша Иваниша Бериславића, коме је угарски краљ доделио деспотско звање као и дотадашње поседе Бранковића (1504).¹¹ То је представљало снажан ударац за Ангелину и Максима, па када су се Јованове мошти, као и очеве, објавиле три године након упокојења (1505), одлучили су да се са светим телима двојице српских деспота упуте у Влашку свом пријатељу војводи Јовану Радулу IV „Великом”. Тамо су провели три године, а јеромонах Максим је, руком бившег цариградског патријарха

и влашког архиепископа Нифонта, посвећен за епископа, чиме је постао угровлашки митрополит и значајна личност у тамошњем црквеном животу.¹²

Иако су у Влашкој били добро примљени и уживали велики углед, мајка, која се у међувремену замонашила и син архијереј вратили су се у Срем (1509) убрзо после промене на влашком престолу. *Смерна монахиња* Ангелина се одмах обратила писмом московском кнезу Василију Ивановичу за помоћ око подизања новог манастира, јер се деспот Иваниш Бериславић противио чувању Стефанових и Јованових моштију у придворној купиничкој цркви.¹³ Без обзира на помоћ руског кнеза, која је убрзо стигла, до оснивања манастира је дошло тек када се ктиторства прихватио нови влашки војвода Јован Њагоја Басараба (1512). Након одласка владике Максима на поклоњење војводи, са којим су Бранковићи били у родбинским везама јер је био ожењен деспином Милицом, ћерком деспота Јована, он је прихватио да помогне изградњу манастира – маузолеја у коме треба да буду похрањене мошти таста му (Јована) и његовог оца (Стефана). Басараба је понудио Максиму и да поново преузме влашки митрополијски престо, али је замонашени деспот то одбио, пошто је у међувремену већ био произведен за београдског митрополита.¹⁴

Тако је подизање Крушедола (сл. 385), поред породичног маузолеја, добило и своју другу али не мање битну намену. У њега је владика Максим преселио седиште угледне али угрожене древне Београдске митрополије, с обзиром на то да је Београд све више био у опасности од Турака, који ће га убрзо потом и освојити (1521).¹⁵ Истовремено са изградњом крушедолског Благовештењског манастира, замонашена деспотица је подигла филијални женски манастир, од којег је данас сачувана само Сретењска црква.¹⁶ Након завршеног ктиторског дела, београдски митрополит је умро 18. јануара 1516. године, а несрећна мајка, која је надживела све чланове своје породице, сахранивши поред мужа оба сина и кћер, скончала је у лето исте или почетком наредне године. Максим је сахрањен поред моштију оца и брата, у новоподигнутом

⁸ Богдановић, *Житије Ђорђа Крайшовца*, 258.

⁹ ССЗН I, бр. 360; Павловић Л., *Култови лица*, 133–136.

¹⁰ Шмит, Бошковић, *Средњовековни градови у Војводини*, 304; Ђирковић, *О десиошу Вуку Гргуревићу*, 283–290.

¹¹ Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 45–46; ИСН II, 458–461 (С. Ђирковић); Спремић, *Десиош Стефан Бранковић*, 141–143.

¹² Тимотијевић, *Манастир Крушедол I*, 20–21.

¹³ Димитријевић, *Документи*, 18; Тимотијевић, *Манастир Крушедол I*, 19.

¹⁴ Димитријевић, *Документи*, 19; ССЗН I, бр. 416.

¹⁵ Шмит, Бошковић, *Средњовековни градови у Војводини*, 304; Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 50–64; Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 239–268.

¹⁶ Грујић, *Духовни живот I*, 362–363.

Сл. 384. Фрушкогорски манастири и утврђења у Срему у XVI веку – 1. Привина Глава, 2. Ђипша, 3. Кувеждин, 4. Петковица, 5. Шишатовца, 6. Беочин, 7. Раковац, 8. Мала Ремета, 9. Јазак, 10. Врдник, 11. Ново Хопово, 12. Старо Хопово, 13. Гргетег, 14. Велика Ремета, 15. Крушедол, 16. Стари Сланкамен (манастир Св. Николе), 17. Фенек, А. Петроварадин, Б. Чортановци, В. Стари Сланкамен, Г. Земун, Д. Купиник, Ђ. Заслон, Е. Засавица, Ж. Сремска Рача, З. Моровић, И. Беркасово, Ј. Нештин, К. Сусек, Л. Черевих

храму Београдско-сремске митрополије, а Ангелина у Сретењској цркви своје ктиторије. Њихова нетљена тела су их брзо објавила као светитеље – Максимово седме године по упокојењу (1523), а Ангелинино нешто касније, када је и пренето у Крушедол, па су се мошти свих чланова породице нашле на једном месту, смештене у кивотима испред олтара.¹⁷

Објављивањем Ангелининих и Максимових моштију и њиховим придруживањем Стефановим и Јовановим, симболично је заокружено заснивање најважнијег српског манастира северно од Саве и Дунава. Даље ширење култа преузеће на себе крушедолски монаси и београдско-сремски митрополити. Они ће се постарати за састављање службе и житија, наредити сликање њихових светих ликова на фрескама и

иконама, а због светитељских моштију Бранковића, Крушедол ће за Србе у Срему постати оно што је Студеница представљала за Рашку у средњем веку.¹⁸ Мада аристократски сјај Крушедола није био краљевски, то су добрим делом надоместила угледна српска, влашка и молдавска господа из породица Јакшића, Рареша и Басараба, која су својим прилозима омогућила подизање манастира, уливајући наду верном народу да светли дани српске славе, упркос околностима, још нису завршени.¹⁹

Премда није најстарији манастир фрушкогорске скупине, Крушедол је пресудно утицао на формирање и развој најмлађе српске Свете Горе. Од њега су поуздано старији Велика Ремета и Хопово, у којима су Ангелина и Максим боравили приликом

¹⁷ Ibidem, 379; Павловић Л., *Култови лица*, 152; Тимотијевић, *Манастир Крушедол I*, 22.

¹⁸ Радовановић, *Прилози иконографији*, 140–156.

¹⁹ Тимотијевић, *Манастир Крушедол I*, 22.

Сл. 385. Манастир Крушедол

подизања својих задужбина, затим Гргетег, који је, по легенди, подигао сремски деспот Вук Гргуревић, братаца деспота Стефана Слепог,²⁰ као и Раковац, који је, по предању, основао Рака Милошевић, велики коморник деспота Јована Бранковића.²¹ Савременик му је, можда, манастир Кувеждин, који је, по казивању, саздао Стефан Штиљановић, паштровички деспот који је столовао у Моровићу.²² Подизање осталих манастира је подстакао управо ктиторски чин последњих Бранковића. До средине XVI века било их је по турском попису чак двадесет и пет. Поред наведених, то су до данас сачувани Беочин, Бешеново, Врдник, Гргетег, Јазак, Петковица, Привина Глава, Мала Ремета, Дивша, Старо Хопово и Шишатовац, док су из извора познати

Акалово, Буковац, Варасово, Грабовац, Мунтаљ, Стејановци, Тидија и Шуљма.²³ Овој групи се могу придодати, мада јој формално не припадају, манастир Фенек, као и манастир (касније парохијска црква) Светог Николе у Старом Сланкамену – подигнут у првим годинама деспотства Вука Гргуревића (1468), а осликан за време деспота Ђорђа и Јована (око 1500).²⁴ Судајући по износу који су средином XVI века плаћали за откуп манастирских добара Турцима, најугледнији су, поред Крушедола, били Шишатовац и Ново Хопово, што не чуди, јер су се у првом чувале мошти деспота Стефана Штиљановића, а у другом – мошти познатог светог ратника Теодора Тирона.²⁵

²⁰ Момировић, *Манастѝир Гргѝеѝеѝ*; Кулић, Срећков, *Манастѝири Фрушке Горе*, 63–73.

²¹ Кулић, *Манастѝир Раковац*.

²² Кулић, Срећков, *Манастѝири Фрушке Горе*, 101–109.

²³ Зиројевић, *Поседи фрушкоѝорских манастѝира*, 115.

²⁴ Кораћ, *Сѝара црква у Сланкамену*, 293–310; Петковић С., *Фреска са ликовима Три јерарха*, 315–329.

²⁵ Ђурђев, „*Prodaja crkava i manastira*”, 244–245.

Сл. 386. Митра Београдске митрополије, МСПЦ

Згуснутост манастира на релативно малом географском простору и њихово подизање у кратком периоду од пола века подразумевали су велику и снажну уметничку делатност, од које су до данас сачувани само фрагменти. Јер, манастири су током свог трајања трпели пустошења и страдања, понајвише у угарско-турским ратовима, а праву голготу су доживели током Другог светског рата, када се Срем са Фрушком гором нашао у саставу квислиншке Независне Државе Хрватске.²⁶ Њихова монументалност и величина, многобројност и општежитељни карактер сведоче да су узор имали у најпознатијој монашкој гори источног света – Атосу. У исто

²⁶ Давидов, *Фрушкојорски манастири*.

време, или нешто мало раније, на Балкану настају и други монашки центри попут оних у клисури Овчара и Каблара, у долини реке Црнице и на Скадарском језеру у Зети, али са знатно скромнијим манастирским комплексима.²⁷ Улога фрушкогорских манастира, међутим, била је нешто сложенија од оне коју су током векова имали светогорски манастири и сличне монашке насеобине. Осим очувања православне монашке духовности, они су имали и задатак да одбране верски и, нарочито, културни идентитет српског народа који се изненада нашао на простору другачијих и испреплетених традиција – католичког севера и запада и исламског југа и истока.

Оданост српској и светогорској уметничкој традицији огледа се посебно у архитектури фрушкогорских манастира. Решење плана, структуре и концепције простора цркава преузима се са моравских храмова из периода српске кнежевине и деспотовине, пре свега Раванице кнеза Лазара, са пуном свешћу да је њен праузор Света Гора (сл. 344). Том чистом, светогорском типу триконхалног храма, са слободно стојећим ступцима на којима почива купола и са одвојеном и пространим припратом, припадају поред Крушедола и цркве Раковца, Новог Хопова и Светог Николе у Сланкамену, која је вероватно била посредник у преношењу тих традиција. Остале манастирске цркве имају слично, мада нешто сведеније решење.²⁸ Том типу је припадала и црква светогорског манастира Светог Павла, за који су Бранковићи били посебно везани, а коју је као њен нови ктитор подигао 1447. године Максимов предак, деспот Ђурађ.²⁹ Да је постојао снажан утицај Свете Горе видљиво је и у сведенијој обради фасада фрушкогорских цркава, јер на њима изостаје богат моравски камени украс.³⁰

Уметнички предмети који су од времена настанка фрушкогорских манастира сачувани до наших дана сведоче нешто више о укусу и опредељењу њихових ктитора. Тако митра *Београдске митрополије*, извезена на основи од тамноплаве свиле и украшена лозицом са лишћем и цвећем од вишебојне свиле и злата (сл. 386), представља изузетно дело мајстора који је стварао за највише кругове независне Српске деспотовине и нимало не заостаје за најуспелијим

²⁷ Рајић, Тимотијевић, *Манастири Овчарско-кабларске клисуре; Брмболић, Мала Света Гора*.

²⁸ Матић В., *Архитектура фрушкогорских манастира*, 39–48.

²⁹ *Странствования Василия Григоровича-Барского III*, 397.

³⁰ Кораћ, Шупут, *Архитектура византијској светли*, 395.

Сл. 387. Икона Благовести, ГМС

Сл. 388. Икона Исуca Хpистa из Дeизиснoг чинa, мaнaстиp Кpушeдoл

делима из те епохе.³¹ Поклон је Београдској митрополији Катарине Бранковић, сестре деспота Стефана, па није чудо што је владика Максим за њу био везан и што ју је као дар своје тетке вероватно пренео из Београда у Крушедол приликом измештања митрополијског седишта.³² И икона Благовести, која се сматра личним власништвом владике Максима, изванредан је рад неког грчког сликара из времена које непосредно претходи оснивању Крушедола (сл. 387). Минуциозно изведени и достојанствени ликови арханђела Гаврила и Богородице, сликани са пуно прецизности, сведоче о дометима византијског уметничког круга који се још држао високих стандарда, упркос неповољним историјским околностима.³³ Готово истоветних вредности су и иконе крушедолског Деизисног чина из времена оснивања манастира, мада припадају нешто дугачијој традицији будући да су настале у придворној сликарској радионици влашког војводе Јована Њагоја Басарабе, чији су вероватно дар (1512). Оне достојно сведоче о рафинираном уметничком укусу како оснивача Крушедола, тако и оних без чије материјалне потпоре он не би могао бити подигнут (сл. 388).³⁴

Сремски деспоти су посебну пажњу придавали рукописним књигама, које су скупљали и од којих се нису раздвајали ни током својих странствовања. Судећи по инвентару Крушедолске библиотеке пре њеног растурања у Другом светском рату, та богата заоставштина, са рукописима који су датирали од XIV века, завршила је управо у новоподигнутом седишту Београдско-сремске митрополије.³⁵ Старе књиге су свакако служиле као узор фрушкогорским монасима преписивачима, па и непознатом сланкаменском монаху који ће, по заповести владике Максима, преписати једно Четворојеванђеље (1514, сл. 389). Тај репрезентативни кодекс је украшен лепо изведеним заставицама на почецима сва четири јеванђеља у духу византијских и српских рукописа из XIV века (сл. 268). Преписивање књига и њихово украшавање је током векова била једна од најважнијих делатности фрушкогорских манастира, чији су скрипторијуми остварили важну улогу у очувању и ширењу српске писане речи – од

Сл. 389. Почетак Јеванђеља по Јовану, Јеванђеље владике Максима, МСПЦ, бр. 354

Сентандреје, на северу па све до далеког Атоса, на југу. Чини се да је најстарији од њих био онај при манастиру Светог Николе у Сланкамену, који је на прелазу из XV у XVI век доживљавао процват.³⁶

Верност традицији показале фрушкогорски калуђери и украшавањем цркава фрескама, чему су иначе придавали нарочиту важност. Из Максимовог времена је сачувана само једна зидна слика – Три јерарха, на североисточном ступцу сланкаменске цркве. Богословски важна али ретка, представа насликана на истакнутом месту сведочи о великом теолошком знању њених наручилаца, као и о извесном противкатоличком карактеру, баш као и познати спис који је управо у Сланкамену у исто време (1511) исписао

³¹ Johnstone, *The Byzantine tradition*, 97–98.

³² Мирковић, *Црквени уметнички вез*, 36; Тимотијевић, *Манастир Крушедол II*, 234–235.

³³ Кашанин, *Српска уметност у Војводини*, 447; Тимотијевић, *Манастир Крушедол II*, 174–175.

³⁴ Тимотијевић, *Манастир Крушедол II*, 21–23.

³⁵ Mošin, *Izveštaj*, 220–226.

³⁶ Богдановић, *Капалоћ ћирилских рукописа*, бр. 88, 353; Тимотијевић, *Манастир Крушедол II*, 276–279, Т. 67–70.

Василије Никољски за војводу Стефана Јакшића Млађег.³⁷ О даљим напорима калуђера у осликовању црква данас сведоче само најстарије сликарство Крушедола (1543–1545/46), као и делимично сачувано сликарство у Петковици (1588) и нешто млађе из Новог Хопова (1608).³⁸ Мада не спадају у најрепрезентативнија у епохи, ова дела ипак сведоче о јасним намерама да се очувају византијске сликарске форме. На продуховљеном лику владике Максима са јужног ступца крушедолског храма, сликаног руком домаћег сликара (сл. 390), види се колико су његови наследници тежили естетским идеалима најсличнијим онима из времена Српске деспотовине.³⁹

Иако су сремски Бранковићи живели у другачијим условима од владара из доба српске независности и имали особену судбину, успостављање њиховог култа заправо понавља образац који је у српској средини установио свети Сава почетком XIII века приликом уобличавања култа првих Немањића. Не без разлога, непознати црквени песник пореди деспота Стефана са родоначелником Немањића, па додаје да он представља „утврђење православља у српству” и да је „засијао на западу”, а да „озарјава на истоку”, док писац службе београдско-сремском митрополиту пореди Максима са Симеоном и Савом речима: „Светитеља Симеона [...] и [...] Саве ти си, оче, лоза истинита”.⁴⁰ И заиста, и сама структура светиљске породице Бранковић је по подобију старије Немањићке: деспот Стефан – Симеон Немања; владика Максим – архиепископ Сава; деспот Јован – Првовенчани краљ; мати Ангелина – преподобна Анастасија. У подизању манастира Крушедола – митрополијског седишта, од стране митрополита Максима, могу се извући аналогии са подизањем Жиче – архијерејског седишта првог српског архиепископа Саве.⁴¹ Мошти деспота Стефана Слепог објавиле су се „целе и нераспадануте” у осмој години по упокојењу, што је исти број година колико је тело почившег монаха Симеона пребивало у Хиландару, пре него

³⁷ Радојчић Ђ. Сп., *Руски и српски ѿекси Василија Никољској*, 204–210; Петковић С., *Фреска са ликовима Три јерарха*, 325–329.

³⁸ Тимотијевић, *Манастир Крушедол I*, 229–249; Голубовић, *Зидно сликарство Пећковице*, 181–191.

³⁹ Петковић С., *Фреске XVI века*, 129–130.

⁴⁰ Грујић, *Духовни живој I*, 377–378; Радовановић, *Прилој иконографији*, 140.

⁴¹ Чанак-Медић, Поповић, Војводић, *Манастир Жича*, 21–37.

Сл. 390. Манастир Крушедол, свети владика Максим

што га је Сава пренео у Студеницу, где је мирисним благоухањем пројавило новопросијавшег светитеља.⁴² Службе и житија светитељима из породице Бранковић настајали су релативно брзо и писали су их нама непознати али веома учени црквени песници, монаси, што говори да је српска црква три века након свог оснивања била потпуно спремна за успостављање нових светитељских култова, па није било потребе за личним учествовањем чланова породице, као што је то раније био случај са Савом и Стефаном Првовенчаним.⁴³ Чини се, такође, да су баш као и у Симеоновом и другим случајевима немањићких светитеља, мошти одиграле значајну, ако не и пресудну, улогу у успостављању нових култова. Њихов сјај није нестао ни када су их Турци након једног упада у Срем 1716. године уништили и спалили, баш као и век раније мошти светог Саве, препуштајући непознатом монаху да од пламена спасе само мањи део, који и данас представља највећу светињу манастира Крушедола.⁴⁴

Није само судбина моштију Бранковића била слична судбини Савиних моштију, већ су они и свој живот уподобили идеалима и вредностима владара немањићке лозе. Иако у знатно тежој ситуацији од српских краљева и царева, живећи у туђини, они су као заветну обавезу доживљавали бригу о светогорским манастирима, посебно о Хиландару и, тада српском, манастиру Светог Павла, за који су породично били везани. Осим султаније Маре, која је светогорским обитељима чинила ванредне дарове и услуге, и Ангелина са синовима је од пресељења у Срем богато даривала Хиландар, Есфигмен и манастир Светог Павла, док је за руски манастир Светог Пантелејмона посредовала код руског кнеза Василија Ивановича да се прихвати ктиторства над њим. Тако она својим повељама дарује манастирима сигурне приходе у тешким временима – Светом Павлу 500, а Хиландару 1000 дуката годишње, док се на молбу игумана Есфигмена Герасима, прихвата ктиторства над тим манастиром (1499).⁴⁵ Хиландарци су јој се одужили представљајући и њу и чланове њене породице раме уз раме са светитељима

из рода Немањића у последњој обнови живописа католикона почетком XIX века.⁴⁶

Значајна ктиторска дела оугућила је сремским Бранковићима аутономија коју су као српски деспоти уживали у Угарској након пропасти српске средњовековне државе (Вук Гргуревић до 1485, Ђурађ и Јован 1846–1502, замонашени деспот Максим као владика до 1516. године). Она је пресудно утицала и на наставак уметничких тенденција прекинутих падом Смедерева, уз незаобилазан утицај Свете Горе, о чијим манастирима су Бранковићи бринули као и претходни српски владари. Са последњом генерацијом српских великаша и уз помоћ још увек слободне влашке и молдавске аристократије, они су у туђини успели да остваре импозантну уметничку делатност. Њихови духовни наследници, лишени световних титула, баштинили су сећање на њих преношењем српских средњовековних образаца, а шире посматрано, и старијих византијских у нови геополитички простор северно од рашких земаља, у коме се српски народ обрео након губитка државне самосталности.

Као што су некада Симеон и Сава основали Хиландар да буде „прибежиште отачаству” у грчкој земљи, тако Максим и Ангелина оснивањем Крушедола стварају не само један манастир већ читаву монашку гору у угарским крајевима. Учени владика, унук деспота Ђурађа и син деспота Стефана Слепог је знао да ће и онда када је са мапе балканских земаља нестала Немањина држава наставити да живи Савина црква и да ће управо она, очувањем традиције, одржати неусахлим пламен српске средњовековне државности. Тако је и било. Након 1557, Фрушка гора и њени манастири доспели су под јурисдикцију обновљене Пећке патријаршије, а од 1766. године, када је она укинута, те монашке заједнице су биле део Карловачке митрополије, која је пружала снажну потпору српским устаницима у борби за независност почетком XIX века. Најзад, после четири стотине година од настанка, Света Фрушка Гора се нашла у територијалном окриљу државе-матике када је након завршетка Првог светског рата Војводина ушла у састав Краљевине Србије, одлуком Велике народне скупштине у Новом Саду 25. новембра 1918. године.

⁴² Поповић Д., *Светици и њихово прослављање Симеона Немање*, 27–40.

⁴³ Трифуновић, *Белешке*, 326–327.

⁴⁴ Тимотијевић, *Манастир Крушедол II*, 61–68.

⁴⁵ Спремић, *Бранковићи и Света Гора*, 93–96.

⁴⁶ Џамић, *Зидне слике*, 193.

УКРАС СРПСКЕ ШТАМПАНЕ КЊИГЕ У XV И XVI СТОЛЕЋУ: ЦЕНТРИ И СТВАРАЛАЧКА ПРОДУКЦИЈА

МИРОСЛАВ ЛАЗИЋ

Издавачка продукција старих српских штампаних књига поникла је на Цетињу у последњој деценији XV века под покровитељством зетског војводе Ђурђа Црнојевића.¹ Падом Зете, последње суверене српске земље под османску власт, издавачка делатност се није угасила, већ је наставила да живи у измењеним историјским околностима, досегнувши највећи успон у периоду од краја друге до почетка осме деценије наредног столећа. Уз Венецију, највећи штампарски и трговачки књижевни центар у Европи тог времена, где ћириличка издања на српскословенском језику објављују Божићар и Вићенцо Вуковић и његови следбеници (Стефан од Скадра, Јаков од Камене Реке, Јеролим Загуровић, Јаков Крајков, јеромонах Стефан Паштровић и Бартоломео Ђинами), током XVI столећа су богослужбене књиге штампане и у мањем броју православних манастирских средишта (Рујан, Грачаница, Милешева и Мркшина црква), као и у појединим градовима на окупираном српским етничким подручјима (Горажде и Београд). Изузев Молитвеника (Зборника за путнике), објављеног у Венецији, који превасходно садржи верско-дидактичке саставе намењене индивидуалној побожности, биле су то литургијске књиге публиковане за богослужбене потребе православне цркве, које су, због невеликих ортографских разлика између различитих језичких редакција старословенског језика, биле присутне не само на српском него и на ширем јужнословенском простору.

* * *

Захваљујући интензивној политичкој, економској и културној сарадњи Зете с Венецијом, на плану мор-

¹ Пузовић, *Почеци српског штампарства*, 11–21, са старијом литературом.

фологије књижног украса цетињских издања долази до продора познотичких и ренесансних утицаја и њиховог прожимања с јужнословенском рукописном традицијом.² То је донекле уочљиво већ у Октоиху првогласнику (1494), првом издању цетињске штампарије, чији је украс углавном сведен на неколико заставица, мањи број квадратних иницијала и лигатурних наслова. Значајнији искорак у правцу прихватања ренесансних утицаја може се приметити у Псалтиру с последовањем (1495), богослужбеној књизи чији графички репертоар, поред традиционалних, садржи и већи број ренесансних иницијала гравираних у маниру Ерхарта Ратдолта (сл. 391, 392), познатог венецијанског штампара и илустратора, родом из Аугзбурга.³ Међу овим иницијалима се, штампани на црној или црвеној квадратној основи, налазе ликови и представе малих нагих крилатих пута, птица, фантастичних животиња, рога изобиља и других популарних ренесансних мотива.⁴

Од свих познатих цетињских издања, најбогатије је украшен Октоих петогласник, чији најочуванији дечански одломак има свега тридесет осам листова.⁵ Осим уобичајеног украса Црнојевићевих издања сачињеног од заставица, иницијала и лигатурних наслова, Октоих петогласник садржи и већи број илустрација, отискиваних помоћу два гравираних дрвена клишеа уметнута један у други.⁶ На основу сачуваних фрагмената, познато је свега шест централних клишеа са сценама: Сабор бесплотних анђела (сл. 393), Сабор пророка Јована Претече, Издајство Ју-

² Лазич, *Издања цетињске штампарије*, 30.

³ Медаковић, *Графика српских штампаних књига*, 93–94.

⁴ Ibidem, 92–97.

⁵ Убишарип, *Петогласник Ђурђа Црнојевића*, 21–31, са старијом литературом.

⁶ Немировски, *Почеци штампарства у Црној Гори*, 371.

Сл. 391. Иницијал слова К, Псалтир с последовањем, издање Ђурђа Црнојевића, НБС И 41

Сл. 392. Иницијал слова А, Псалтир с последовањем, издање Ђурђа Црнојевића, НБС И 41

дино, Сабор апостола са Светим Николом, Силазак у ад и Три химнографа.⁷ Нарочито је занимљива илустрација са гравираним представама тројице химнографа, у предњем плану, док је у позадини, по свему судећи, приказана првобитна црква цетињског манастира.⁸ Насупрот централним композицијама, које се, изузев појединих детаља, у највећој мери придржавају источнохришћанских иконографских формулација, раскошан оквир је готово у потпуности израђен у духу ренесансне ликовне поетике. Сачињава га сплет густе стилизоване лозе с цветовима, у оквиру чијих врежа су укомпоновани крилати пути, као и реалне и фантастичне животиње, док су у угловима приказани симболи јеванђелиста.⁹

Утицај традиционалне рукописне културе на штампану је посебно уочљив у књижном украсу издања војводе Божидара Вуковића „Подгоричанина”.¹⁰ Иако

издавачку делатност започиње у Венецији, другој конфесионалној и културној средини, у решењима ликовно-графичког украса Вуковићевих издања, изузев већег броја ренесансних декоративних вињета, доследно су испоштоване јужнословенска рукописна традиција и православна иконографија.¹¹ Међутим, истицање континуитета с рукописним украсом није био само одраз Вуковићеве оданости православној цркви, већ у знатној мери и тржишних захтева, од којих је умногоме зависио и његов издавачки програм. Стога, Божидар Вуковић и приређивачи његових издања (Пахомије, Теодосије, Генадије и Мојсије), прилагођавајући се техничким могућностима новог медија, строго воде рачуна о томе да и формални аспекти ових књига буду усклађени с њиховом литургијском садржином и култном наменом. Усмереност ка традицији није се одразила само у случају преузимања лигатурних наслова, иницијала и заставица, већ и у иконографским решењима илустрација израђених за Молитвеник (Зборник за путнике) – који је 1520. објављен у сажетој и опширнијој верзији,¹² а

⁷ Медаковић, *Графика српских шtamпаних књига*, 97–110; Петковић С., *Илустрације и књижни украс*, 27–28.

⁸ Медаковић, *Графика српских шtamпаних књига*, 106–107; Немировски, *Почеци шtamпартства у Црној Гори*, 375–377.

⁹ Медаковић, *Графика српских шtamпаних књига*, 97–110; Петковић С., *Илустрације и књижни украс*, 27–28.

¹⁰ Медаковић, *Графика српских шtamпаних књига*, 116–142.

¹¹ Ibidem, 116–142; Петковић С., *Илустрације и књижни украс*, 29, 33; Idem, *Илустрације српских шtamпаних књига*, 72–73.

¹² Мано-Зиси, *Зборници за путнике*, 151–171.

Сл. 393. Сабор бесплотних анђела, Октоих петогласник, издање Ђурђа Црнојевића, манастир Дечани, Дечани 156

Сл. 394. Три мелода, Октоих петогласник, издање Божидара Вуковића, манастир Крка

прештампан 1536, као и за Празнични минеј, завршен 1538. године. Божидар Вуковић наручује за Молитвеник већи број дрворезних клишеа која, уз незнатна тематска и иконографска одступања, готово у потпуности произлазе из источњохришћанске уметничке традиције. На њима су, поред неколико сцена из циклуса Великих празника,¹³ изгравирани допојасни ликови најугледнијих светитеља хришћанске цркве, који су, поред илустративне и дидактичке, имали

¹³ Медаковић, *Графика српских штампаних књига*, 123–142; Петковић С., *Илустрације и књижни украс*, 29–34.

и молитвену функцију. Након поновљеног издања из 1536. године, четири дрворезбарена клишеа су употребљена и за Октоих петогласник (Богородица, арханђео Михаило, свети Никола и свети Димитрије), за који је наручен и један потпуно нов на коме су изгравирани представе три допојасна мелода (сл. 394).¹⁴

Постојећа дрворезбарена клишеа из штампарског фонда Божидара Вуковића нису била довољна и за илустровање Празничног минеја, због чега је он поред старих наручио и нова. Реч је о Вуковићевој најраскошније опремљеној књизи, чији су поједини примерци, попут оног који је некада припадао приватној збирци старих штампаних књига Народне библиотеке у Београду а сада се чува у библиотеци Честер Бити у Даблину (W 149),¹⁵ штампани на пергаменту и потом накнадно колорисани.¹⁶ Уз појединачне представе светитеља, у Празничном минеју су приказани и најзначајнији догађаји из хришћанске историје, као и поједине сцене из циклуса Великих празника.¹⁷ Доследно поштујући источњохришћанску традицију, мајстори су приликом израде ових илустрација користили позновизантијске итало-критске иконографске узорке, којих су се у највећој мери придржавали и иконописци који су сликали иконе за цркву Светог Ђорђа Грчког у Венецији (San Giorgio dei Greci),¹⁸ од којих се један део чува у Музеју икона Грчког института, смештеног крај тог храма.¹⁹ Међутим, поред већине дрвених клишеа непосредно гравираних према поствизантијским иконографским обрасцима, у Празничном минеју Божидара Вуковића су отиснуте и две, у иконографском погледу, до тада непознате представе. На једној од њих су приказане фигуре утемељивача српске државе и цркве, свети Симеон Српски и свети Сава Српски, а на другој сцена у којој свети Никола приводи Христу Стефана Дечанског (сл. 395),²⁰ која

¹⁴ Петковић С., *Илустрације и књижни украс*, 33.

¹⁵ Недељковић, *Судбина несјалих средњовековних рукописа*, 36–37; Лазич, *Збирка старих штампаних књига*, 157–216.

¹⁶ Љубинковић М., *Бојени дрворез*, 25–29. О колорисаним илустрацијама других Вуковићевих издања в. Харисијадис, *Одојене графика у Октоиху петогласнику*, 31–34.

¹⁷ Петковић С., *Илустрације и књижни украс*, 33.

¹⁸ Idem, *Порекло илустрација у штампаним књигама Божидара Вуковића*, 119–135, где аутор сматра да су ове иконе биле непосредни иконографски предлошци.

¹⁹ О збирци икона које се чувају у Музеју в. Казанаки-Лаппа, *Наследие Византии*.

²⁰ Петковић С., *Ликови Срба светитеља*, 139–158; idem, *Илустрације и књижни украс*, 34.

ће касније послужити као иконографски узор, пре свега, у монументалном црквеном сликарству.²¹

Насупрот Божидару Вуковићу, Вићенцова привржениост католицизму,²² уз измењену духовну и културну климу, обележену контрареформацијом и ангажованијом прозелитском политиком римокатоличке цркве, омогућили су и знатан продор западних иконографских и ренесансних стилско-морфолошких елемената у ћирилску српскословенску књигу. Без обзира на то што је, прештампавачући књиге свог оца, заједно са својим ортаком Италијаном Бартоломеом да Скиом,²³ у највећем броју својих издања користио и Божидарова стара дрворезбарена клишеа (Служабник из 1554, Псалтир с последовањем из 1561. и Октоих петогласник, око 1560), Вићенцо Вуковић је у графички украс појединих књига унео и значајне иконографске и стилске иновације. Већ у првом његовом издању, Псалтиру с последовањем, објављеном 1546. године, коришћена су четири нова правоугаона клишеа, отиснута тако што су са свих страна уоквиравала текст. На горњем, као и на бочним, изгравирани су траке са стилизованим флоралним и геометријским мотивима и преплетима, док су на доњем смештена по три попрсја светитеља. На осам различито изрезаних клишеа, представљених у складу с источноправославном иконографском традицијом, изузев пејзажа приказаних у другом плану, налазиле су се представе Деизиса, црквених отаца, пророка и симбола јеванђелиста.²⁴

У Молитвенику, Вићенцовом другом издању, у потпуности су преовладали западноевропски иконографски обрасци. Њихов продор је умногоме био омогућен самим садржајем и наменом тих издања, превасходно публикованих за потребе ширег круга верника.²⁵ И у њима је поновљен штампани оквир око текста, отиснут помоћу четири правоугаона клишеа. На горњем, као и на бочним, угравирани су стилизовани флорални и геометријски аниконични мотиви с уметнутим фигуралним приказима анђела, пута, пророка и других фигуралних представа, преузетих из графичког украса савремених ренесансних књига. Међутим, ово издање је, пре свега, препознатљиво по илустрацијама отиснутим

Сл. 395. Свети Никола приводи Христу Стефана Дечанског, Празнични минеј, издање Божидача Вуковића, БЧБ, W 149

у доњем делу страница, на којима су представљени догађаји из Богородичиног живота, Христовог детињства и Христових страдања, приказаних према западноевропским иконографским формулацијама (сл. 396). Као њихов литерарни предлажак послужио је верско-дидактички састав *Meditationes vitae Christi*,²⁶ који је у оквирима приватне побожности хришћана римокатоличке вероисповести у позном средњем и раном модерном добу уживао огромну популарност. Осим тих фигуралних представа,

²¹ Кајмаковић, *Уједињајући слике српске графика*, 233–242; Вујичић, *О неким иконографским особеностима*, 107–116.

²² Лазић, *Између пајироијизма, јодожности и шировине*, 81–82.

²³ Издавачи, штампари, преписивачи, 94–98.

²⁴ Петковић С., *Илустрације и књижни украс*, 37.

²⁵ Лазић, *Између пајироијизма, јодожности и шировине*, 87–88.

²⁶ Петковић С., *Meditationes vitae Christi*, 253–265.

Сл. 396. Распеће, Молитвеник (Зборник за путнике), издање Вићенца Вуковића, РНБ

Сл. 397. Свети Илија у пећини, Зборник Јакова од Камене Реке, НБС И 98

посебно се истичу и две вињете с приказима Свете Тројице и Вероникиног убруса, урађене у истом стилском маниру. На њима су представљене две велике теме римокатоличке цркве које су у време противреформације, поред верско-дидактичког, добиле и полемички карактер. За разлику од осталих украса изведених у духу западноевропске уметности, једино се ове две фигуралне вињете налазе и у поновљеном издању Молитвеника Вићенца Вуковића, штампаном 1560. године не само на хартији већ и на пергаменту.²⁷ Разлоге за изостављање препознатљивих западноевропских иконографских формулација, које се касније јављају

само спорадично, попут представе *Imago pietatis* из прештампаног Вићенцовог Октоиха петогласника око 1560. године,²⁸ вероватно треба тражити у новонасталим историјским околностима и промени духовне и културне климе. Она је на српском етничком простору обележена обновом Пећке патријаршије, 1557. године, чији су јерарси настојали да предупреду ширење римокатоличких утицаја.²⁹

Остали венецијански издавачи, који су након Вићенца Вуковића наставили да објављују ћирилске књиге на српскословенском језику, углавном се

²⁷ Мано-Зиси, *Періаменини одломак*, 57–66.

²⁸ *Лексикон српскословенскої шіаміарсїва*, 161–162.

²⁹ Petković, *Artistic Activity*, 624–626; idem, *Илустрације српских шіаміаних књиіа*, 76–77.

враћају илустрацијама и графичком украсу израђеном у духу источнохришћанске традиције. Делимично, Стефан од Скадра у Триоду посном (1561) и Триоду цветном (1561) и, знатно више, Јаков из Камене Реке (Зборник из 1566. године) користе највећим делом већ познате елементе књижног украса издања Божидача Вуковића. Ипак, у Јаковљевом Зборнику су отиснуте и две нове илустрације с представама Свети Илија у пећини (сл. 397) и Цвети.³⁰ Слична је ситуација била и са издањима Јеролима Загуровића – Псалтиром с последовањем (1569), Молитвеником – Требником (1570) и Служабником (1570). Поштујући у највећој мери Вуковићеве предлошке, Загуровић уноси и поједине елементе украса савремених западноевропских издања, као што су лик цара Давида у Псалтиру и представа јеванђелисте Матеја из Служабника. Исту представу цара Давида на престолу, копирајући Загуровићев Псалтир с последовањем, одштампаће и Бартоломео Ђинами 1638. године, где ће на крају текста бити отиснута и правоугаона вињета с ликом апостола Андреје, изведена у духу римокатоличке иконографије.³¹ Оно што је нарочито особено за Загуровића јесте то да је на крају Псалтира и Молитвеника одштампан и његов амблем,³² што ће, по узору на њега, учинити и Ђинами у свом Псалтиру. Остала издања, као што су Зборник Јакова Крајкова из 1572, Зборник и Буквар Стефана Паштровића,³³ одштампани 1597. године, била су врло оскудног украса, који је већ наговештавао нову ликовну поетику.³⁴

Књижни украс у издањима објављеним на српском етничком простору под османском влашћу био је кудикамо скромнији, а материјалне могућности и низак степен техничких и кадровских капацитета одразили су се не само на типографске одлике ових књига већ и на квалитет њихове ликовно-графичке опреме. Насупрот цетињским и венецијанским издањима, где је долазило до продора западноевропских иконографских елемената, у украсу ових књига је готово у потпуности испоштована јужнословенска рукописна традиција,³⁵ што се уочава већ у горажданским издањима – Служабнику (1519), Псалтиру (1521) и Молитвенику – Требнику (1523),

Сл. 398. Заставица с Богородицом на престолу, Псалтир с последовањем, издање Божидача Горажданина, НБС И 83

одштампаним настојањем Божидача Горажданина и његових синова, Ђурђа и Теодора Љубавића.³⁶ Овај украс, који се састоји од мањег броја преплетних заставица и витичастих иницијала, готово да се и не разликује од украса рукописних књига, с тим што су у два случаја унутар заставице унети и мали ликови Богородице на престолу (сл. 398) и попрсја црквених отаца Василија Великог и Јована Златоустог.³⁷ Међутим, поред поменутих, као и заставице прекопиране из цетињског Октоиха првогласника, у Служабнику је отиснута и једна ренесансна декоративна вињета са изрезаним мотивима рога изобиља,

³⁰ Idem, *Илустрације и књижни украс*, 40.

³¹ Ibidem, 40–41.

³² Миловић, *Двије-три ријечи о заштитним знаковима*, 123–126.

³³ Мано-Зиси, *Први штампани српски буквар*, 13–25.

³⁴ Петковић С., *Илустрације и књижни украс*, 40.

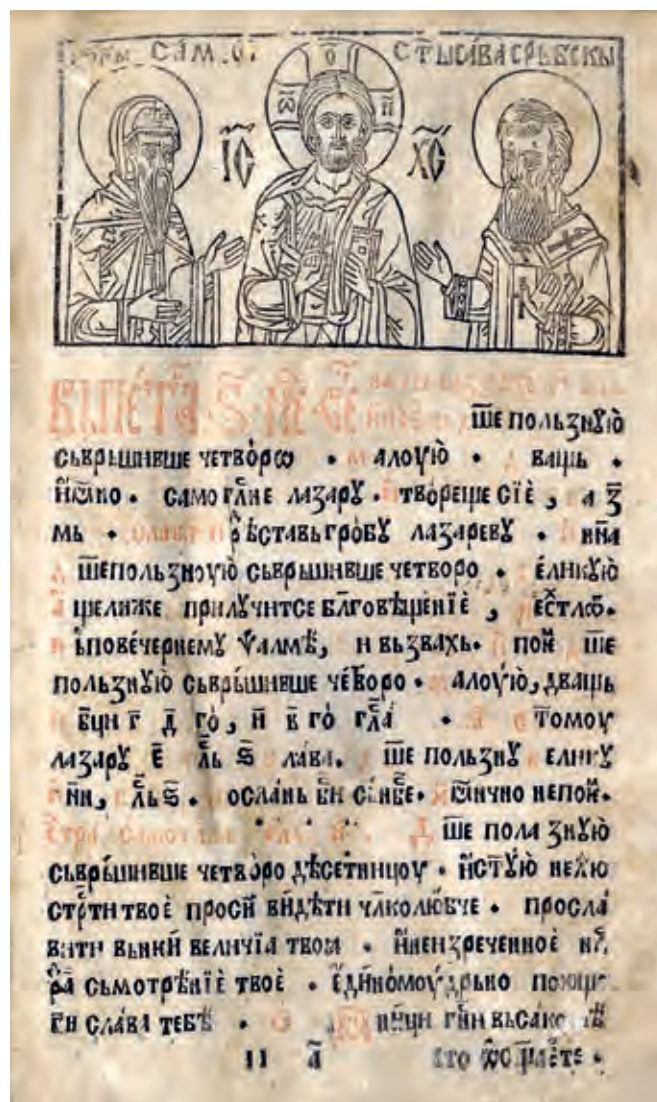
³⁵ Ibidem, 41.

³⁶ Мано-Зиси, *Графика горажданских књига*, 287–308.

³⁷ Петковић С., *Илустрације и књижни украс*, 41.

Сл. 399. Силазак Светог Духа, Триод цветни, издање Мркшине цркве, НБС И 49

Сл. 400. Деизис са светим Симеоном и светим Савом, Триод цветни, издање Мркшине цркве, НБС И 49

птицама и цвећем,³⁸ која је, по свему судећи, купљена у некој од радионица у Венецији заједно с другом штампарском опремом.

За разлику од *Рујанској чейворојејеванђеља*, штампаног 1537. године, у коме изузев иницијала и заставице нема других украса,³⁹ грачанички Октоих петогласник из 1539. године садржи и илустрацију у чијем горњем делу је приказан модел цркве мана-

стира Грачанице, а у доњем су, по узору на заставицу из Октоиха петогласника Божицара Вуковића, тројица химнографа.⁴⁰ Занимљиво је, међутим, да је уместо мелода првобитно била изрезана ктиторска представа митрополита грачаничког Никанора како предаје књигу Богородици на престолу.⁴¹

Упућеност на рукописну традицију одликује и графички украс прва два милешевска издања, Псалтир

³⁸ Медаковић, *Графика српских шtamпаних књига*, 112.

³⁹ Немировски, *Шtamпарија манастира Рујно*, 172–174.

⁴⁰ Петковић С., *Илустрације и књижни украс*, 41.

⁴¹ Петковић С., *Несачувани јорџејев новобрској митрополији*, 71–86.

с последовањем (1544) и Молитвеник – Требник (1546), који је сведен на малобројне једноставно изведене заставице и иницијале, док је сасвим другачијег карактера украс Псалтира с последовањем из 1557. године, где је највећи број иницијала невешто прекопиран из цетињског Псалтира.⁴²

Да су цетињска издања уживала велики углед у српској средини под османском влашћу, показује и графички украс Четворојеванђеља које је, по налогу Тројана Гундулића, штампао јеромонах Мардарије у Београду 1552. године. Угледајући се на поједина влашка издања, из којих је чак преузео и грб с враном која држи крст у кљуну, Мардарије је и поједине иницијале и заставице гравирао према цетињским књигама. Сличан украс је задржао и приликом штампања Четворојеванђеља у Мркшиној цркви 1562, док је за Цветни триод, из 1566. године, изрезао и четири клишеа на којима су представљене сцене из циклуса Великих празника: Распеће, Силазак у ад, Вазнесење Христово и Силазак Светог Духа на апостоле (сл. 399). За исту књигу је израдио и представу Деизиса, која, за разлику од устаљених источнохришћанских иконографских образаца, показује и извесне националне специфичности. Ту су, уместо светог Јована и Богородице, као молитвени заступници свог рода пред Христом, приказаним

у средини, са стране представљени свети Симеон Српски и свети Сава Српски (сл. 400), док је као литерарни извор оваквом иконографском решењу могао послужити *Заједнички канон Сјасу Христју, свейом Симеону и свейом Сави*, који је саставио монах Теодосије, чувени хиландарски књижевник.⁴³

* * *

Ликовно-графички украс српских ћирилских књига није представљао аутономну категорију нити изолован уметнички феномен, већ је у највећој мери проистицао из њиховог садржаја и њихове богослужбене и верско-дидактичке функције. С обзиром на то да је настајао у различитим политичким ентитетима и државним структурама, у њега су уграђивани и социјални, културни и уметнички аспекти средине у којој је стваран, као и идејни оквири, таленат мајстора и уметнички укус осталих лица одговорних за његово уобличавање. Не занемарујући извесне националне специфичности, књижни украс је, уз повремене утицаје западноевропске уметности, у основи произишао из општег рукописног јужнословенског православног наслеђа, због чега се његов значај простирао и ван граница српског етничког подручја, досежући, преко Влашке и Молдавије, чак до Русије и Украјине.

⁴² Idem, *Илустрације и књижни украс*, 41–43.

⁴³ Idem, *Ликови Срба свейиџеља*, 151–155; idem, *Илустрације и књижни украс*, 43.

ХРИШЋАНСКО ТЕОКРАТСКО ЦАРСТВО У ИСЛАМСКОЈ ИМПЕРИЈИ:
ВЕЛИКА ПОСТВИЗАНТИЈСКА ОБНОВА

УМЕТНОСТ ОБНОВАЉЕНЕ ПЕЋКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ (1557–1690)

ЗОРАН РАКИЋ

Обнова Пећке патријаршије 1557. године представљала је изузетно значајан догађај не само за српску цркву и српски народ, коме је та црквена организација постала главни обједињујући чинилац, већ и за целокупно уметничко стваралаштво. Почевши од друге половине XVI века – када су први предводници Патријаршије, пореклом из породице Соколовић, уложили напор да оживе стара уметничка средишта, поправе оштећене споменике, украсе њихову унутрашњост зидним сликама и иконостасима, а ризнице попуне богослужбеним предметима и књигама – па током наредног столећа и по, све до ратних година које су претходиле Великој сеоби 1690, на пространом подручју под јурисдикцијом обновљене Патријаршије трајала је непрекинута делатност у свим областима уметности.¹

Будући да турски властодршци нису спречавали слободу вероисповести, уметничка делатност, готово у потпуности везана за потребе цркве, одвијала се, уз извесна ограничења, без већих застоја и првенствено је била условљена хтењима и материјалним могућностима самих приложника.² Као последица новонасталих прилика, изазваних турским освајањима, социјални састав ктитора је значајно измењен. Уместо дародаваца из времена државне самосталности – владара, властеле и високог клира, јавили су се нови ктитори потекли из монашких и сеоских заједница, из редова црквених и народних главара, спахија-хришћана или, у већим градским насељима,

из кругова имућнијих трговаца и занатлија. Извесна помоћ у новцу и богослужбеним предметима стизала је повремено и из слободних православних земаља – Русије и румунских кнежевина.

Благодарећи прегнућима приложника, број новонасталих остварења, пре свега сликарских и оних која припадају уметничким занатима, био је изузетно велики. Главна уметничка средишта током друге половине XVI века налазила су се у матичним деловима Патријаршије, на Косову и Метохији, у Полимљу и Херцеговини, а у наредном столећу су се померила ка подручјима дотада слабије захваћеним покретом препорода – у планинске пределе на тремеђи данашње Србије, Црне Горе и Босне и у области у сливовима Велике Мораве и Ибра. Радионице уметничких занатлија биле су везане за поједине градске центре – Призрен, Пећ, Мостар, Чајниче, Фочу, Сарајево, Београд, Смедерево и Бечкерек. Остали мајстори, а посебно сликари, доста су путовали у потрази за послом. Чинили су то сами, с помоћником или у оквиру сликарске радионице која би била образована када су поруџбине то налагале. Дубоко привржени традицијама византијске и српске уметности из доба државне независности, они су живели, радили и били организовани на начин средњовековних мајстора.

Упркос ограничењима која је на освојеним територијама наметало турско законодавство (забрана подизања нових богомоља на местима где их раније није било, док су се постојеће могле обнављати, али не и проширивати), током друге половине XVI и у XVII веку саграђен је знатан број цркава.³ Новоподигнута здања су у погледу типологије и структуре

¹ Најпотпунији синтетички преглед стваралаштва у периоду од обнове Патријаршије до Велике сеобе сачинио је Петковић С., *Српска уметност у XVI и XVII веку*, 59–193.

² О ктиторима и приликама у којима се одвијала уметничка делатност на тлу обновљене Патријаршије в. Петковић С., *Зидно сликарство*, 14–64; *idem*, *Art and Patronage*, 401–414; *idem*, *Српски иаиријарси*, 129–139. V. и ИСН, III/2, 39–67 (Р. Самарџић).

³ Основна литература о архитектури овог периода: Шупут, *Српска архитектура*; *eadem*, *Споменици*.

Сл. 401. Манастир Пива, црква Успења Богородице

средила традиције средњовековне архитектуре, истина у поједностављеним облицима, а с временом су се издвојиле и поједине области с регионалним градитељским особеностима.

Услед ограничених средстава, на читавој територији коју је насељавао српски народ, а посебно у сеоским срединама, најчешће су подизане једноставне једнобродне цркве покривене полуобличастим сводом, а завршене полукружном апсидом на источној страни и припратом на западној. Понекад су такве грађевине, сведених облика и невеликих димензија, биле делимично укопане у земљу, чиме су иновационим властима постајале још мање уочљиве. Напоре с њима, у крајевима где је утицај приморског градитељства био осетнији (Стара Херцеговина и

Црна Гора), али и у другим областима, грађене су, претежно крајем XVI и почетком XVII века, нешто сложеније једнобродне цркве уз чије су подужне зидове извођени прислоњени луци (Аранђелово, Брезојевица, Велимље, Дубочица, Мостаћи, Петровићи и др.).⁴ Таквим решењем се постигао утисак разуженијег простора и, уколико су луци почивали на масивним пиластрима кроз које су отворани пролази, привид тробродности (Ломница, Завала, Тројица Пљеваљска и Житомислић).

На северу, на обронцима Фрушке горе, где су још живеле традиције моравске архитектуре, поједини споменици су добили триконхосну основу, некад

⁴ Кораћ, Ђурић, *Цркве с прислоњеним луковима*, 561–599.

Сл. 402. Манастир Подврх, црква Светог Николе

комбиновану с уписаним крстом – Ново Хопово, Петковица, Стари Јазак и Ораховица у Славоњији, док су у сливу реке Дрине пак, по угледу на Милешеву и рашки тип храма, новосаграђене цркве имале облике једнобродне куполне грађевине с правоугаоним певницама – Троноша, Тавна, Возућа, Добриловина, Мајсторовина (све из друге половине XVI и с почетка XVII века).⁵ Посебну целину су чиниле цркве у манастирима размештеним на падинама Овчара и Каблара, чији се настанак и уметнички процват такође везују за другу половину XVI и за XVII столеће (истичу се храмови у Благовештењу Кабларском и Тројици под Овчаром, блиски тековинама рашког градитељства). Сасвим

особену архитектонску замисао показује монументални католикон манастира Пиве (1573–1586), дело искусних приморских градитеља, изведен у виду тробродне засвођене базилике (сл. 401).⁶

Велика градитељска активност из првих деценија по обнови Патријаршије почела је у XVII веку да јењава. Разлог за то се налазио у чињеници што су током друге половине претходног столећа поправљени и поново живописани велики споменици из времена државне самосталности, а подигнут је и осликан и низ нових цркава, чиме су у знатној мери биле задовољене основне потребе богослужбене праксе. Штавише, и оне малобројне грађевине већих размера,

⁵ Ђурић, *Милешева и дрински њиј цркве*, 15–26.

⁶ Шупут, *Споменици*, 202–207.

Сл. 403. Икона светог Стефана Дечанског са житијем, дело сликара Лонгина, манастир Дечани

попут црква Светог Николе у манастиру Градишту, Светог Мине у Штави или Светих Петра и Павла у Тутину, настале су у првој половини тог столећа.

Већина црква изграђених током XVII века имала је мање димензије и једноставна конструктивна решења, а њихова скромна обрада била је лишена стилских или локалних посебности (Подврх, 1606, сл. 402). Извесна заједничка својства се уочавају једино на невеликој скупини споменика саграђених у околини Новог Пазара у другој четвртини столећа – Светом Димитрију у Јаначком пољу, Светом Николи у Штитари, Богородичиној цркви у Доиновићима и Светим Петру и Павлу у Попама.⁷ Иако различите величине, ови сеоски храмови припадају једнобродним здањима грађеним брижљиво клесаним каменим квадерицама, а покривеним каменим плочама и оживљеним профилисаним пиластрима и ојачавајућим луцима. Поред тога, сви, изузев храма у Попама, имају апсиду у ширини наоса и сви су дела искусних домаћих градитеља. Напоследку, требало би поменути и то да су током читавог XVI и XVII века грађене цркве дрвнаре, али се оне, услед трошности материјала, нису сачувале.

Осим скромне архитектонске пластике (оквири врата и прозора и амбони уграђени у црквени под) или постоља камених свећњака, украшених са три зракасто распоређене лавље главе, једини вид скулпторалног изражавања представљали су рељефи и слободне скулптуре које су у другој половини XVII века израђивали локални каменоресци у околини манастира Студенице и у новопазарском Санџаку (Придворица, цркве у селима Врх, Поцесје, Црчево, Дмитрова Река и некрополе око Петрове цркве и у селу Горњи Штитари).⁸ На њима су приказане главе или попрсја покојника, каткад и живих људи, сведеног пластичитета и схематизованог израза. Рељефи с ликовима умрлих служили су као надгробни споменици, док су представе живих, најчешће уграђиване у фасаде црква, означавале ктиторе или, ређе, градитеље.

Основни тон великом узлету сликарског стваралаштва у другој половини XVI века дала је група уметника окупљена око патријарха Макарија Соколовића и његових сродника – Антонија, Дионисија, Герасима и Саватија, који су листом заузимали највише положаје у Патријаршији. У том снажном полету су

Сл. 404. Икона Силаска у ад, дело сликара Лонгина, манастир Дечани

прво обновљени стари манастири и средишта црквене управе, а потом се талас обнове пренео и на удаљеније крајеве. Први велики подухват био је везан управо за Пећку патријаршију, чију је спољну припрату патријарх Макарије президао, а затим дао да се ослика њена унутрашњост (1565, сл. 456–457). На том послу је окупио дружину даровитих и искусних зографа, предвођених Андрејом и Лонгином, најбољим сликарима епохе, која је готово још читаву деценију након тога радила фреске за њега и његове рођаке – у наосу Милешеве (око 1567), у Богородичиној цркви у Студеници (1568), припрати Грачанице (1570) и у Светом Николи Дабарском код Прибоја (1565–1567. у олтару и наосу, а 1573/1574. у припрати и трему). Андреја и чланови његове радионице следили су старе тематске и иконографске

⁷ Станић, *Један облик стварања*, 147–154; Шупут, *Српска архитектура*, 91.

⁸ Станић, *Скулпторални њорјрејии кјиијора*, 68–75; Поповић Д., *Надгробни сјоменици*, 56–64.

Сл. 405. Манастир Морача, црква Успења Богородице, Премудрост сазда себи храм, детаљ, дело зографа попа Страхиње из Будимље

узоре, превасходно оне из епохе краља Милутина, а њихов уједначен сликарски поступак открива сигуран цртеж, интересовање за детаљ и брижљиво моделовање форме, чији је сведени пластицитет остварен расветљеном палетом, лишеном изразитијих колористичких нагласака. Нарочито мајсторство показали су сликари ове скупине радећи у Студеници, где су своја решења вешто прилагодили монументалном стилу фресака с почетка XIII века. Зограф Андреја се бавио и иконописом – његовој руци су приписана два раскошна крста с представом Распећа, рађена за иконостасе у Дечанима и Пећи (1593/1594).⁹

⁹ О пећкој сликарској радионици в. Петковић С., *Зидно сликарство*, 119–131; *idem*, *О фрескама XVI века*, 57–65; Ђурић, Ђирко-

У пећкој сликарској групи је поникао и Лонгин, највећи српски сликар у XVI столећу. Личност изузетне културе и књижевног дара и дубоко одан традицији, Лонгин је превасходно био иконописац. Сачуване су његове сјајно сликане иконе за иконостасе у Пиви (Богородица с пророцима, Христос са апостолима и Успење Богородичино, 1573/74),¹⁰ Великој Хочи (Богородица с пророцима, Христос са апостолима и Свети Никола, 1576/1577),¹¹ Дечанима (Богородица, Христос и царске двери) и Ломници (Богородица с пророцима, Христос са апостолима, Свети Ђорђе, Свети Димитрије и иконе Празника и апостола, 1577/1578, сл. 428), где је осликао и највише зоне цркве.¹² Посебно је драгоцен збирка Лонгинових дела у Дечанима, у којој се, осим двостраних икона с представама знаменитих пустиножитеља и Великих празника (око 1570, 1596, сл. 404, 429), налази и сликарево најзначајније остварење – велика житијна икона Стефана Дечанског (1577) са седамнаест сцена из живота светог краља, илустрованих према биографији Григорија Цамблака (сл. 36, 403, 459).¹³ Лонгин је сликао и минијатуре – у једном четвороје-ванђељу, које се некад чувало у Крушедолу, оставио је изванредне ауторске портрете јеванђелиста (сл. 439, 460).¹⁴ Сва његова остварења, а посебно она из осме деценије, деликатног и пастелног колорита, одликују чистота цртежа, неговане форме и везаност за тековине византијског и српског сликарства из прве половине XIV века. Висок извођачки ниво досежу и дела појединих сликара који нису припадали пећком кругу али су с њим делили одређена естетска опредељења – фреске у Будисавцима код Пећи (1568), Црној Реци (крај XVI века) и Побушком манастиру (1593).¹⁵

Упоредо са стваралаштвом водеће, пећке сликарске групе, са Андрејом и Лонгином на челу, одвијала се делатност низа анонимних сликара чије су способности биле далеко скромније. Међу њима се истиче једна локална зографска дружина која је извела

вић, Кораћ, *Пећка њајријаришија*, 255–268; Пејић, *Свети Никола Дабарски*, 140–182; Тодић, *Српски сликари I*, 46–50.

¹⁰ Сковран, *Уметничко блага манастира Пиве*, 22, 39–44; Бабић, *Лонгин у Пиви*, 77–89.

¹¹ Ивановић, Пајкић, Лазовић, *Три Лонгинове иконе*, 195–206.

¹² Шево, *Манастир Ломница*, 57–58, 66–74, 93–104, 165–167, 181–198.

¹³ Ђурић, *Икона светог краља*; Тодић, Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, 40–43, 66–75, 79.

¹⁴ Ракић З., *Минијатуре сликара Лонгина*, 121–136.

¹⁵ Петковић С., *Фреске манастира Црне Реке*, 87–97.

фреске у Никољцу код Бијелог Поља (део зоне стојећих фигура у олтару), Брезојевици код Плава (1567), Светом Ђорђу у Подгорици и у Морачи (наос 1574. и припрата 1578), док је један њен члан, поп Цветко из Годијева, насликао 1560. и ауторске портрете у *Беочинском четворојеванђељу*.¹⁶ Радећи заједно, чланови те групе су с временом уједначили сликарске рукописе и створили особен стил – обележен рустичном обрадом форме, графицизмом и сведеном палетом. Уколико се посматрају у ширим токовима развитка српског сликарства друге половине XVI века, ови зографи, чија је марљивост далеко надлазила таленат, припадали су једном издвојеном и споредном току који ће тек у следећој генерацији дати свог најзначајнијег представника – попа Страхињу из Будимља.

Захваљујући потписаним радовима и делима која су му приписана, делатност попа Страхиње може се пратити током пуне три деценије. Најстарије његово остварење јесу фреске у цркви у Драговољићима, а за њима следе живопис у Тројици Пљеваљској (1592. и 1595), зидне слике у горњим зонама припрате у Пиви (1603/1604), наосу и олтару у Озрену (1608/1609), црквици у Подврху (1614), проскомидији Мораче (око 1617, сл. 405), у два храма у манастиру Градишту (1620, сл. 422) и фреске у горњим зонама цркве у селу Јекси (1621).¹⁷ Осим тога, насликао је и неколико икона у Морачи (сл. 431) и ауторске портрете у једном четворојеванђељу које се чува у Стоном Београду. Исходишта његовог стила налазе се у кругу морачких мајстора, о чему сведоче сродни типови светитељских глава и особен, рустичан израз у коме преовлађују површинска обрада и наглашена линеарност. Вероватно је Страхиња, као још сасвим млад, стицао знања у радионици тих зографа. Будући даровитији и образованији од својих учитеља, он је стечене поуке усавршио, делом и академизирао, створивши свој препознатљив сликарски поступак. После његове смрти, негде током треће деценије XVII столећа, угасио се и стилски ток чији је он био баштиник, а поједине тековине тога

Сл. 406. Манастир Хиландар, трпезарија, Сусрет монаха Саве и Симеона у Ватопеду, сликар Георгије Митрофановић

правца наставиле су да живе још једино у делима скромних сеоских зографа.

Извесна криза која је српско сликарство захватила крајем XVI и почетком XVII века превладана је убрзо, па је већ у време патријарха Пајсија (1614–1647), који је најнепосредније подстицао уметничко стваралаштво, дошло до поновног, истина и последњег, узлета српског сликарства у средњовековним традицијама. Тај препород се превасходно везује за имена двојице великих сликара – Георгија Митрофановића и Јована.

Хиландарски монах, уметнички образован на Светој Гори, где се упознао с тековинама критског сликарства, Митрофановић је за само неколико година живописао низ манастирских цркава – у Жељевици (олтар, 1609), Добрићеву (око 1615), Морачи (1616, западна фасада и источни зид припрате; за

¹⁶ Петковић С., *Трајом једне сликарске групе*, 541–554; Сковран, *Фреске цркве св. Ђорђа под Горицом*, 125–134; Петковић С., *Морача*, 42–50; Ракић З., *Зидно сликарство 16. и 17. века*, 577–584; idem, *Српска минијатура XVI и XVII века*, 113–116, 202–204.

¹⁷ Најзначајније прилоге о попу Страхињи написао је С. Петковић: *Делатност зографа попа Страхиње*, 113–127; *Манастир Света Тројица* (1974), 45–78; *Минијатуре попа Страхиње*, 49–59 (с исцрпном литературом о уметнику).

Сл. 407. Арханђео Гаврило, детаљ Царских двери, дело сликара Георгија Митрофановића, манастир Хиландар

Сл. 408. Икона Успења Богородице, детаљ, дело сликара Јована, манастир Пива

иконостас је насликао икону Богородице с пророцима и Деизисни чин, сл. 22, 430), у Завали (1618/1619), Крупи, Светом Димитрију у Пећи (1620) и Доњој испосници у Студеници. У Хиландару се, поред десетак његових икона (царске двери из 1615/1616, иконостас у цркви Светог Трифуна из 1620/1621, Христос Пантократор из 1621/1622. и др.) (сл. 407), налази и најважније његово дело – зидне слике у великој трпезарији на којима је, поред осталог, у двадесет девет сцена илустровао живот светог Саве према Теодосијевом житију (1621/1622, сл. 406).¹⁸ Митрофановићеви најранији радови, мада занат-

ски коректни, показују извесне сликарске слабости испољене у тврђој моделацији и недовољно племенитом колориту. Почевши од фресака у Завали, Добрићеву и Пећи па до последњих познатих дела, насталих у Хиландару, његов сликарски поступак одликују истанчан цртеж, светао колорит, заснован на префињеним односима углавном хладних тонова, отмени ставови фино моделованих светитељских фигура, осећање за ритам и склад композиционих решења, као и склоност ка сликовитости и наративности. Посебна Митрофановићева заслуга била је то што је током боравка у матичним српским областима објединио домаће сликарске традиције и искуства критских радионица и што је та знања потом пренео сликарима који су стварали на тлу Пећке патријаршије.

¹⁸ Опусу овог сликара посвећена је опсежна монографија, в. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*. Новији попис његових дела саставио је Тодић, *Српски сликари I*, 132–140.

Сл. 409. Манастир Пива, свети Матеј, детаљ, дело сликара Јована

Сл. 410. Икона светог Саве Српског и Симеона Немање са сценама из живота светог Саве, дело сликара Јована, манастир Морача

Сл. 411. Манастир Морача, параклис Светог Стефана, ктиторска композиција, дело сликара Јована

Главни ток српског сликарства у XVII веку, који је утемељио Георгије Митрофановић, наставио је Јован, сликар чија је делатност трајала око пола столећа (његови очувани датирани радови настали су између 1621. и 1667. године).¹⁹ Током тог периода, он је извео низ икона које се чувају у Никољцу (Богородица с пророцима, Христос са апостолима и Јован Претеча са житијем, 1627/1628),²⁰ Хиландару (Света Петка и Свети Димитрије, 1631/1632),²¹ Пиви (престоне иконе светог Ђорђа, Успења Богородице и светих Саве и Симеона Српског, а вероватно и празничне иконе, 1638/1639) (сл. 408, 432), Подврху (Деизисни чин и Распеће на иконостасу, 1664/1665),²² Сентандреји (Богородица са Христом, 1660), Равени (портрет патријарха Пајсија, 1662/1663) и у мана-

стиру Морачи, где се, поред фресака у параклиси-ма Светог Николе (1639, сл. 464) и Светог Стефана (1642, сл. 24, 411) и двостране иконе Успења Богородице и светих Саве, Симеона и Кирила Филозофа са Стефаном Вукановићем (сл. 433), налази и најзначајније његово дело – велика житијна икона светог Саве и Симеона Српског са седамнаест призора из живота светог Саве (1644/1645, сл. 410), надахнута Митрофановићевим хиландарским фрескама.²³ Јован је аутор још неколико фреско-целина – у припрати Пиве (1625/1626, сл. 409, 423), у цркви Светог Крста у Острогу,²⁴ у селу Дреновштице и цркви Светог Николе у манастиру Ковиљу код Ивањице – као и трију изузетних минијатура у једном псалтиру који је 1643. исписао знаменити калиграф Гаврило Тројичанин (сл. 23, 443).²⁵ Врстан цртач, с наглашеним осећањем за волумен и колорит, који

¹⁹ Најпотпунији преглед Јовановог стваралаштва, са старијом литературом, доноси Тодић, *Српски сликари* I, 259–267.

²⁰ Ђурић, *Иконе из Југославије*, 62, 125–127.

²¹ Петковић С., *Хиландарски ходочасник*, 157–166.

²² Јованове фреске и иконе у Пиви и Подврху обрадила је Сковрн, *Умјетничко благао манастира Пиве*, 17–21, 41–46; еадем, *Иконостас у Подврху*, 54–63.

²³ О Јовановим радовима у морачком манастиру в. Петковић С., *Морача*, 81–102.

²⁴ Петковић С., *Умјетничко завјештање Острога*, 93–143.

²⁵ Ракић З., *Минијатуре сликара Јована*, 265–280.

Сл. 412. Икона светог Луке са житијем, дело сликара Радула, манастир Морача

је на његовим иконама и минијатурама посебно истанчан и емаљног сјаја, Јован је нарочиту пажњу посвећивао обради ликова – њихова изражајна лица и откривене делове тела је сликао с много пажње, а хаљине украшавао богатим орнаментима. Помно је представљао и архитектонски амбијент, а старе иконографске схеме је гдекад оживљавао сликовитим појединостима преузетим из свакодневног живота (циклус светог Николе у Морачи).²⁶ Својим богатим опусом досегао је највише домете не само у српском сликарству већ и у оновременом сликарском стваралаштву православних народа.

Јованов непосредни ученик био је Радул, аутор фресака у Црколезу (1673), Светом Николи у Пећкој патријаршији (1673/1674), Острогу и Дреновштици (где је 1666/1667. радио с Јованом) и Светој Тројици у Прасквици (коју је 1680. живописао са зографом Димитријем), као и четрдесетак икона (делови иконостаса у Подврху, Црколезу, Сарајеву, Никољцу, Црној Реци и др.). Међу његовим иконописним делима су по уметничком квалитету и иконографским решењима посебно занимљиве житијне иконе светог Ђорђа (Морача, 1670/1671), светог Луке (Морача, 1672/1673, сл. 412), светих Козме и Дамјана (Пећка патријаршија, 1673/1674, сл. 436) и светог Николе (Подврх и Никољац, 1664/1665. и 1676/1677), као и Деизис са српским светитељима (1676, Народни музеј у Београду, сл. 427). Образован уз сликара Јована, од кога је, мада не досежући његове квалитете, преузео низ иконографских и стилских решења, Радул је на својим делима, посебно иконописним, показао солидна цртачка знања, изграђено осећање за боју и волумен, као и дар за приповедање и декоративност. Од седме па до краја осме деценије XVII века био је и најзначајнији српски сликар.²⁷ О Радуловом угледу сведочи и низ следбеника, међу којима је његов непосредни ученик био рисански зограф Димитрије. Тај сликар као и његови потомци – чланови бројне бококаторске сликарске породице Димитријевић Рафаиловић – следиће тековине Радуловог сликарства, с временом у све рустичнијем виду, још читаво једно столеће.²⁸

Међу ауторима блиским главном току оновременог српског сликарства, најугледније име био је Андреја Раичевић, иконописац и минијатуриста, чији се

опус може следити између пете и осме деценије XVII столећа. Његовој руци су приписане иконе рађене за Крушедол (Свети Јован Претеча и Свети Бранковићи, 1644, Музеј СПЦ, сл. 414, 383),²⁹ Свету Тројицу Пљеваљску (Вазнесење, Свети Никола и свети Стефан, Три јерарха и Сабор арханђела, 1645/1646, сл. 435),³⁰ за Сарајево (Свети Киријак Отшелник, 1648/1649), Бусовачу (Деизис, 1653/1654) и манастир Светих арханђела на Тари (пет икона из око 1673, сада у селу Радијевићи).³¹ Најобимније мајсторово остварење представља шездесетак минијатура које је 1649. насликао у рукопису *Шестиднев и Хришћанска ѿойографија Козме Индикойлова* (сл. 413, 441–442). Приликом извођења тих минијатура, претежно сведених на обојене цртеже, Раичевић се користио руским предлошком, али је унео и појединости ренесансног, исламског и критског порекла.³² Мада Раичевићев сликарски поступак открива извесне слабости, испољене у истакнутом графичизму, гдекад поремећеним пропорцијама и пренаглашеној мускулатури лица, схематизованој обради одежди и колориту чија својства не ублажавају цртачке недостатке, његови најуспелији радови, попут икона из Крушедола и Сарајева и појединих минијатура у *Хришћанској ѿойографији*, сврставају га међу боље сликаре из средине тог века.

Поред водећих мајстора који су дали основни тон оновременом сликарству, а у случају Јована, његовог ученика Радула и Радуловог следбеника Димитрија пружили могућност и за праћење развитка једног сасвим одређеног стилског усмерења у периоду дугом готово сто година – од треће деценије XVII до почетка наредног столећа, на територији Пећке патријаршије је током XVII века стварао и знатан број мање даровитих зографа – пратилаца епохе – чија дела нису припадала главном току али су савремену уметничку делатност чинила разноврснијом и живљом. Међу њима се истичу сликари Јован, Никола и Георгије, који су 1607/1608. довршили живописање Ломнице, затим двојица Грка, Никола и Јован, аутори фресака у манастиру Пустини (1622), као и

²⁹ Петковић С., *Сликара Андреја Раичевић*, 113–124.

³⁰ Idem, *Манастир Света Тројица* (1974), 105–106.

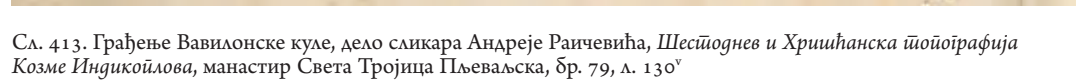
³¹ Ђурић, *У ѿирази за делом сликара Андрије Раичевића*, 23–31; idem, *Зограф Андрија Раичевић*, 141–150.

³² Ракић З., *Српска минијатура XVI и XVII века*, 148–159, 255–271 (где су обрађена и друга два рукописа која је украсио А. Раичевић – *Четиоројеванђеље ѿиријарха Гаврила и Псалтир с ѿследовањем* из 1664).

²⁶ Idem, *Свакодневни живој*, 416–429.

²⁷ Idem, *Радул*.

²⁸ Ibidem, 122–130.

чланови групе која је 1633. извела фреске у цркви Светог Мине у Штави (Никола, Тома, Димитрије и Јован).³³ Мада занатски спретно изведена, њихова дела откривају крута и једнолична композициона решења, свеприсутну схематизацију облика и недо-рађен колорит. Блиска стилска схватања је делила скупина сликара којој је патријарх Пајсије, између 1627. и 1630, поверио копирање око сто педесет минијатура из једног псалтира из XIV века, који се сада чува у Минхену. Тај подухват, најопсежнији у српском минијатурном сликарству из доба турске владавине, они су извели коректно, поштујући старе иконографске схеме али и уносећи у сликарски поступак дух епохе у којој су стварали.³⁴ Стари патријарх је јамачно био задовољан обављеним послом будући да је три године након тога истим сликарима поверио осликавање западног травеја у храму Светих апостола у Пећи, с опширном галеријом српских владара-светитеља (сл. 424–426), као и израду две свечане житијне иконе – светог Ђорђа и Јована Претече, које се такође налазе у Пећкој патријаршији. Из XVII века потичу и три велике целине зидног сликарства које су извеле путујуће зографске дружине, вероватно приспеле из северне Грчке – наос и олтар Пиве (1604–1606), Хопово (1608. наос и олтар, 1654. припрата) и црква Светих Петра и Павла у Тутину (1646/1647). Иако остварења мајстора солидних знања, те фреске, зналачког цртежа и моделације, сведеног колорита и сложене иконографије, нису битније утицале на стваралаштво домаћих мајстора.³⁵ Најзад, на тлу обновљене Патријаршије радио је, претежно за скромне сеоске поручице, и изванредан број зографа сасвим оскудних знања, чија се дела, каткад, сасвим приближавају фолклорном изразу.

Током читавог раздобља омеђеног обновом Патријаршије и Великом сеобом били су развијени и уметнички занати, који су досегли изузетне домете у области обраде метала, дубореза, интарзије и веза. Судећи према сачуваним радовима, нарочит процват је доживело златарство. Након 1557. године,

Сл. 414. Икона светог Јована Претече, дело сликара Андреје Раичевића, МСПЦ

бројне кујунције, од којих су најврснији радили у Херцеговини и на Косову, надовезују се на традиције из прве половине века, вешто обједињујући на путирима, кивотима, дарохранилницама и оковима књига византијске, исламске, готичке и, нешто ређе, ренесансне мотиве. Делатност златарских радионица је настављена и у XVII столећу, али је њен развитак текао неравномерно. Неумитном опадању су најдуже одолевали херцеговачки мајстори, који су на својим најлепшим делима – раскошним кивотима у виду оновремених храмова – успешно комбиновали готичке елементе с исламским флоралним украсима, чија је популарност од друге половине столећа бивала све већа. Од почетка XVII века, угледан златарски центар постаје и Сарајево, у којем кујунције стварају под јаким исламским утицајем,

³³ Шево, *Манасџир Ломница*, 57–163, 167–180; Петковић С., *Лејенда о светјом Мину*, 277–288; Пејић, *Манасџир Пусџиња*, 75–144.

³⁴ Ракић З., *Српска минијатура XVI и XVII века*, 75–83, 138–144, 234–250. Ова копија, у науци позната као *Београдски псалтир*, чувала се у Народној библиотеци у Београду до априла 1941, када је уништена приликом немачког бомбардовања.

³⁵ Kyriakoudis, *Les artistes grecs*, 485–510; Петковић С., *Иконографске сподности и разлике*, 219–237.

подмирујући црквене и нарасле лаичке потребе. На северу, најбољи златари раде у Београду и Бечкерек, док старе радионице на Косову с временом губе на значају. При крају столећа, сложеније технике, као што су филигран, ажурирање или гранулирање, постепено се напуштају, а замењују их једноставнији и јефтинији поступци ливења или употребе калупа.³⁶

Остварења дрворезбара, посебно иконостаси, достижу у другој половини XVI и у XVII столећу високе домете (сликани крст за дечански иконостас из 1594, царске двери из Грачанице, Пећи, Житомишлића и Црколеза, фрагменти олтарских преграда из Благовештења Кадларског и пећког Светог Николе, у целости очувани иконостаси у Морачи, Пиви, Подврху и Старој цркви у Сарајеву).³⁷ Поједине посебно поштоване иконе, попут Јованове морачке са житијем светог Саве или Радулове пећке са чудима Козме и Дамјана, такође су опремане раскошним и позлаћеним дуборезним оквиром, а у дрвету су резани и крстови, иконе и панагије. Површине дрвених предмета – црквеног намештаја, кивота и врата

– декоришу се и интарзијом. Најлепша дела те врсте су настала на размеђи XVI и XVII века (врата и игумански трон у Пиви, кивот Стефана Првовенчаног у Студеници). Од средине XVII столећа опада квалитет маркетерских радова, уместо коштане интарзије се уводи седеф, а украсни мотиви све више потпадају под исламски утицај.³⁸

Током XVII века опада постепено и уметничка вредност црквеног веза, који је и у претходним деценијама оставио малобројна остварења домаћих аутора.³⁹ Под утицајем радова у металу, везиоци, наместо вишебојног конца, све чешће користе златне и сребрне нити, чиме њихови везови постају раскошнији, али мање изражајни. Радови у уметничком везу који су стизали из румунских земаља, Русије, Грчке и са Запада нису на ове уметнике, одане византијској традицији, имали већег утицаја. Иконографске новине и барокна обележја таквих дела Срби ће прихватити тек у XVIII веку, када ће се, после Велике сеобе, на територији Јужне Угарске и сами укључити у токове западноевропске културе.

³⁶ Целовит преглед ове уметничке делатности дала је Радојковић, *Српско златарство*. V. и рад М. Гајић у овом тому.

³⁷ Ђоровић-Љубинковић, *Средње вековни дуборез*, 59–140.

³⁸ Хан, *Интарзија*, *passim*.

³⁹ О црквеном уметничком везу у XVI и XVII веку најопширније: Стојановић, *Уметнички вез у Србији*.

Сл. 415. Подручје обновљене Пећке патријаршије

СТАРА ДРЖАВА У ТЕМЕЉИМА НОВЕ ЦРКВЕ

СВЕЛАНА ПЕЈИЋ

Иако су нејасне околности под којима је у Отоманској империји 1557. године дошло до историјског чина обнове Пећке патријаршије, идеологија првог патријарха-етнарха Макарија (сл. 416) била је потпуно изграђена већ у часу његовог ступања на престо. Темељила се на суштинском познавању Немањинске прошлости и њеном неговању, с циљем да се у промењеним условима очува свест о старим постигнућима и, истовремено, да би се успостављањем континуитета с наслеђем осигурао легитимитет обнове самосталности Српске цркве. Чак је и екстензивна Макаријева титула, која је обухватала територије „све српске земље, бугарске, западно поморје, северне стране и прочим”, наликовала титули коју су носили српски средњовековни владари.¹ Основна начела историзма патријарха Макарија данас се ишчитавају из богате уметничке заоставштине настале током његове петнаестогодишње владавине, а на њима ће почивати и деловање потоњих црквених поглавара.

После лакуне дуге читав век, једна од кључних обновљених верско-државних институција био је сабор, састављен од представника црквене јерархије, свештеника и народних првака. Сазивањем сабора ради избора помесних владика или ради решавања значајних питања економске, просветне и организационе природе, Макарије је у српску средину вратио јединство одлучивања и деловања. То је водило централизацији хришћанског живља на територији већој од оне која је потпадала под јурисдикцију Цариградске патријаршије. Унутар цркве, независност се огледала, као и раније, у избору митрополита и епископа, које је патријарх потврђивао синђелијом;

по скупи акт о постављењу – берат – морало се ипак ићи султану на Порту.²

Окруживши се блиским сродницима из породице Соколовића, нећацима доброг образовања и истанчаног укуса, које је поставио на трон особито важних митрополија, и владикама које је брижљиво бирао међу ученим монасима из хиландарског братства, Макарије је лично прегео у духовну и културну обнову.³ Определио се да новим сјајем најпре заблистају најпоштованије старе епископске катедре у Дабру, Пећи, Грачаници и Милешеви – запустеле, оштећене током турских надирања или оронуте од старости. Почетак његове богате приложничке делатности прати се од пара сребрних и позлаћених рипида, које је даривао Дабарској катедри у Бањи код Прибоја 1559. године (сл. 419). Главни украс рипида је калиграфски текст из литургије Јована Златоустог, док је ктиторски натпис спирално изведен на дршкама.⁴ Обнова цркве Светог Николе вероватно је била окончана 1564, када је Макарије ту обавио чин Дионисијевог рукоположења за новобрдско-грачаничког митрополита.⁵ Паралелно с пословима у Полимљу, до 1565. по патријарховом налогу радило се на знатној градитељској обнови и осликавању спољне приправе пећке „Велике цркве”.⁶ Три године касније, опет његовим ктиторством, поправљена је и наново живописана црква у пећком метоху у Будисавцима.⁷ Једновременно, током 1568, обновљен је живопис у Богородичиној цркви

¹ Пејић, Макарије Соколовић, 83–191.

² Тричковић, *Српска црква средином XVII века*, 61–162; ИСН III/2, 39–53 (Р. Самарцић).

³ Петковић С., *Зидно сликарство*, 34 sqq.

⁴ Шакота, *Ризница манастира Бање*, 39–46.

⁵ Пејић, *Свети Никола Дабарски*, 182.

⁶ Петковић С., *О фрескама XVI века*, 57–65.

⁷ Ивановић, *Црква Преображења у Будисавцима*, 113–144.

Сл. 416. Пећка патријаршија, припрата, патријарх Макарије као ктитор

у Студеници, за шта је заслужан игуман Симеон с братством,⁸ али је допринос патријарха несумњив бар у препоруци за ангажовање сликарске радионице, а слуги се из одређених идејно-програмских новина. Смрт новобрдског митрополита Дионисија 1569. утицала је на то да предвиђене радове у егзартексу Грачанице заједничким прегнућем изведу патријарх Макарије и митрополит Антоније 1570.⁹ Изгледа да су некако у исто време поправљене зидне слике у Милешеву.¹⁰ С патријаршијског престола Макарије се драговољно повукао 10. септембра 1572, а наредне године је са новим патријархом Антонијем испунио последњу жељу митрополита Дионисија да се ослика припрата дабарске катедре.¹¹ Смрт бившег патријарха Макарија прибележена је подно ктиторског натписа о обнови и живописању цркве манастира Мораче 23. октобра 1574.¹² Трајно загладан у Немањини, штедрим ктиторством, Макарије је – чини се – за узор имао краља Милутина, док би његова абдикација с патријаршијског трона одговарала чину какав је давно пре њега предузео Сава, први архиепископ аутокефалне Српске цркве.

За извођење подухвата опсежне обнове први патријарх ове епохе ослонио се на домаће зидаре и сликаре. Данас анонимни, зидари су највеће послове обавили у Пећкој патријаршији и Грачаници, затварајући старе тремове спољних припрата. Када је о живописању реч, према сликарским рукописима разликују се две радионице које су радиле за Макарија. Водећа, пећка радионица, којој су припадали зографи Андреја и Лонгин, добијала је осетљиве послове обнове у репрезентативним старим црквама, док су мање даровити сликари извели фреске у Преображењској цркви у Будисавцима.¹³

Зографи пећке радионице требало је да задовоље захтевне замисли ктитора. Готово конзерваторским приступом допуњавали су оштећене старе зидне слике, што су умешно показали на чувеном студеничком Распећу – на новом малтеру, доведеном у

⁸ Мандић, *Откривање и конзервација*, 39–40.

⁹ Петковић С., *Сликариство сјајашње приправе Грачанице*, 201–211.

¹⁰ Петковић С., *Милешевске фреске*, 123–129.

¹¹ Шакота, *О ктиторској композицији*, 47–56.

¹² ССЗН I, бр. 710, 711.

¹³ Петковић С., *Зидно сликарство*, 119–137, 141. О зографима Андреји, познатом по потпису на штиту Светог Димитрија на фресци у пећкој припрати, и Лонгину в. Тодић, *Српски сликари I*, 46–50, 311–320, са свом старијом литературом.

Сл. 417. Пећка патријаршија, припрата, поворка српских патријараха

Сл. 418. Пећка патријаршија, припрата, поворка српских архиепископа

исту раван са слојем с почетка XIII века, досликали су једну мироносицу (сл. 161, 196).¹⁴ Други услов ктитора био је да затечени иконографски образац буде истоветно поновљен на новом малтеру, па је у духу XIII века изнова насликано студеничко Успење,¹⁵ а у дабарском католикону копирањем су поновљене како сцене из циклуса Христовог детињства и Страдања, тако и стојеће фигуре сликане у трећој деценији 14. века.¹⁶ Посебно осетљив био је задатак да се идеје типичне за средину XVI столећа утјаку у аутентичне програмске целине. Управо из таквих интервенција, изведених на пажљиво браним местима, најјасније се сагледава Макаријев историзам и настојање да успостави континуитет с прошлошћу. У Немањиној гробној цркви, над саркофагом светитеља је поновљена ктиторска композиција, али су на бочним странама пиластара уз њу место првобитних представа Вукана и Стефана, старијих синова великог жупана, заузели ликови светог Саве и светог краља Стефана Уроша Трећег Дечанског (сл. 420). Не изненађује истицање сликом најмлађег Немањиног сина, који је у међувремену стекао јак светачки култ. Стефан Дечански пак не припада историјском контексту старе слике. Промена је у складу с нарастањем култа слепог краља-мученика, који је и ликовно започет четрдесетих година XVI века, достигавши кулминацију након обнове Пећке патријаршије.¹⁷ Програмска интервенција крај гроба светог родоначелника у Студеници могла је настати само уз сагласност, ако не и иницијативом, патријарха Макарија и његовог интелектуалног круга, чија су слична настојања широко прожела уметничко стварање тога доба.

У истом смислу важна је помена и веза светог Стефана Дечанског са светим Николом Мирликијским, која постаје посебна ликовна тема. Заснована на текстовима *Пролошкој житији* и *Службе* Григорија Цамблака и благодарећи инвенцији зографа Лонгина, веза се испољила 1570. на полеђини дечанских царских двери митрополита Антонија кроз представе пуних фигура двојице светитеља.¹⁸ Само коју годину доцније, у припрати дабарског католикона су житијном циклусу светог Николе придружене две фреско-сцене јављања светитеља слепом краљу:

Сл. 419. Рипида, дар патријарха Макарија манастиру Светог Николе Дабарског

на Овчем пољу и у цариградском Пантократоровом манастиру. Као посмртна чуда скоропомоћника, сцене ће се у потоњим временима усталити код Срба у циклусима светог Николе како у живопису, тако и на иконама.¹⁹ По идејној и ликовној структури најсложенија је житијна икона светог Стефана Дечанског, са 17 сцена по ободу, коју је Лонгин урадио 1577. за манастир који чува краљеве мошти (сл. 403).²⁰ Епизоде одликују фина композициона структура и засићен колорит, а кулминирају оригиналним, усковитланим приказом Битке на Велбужду (сл. 36). Најзад, имајући у виду акценат који су Соколовићи ставили на историјски и култни значај светог Стефана Дечанског, постаје разумљивија

¹⁴ Петковић С., *Зидно сликарство*, 122 sqq.

¹⁵ Бадић, *О композицији Успенја*, 261–265.

¹⁶ Пејић, *Свети Никола Дабарски*, 152–155.

¹⁷ Тодић, *Китијорска композиција*, 35–45.

¹⁸ Тодић, *Српски сликари I*, 311–320.

¹⁹ Пејић, *Свети Никола Дабарски*, 167–168.

²⁰ Ђурић, *Икона светог краља*. V. и текст Б. Тодића и И. Шпадијер у овом тому.

Сл. 420. Манастир Студеница, Богородичина црква, свети Стефан Дечански

њихова тежња да сликари и стилски подражавају познопалеолошке моделе из доба владавине краља-мученика.²¹

Популаризација краљевог светитељског култа није угрозила ликовно прослављање старијих Немањића овенчаних култом. Представљање светог Симеона у пару са светим Савом, какво се у нашој уметности појавило у другој деценији XIV века,²² остало је и у

²¹ Давно је уочено да се тежило подражавању фресака из пећке цркве Светог Димитрија и из Дечана, а „дословно преписивање” показано је анализом слојева фресака у Бањи, в. Пејић, *Свети Никола Дабарски*, 152–155, са старијом литературом.

²² Тодић, *Рейрезенцијивни портрети светих Саве*, 225–248, са старијом литературом.

Макаријево и у потоње доба обавезан програмски део фреско-целина. Смелу иконографску новину доноси насловна илустрација Цветног триода, штампаног у Мркшиној цркви 1566. На њој је приказан Деизис тако што национални светитељи Сава и Немања заузимају место Богородице и светог Јована Претече уз Христа (сл. 400), изражавајући „моленије за божанску заштиту српског народа.”²³

Патријарх Макарије се с дубоким разумевањем и у верско-политичко-пропагандне сврхе вратио теми фронтално представљених портрета српских епископа, архиепископа и патријараха, која се у нашој средини појавила у четвртој деценији XIII века и била популарна у програмима епископских катедри током наредног столећа. Ослоњен на ликовно наслеђе и на родослове и летописе као историјске изворе, континуални низ од по шест архиепископа и патријараха, у хронолошком реду, при чему су сви означени епитетом „свети”, насликан је у припрати Пећке патријаршије 1565. (сл. 417, 418). Желећи да подвуче „старину, дуговечност и углед самосталне црквене организације у Србији”, поворку закључује патријарх Макарије – ктитор и легитимни наследник престола.²⁴ Поворка је у сажетијем виду приказана у грачаничком егзонартексу, док варијанту представља појава одабраних Срба архиепископа у Будисавцима, обе остварене по налогу ктитора-патријарха.²⁵ Идеја о дугом трајању Српске самосталне цркве, изражена ликовима српских архиепископа, била је тако снажно укореењена да ће се доследно испољавати током седам деценија рада на обнавама живописа морачког католикона.²⁶ Другачији изданак истог идеолошког контекста представља комбинација српских јерарха с лозом Немањића и Лазаревића, сачувана на ступцима уз иконостас цркве Преноса моштију светог Николе у Ораховици у Славонији (1594), седишту новоосноване епархије на рубном јурисдикционом подручју Пећке патријаршије.²⁷

Српска средњовековна уметност је давала значајан допринос жанру историјских композиција. Добро уочивши одлике тог наслеђа, Соколовићи се и сами

²³ Петковић С., *Српска уметност у XVI и XVII веку*, 106–107.

²⁴ Бабић, *Низови портрета*, 319–340, цитат са стр. 333; Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка патријаршија*, 262 (Ђурић).

²⁵ Бабић, *Низови портрета*, 333–334.

²⁶ Тодић, *Српски архиепископи*, 93–114.

²⁷ Бабић, *Низови портрета*, 334; Кучековић, *Манастир Ораховица*, 126–135, са старијом литературом.

Сл. 421. Бања, манастир Светог Николе Дабарског, патријарх Макарије предаје престо митрополиту Антонију
Сл. 422. Манастир Градиште, црква Успења Богородице, низ попрсја српских владара

огледају у наручбени поседних слика са документарном вредношћу. Композиција јединствене замисли Смрт митрополита Дионисија у грачаничкој припрати чува сећање на преминулог владику чином опела које служи патријарх Макарије са монасима и ђаконом, у присуству митрополита Антонија, архијереја, свештенства и угледних лаика окупљених око одра.²⁸ Да се инсистирало на портретским приказима предводника Српске цркве, сведочи тек нешто познија композиција Патријарх Макарије предаје престо митрополиту Антонију у припрати цркве Светог

Николе манастира Бање код Прибоја, где се на сабору абдикација и догодила (сл. 421). Чин уступања престола монах Макарије изражава гестом предаје патријаршијских инсигнија – митре, јеванђеља и омофора, свом младоликом наследнику. Приказ реалног збивања допуњен је одабраним историјским личностима и светитељима у необичном низу: већ упокојени митрополит Дионисије симболички присуствује чину примопредаје власти, при чему тројцу Соколовића повезује натпис којим су означени као ктитори; нови преподобни архијакон Макарије ту је насликан као патрон бившег патријарха; свети патријарх Јефрем (1375–1380 и 1389–1390) приказан је јер се у родословима и летописима помиње

²⁸ Петковић С., *Сликариство спољашње припрати Грачанице*, 210–211.

Сл. 423. Манастир Пива, црква Успења Богородице, свети Сава се одриче од световне власти

као последњи патријарх независне Српске цркве, дакле – његов је престо преузео Макарије, да би га предао Антонију; свети краљ Стефан Дечански био је ктитор-обновитељ цркве дабарске обитељи; свети Никола Мирликијски је патрон те цркве и покровитељ светог краља. Избором и распоредом ликова на северном зиду припрате Соколовићи су начинили искорак у прожимању документарно-историјског слоја слике са идејно-програмским ставовима које су сами истрајно неговали.²⁹

²⁹ Пејић, *Свети Никола Дабарски*, 130–134, са старијом литературом

Још од Сопоћана у трећој четвртини XIII века циклусу од седам Васељенских сабора придруживана је слика која је, према истом иконографском обрасцу, прослављала какав локални сабор (сл. 8, 17, 201). Да је таква пракса била позната и прихватљива патријарху Макарију, показује укључивање Сабора светог Симеона Немање у ансамбл фресака у пећкој припрати (сл. 25),³⁰ а сва је прилика да и у остацима једне композиције у припрати дабарског католикона треба препознати неки национални збор.³¹

³⁰ Петковић С., *Зидно сликарство*, 163; Ђурић, Ђирковић, Ко-
раћ, *Пећка њајријарија*, 261–262 (Ђурић).

³¹ Пејић, *Свети Никола Дабарски*, 162–165.

Сл. 424. Пећ, црква Светих апостола, низ представа српских средњовековних владара

Ктиторским деловањем патријарх није пружао само лични пример већ је и подстицао уметничко стварање како у области монументалног израза, тако и у иконопису, златарству, писарској и илуминаторској вештини. Да би се стекла одговарајућа представа о високом квалитету прилога чињених Цркви, ваља овде поменути бар изванредан дрвени крст белајског старца Нестора из 1564/65, данас у Дечанима,³² ручни крст митрополита Дионисија из 1568/69, намењен митрополиту Антонију,³³ Антонијеве и Дионисијеве царске двери са богатим дуборезом и позлатом, рађене за иконостасе Грачанице, Дечана и Пећи,³⁴ златарске радове Кондо Вука из периода 1556–1570. (сл. 450, 451).³⁵ Од мобилијара, издвајају се фрагменти мермерног ажурираног архијерејског трона с балдахином, који је за катедру у Светој Варвари 1579. наручио рашки митрополит Силвестар, бивши хиландарски игуман, којег је патријарх

Макарије рукоположио 1559/60.³⁶ С друге стране, изгледа да је Макарије одговоран и за замирање штампарства, будући да је последња штампана србуља – Цветни триод јеромонаха Мардарија – изашла из Мркшине цркве 1566.³⁷ Без упоришта у наслеђу, западна технолошка новина остала је у српској култури важна, али само епизода из времена које претходи препороду Патријаршије.

Буђење уметничких активности, покренуто с врха Српске цркве, брзо је одјекнуло међу монаштвом. Братства предвођена игуманима, често уз материјалну подршку верника-лаика, постају ктитори нових богомоља. Током деценије и по Макаријеве владе подигнуте су и осликане цркве манастира Трноше (1559) и Тавне (одмах после 1559) у Подрињу, у Полимљу – Дубочица (1565) и Брезојевица код Плава (1567), а код Призрена – парохијска црква Светих апостола у Мушникову (1563/64); од турских власти је 1566. прибављена дозвола за изградњу Житомишлића у Херцеговини; за живота бившег патријарха, 1573, тек устоличени херцеговачки митрополит

³² Поповић, Тодић, Војводић, *Дечанска ђусишња*, 42–45, 200–202, са старијом литературом.

³³ Шакота, *Ризница манастира Бање*, 97–100.

³⁴ Татић-Ђурић, *Херцеговачки митрополији*, 195–203, са старијом литературом.

³⁵ Радојковић, *Српско златарство*, 110–115.

³⁶ Поповић М., *Манастир Св. Варваре*, 100–109.

³⁷ Чурчић, *Српске штампане књиге*, 185–211, са старијом литературом.

Саватије из рода Соколовића започео је изградњу монументалне Пиве (сл. 401).³⁸

При зидању црква у Троноши и Тавни одабрана је Милешева као узор, што показује да се суштинско програмско начело континуитета одразило и на област сакралног градитељства.³⁹ Једнобродна здања с прислоњеним луковима у Дубочици и Брезојевици следила су пак тип црква који се појавио у Херцеговини и усталио почев од раног XVI века.⁴⁰ Скромна једнобродна, засведена црква у Мушникову, без стилских одредница, типично је решење тадашњих сеоских богомоља.

Разматрање сликаног програма у новоподигнутим црквама ограничено је на ансамбле сачуване у Мушникову, Дубочици и Брезојевици. Без обзира на то што је Мушниково живописала путујућа дружина грчких мајстора, док су сликари Дубочице и Брезојевице потекли из полимског уметничког миљеа, изведене су уобичајене целине какве карактеришу и живопис претходне епохе, уз неизбежне представе светитеља Симеона и Саве.⁴¹

За разлику од Цариградске патријаршије, која нимало није подстицала националну свест верника, идејну окосницу јединства које је на читавом простору под својом јурисдикцијом неговала обновљена Пећка патријаршија представљале су немањихке државне и уметничке традиције – запажање је Сретена Петковића, врсног истраживача уметности тога доба.⁴² Неоспорна ерудиција Макарија, али и Антонија и Дионисија Соколовића, допуштала им је да суверено начине осврт на наслеђе и да га, као баштеници, инвентивно користе као аргумент у прилог прокламованој идеји непрекинутог континуитета српске самосталности. Пошто су тек обновљеној институцији поставили чврсте темеље и усмерили правце деловања, њихов пут следили су сродници, патријарси Герасим (пре 1575–1585) и Саватије (1585–1586).

Но правог настављача Соколовићи ће имати тек у личности патријарха Пајсеја Јањевца (1614–1647), који је са места грачаничко-новобрдског митрополита устоличен на патријаршијски престо у часу

Сл. 425. Пећ, црква Светих апостола, Стефан Душан

када је његов заробљени претходник Јован Кантул (1592–1614) у Цариграду очекивао егзекуцију. Дуга Пајсејева владавина обележена је перманентним притисцима са Запада да прихвати унију с римокаатоличком црквом и, од стране Охридске архиепископије, оспоравањима права Српске цркве на самосталност. Смирене пак унутрашње прилике, које је успоставио, омогућиле су завршетак давно започетог живописања монументалне цркве у Пиви, као

³⁸ Шупут, *Сјоменици*, 257–262, 244–248, 75–76, 36–37, 165–166, 82–85, 202–207.

³⁹ Ђурић, *Милешева и грински тип цркве*, 21–26.

⁴⁰ Кораћ, Ђурић, *Цркве с прислоњеним луковима*, 561–600.

⁴¹ Петковић С., *Зидно сликарство*, 163–164, 165–166; за Брезојевицу в. Ракић З., *Зидно сликарство* 16. и 17. века, 577–583.

⁴² Петковић С., *Зидно сликарство*, 30.

Сл. 426. Пећ, црква Светих апостола, свети краљ Стефан Дечански

и оне, скромније, у Жевици, осликавање кабларске цркве Благовештења, у којој су монаси дотад тридесет година служили без фресака, доградњу припрате с тремом и украшавање цркве у Никољу, у којој активно ради монашки скрипторијум, формирање уметничке целине какву данас затичемо у Морачи...⁴³

⁴³ За поглед на Пајсијеву епоху в. Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка пајсијаришија*, 277–284 (Ђирковић); за шири преглед умет-

Патријарх Пајсеј је постојаним личним прегнућем дао нови замах духовној, културној и уметничкој обнови на читавом пећком јурисдикционом подручју. Као аутор жанровски различитих састава, заслужан је за успостављање нових светачких култова Немањића, а његови текстови житија и службе светом цару Урошу и преподобном Симону монаху (краљу Стефану Првовенчаном) компетентно су оцењени као „нарочити изданак старе српске књижевности.”⁴⁴ Као библиофил, допуњавао је оштећене листове и наново повезивао књиге из фондова различитих манастирских библиотека, па враћао расељене примерке у матичне средине. Када је 1627. у ћелији Привине главе уочио лепоту рукописног Псалтира с краја XIV века, наложио је да се предложак са преко 150 илуминација понови за потребе Велике цркве, исказујући свест о разноликости видова очувања старине.⁴⁵ Као управитељ, посебну бригу исказивао је за седиште Паријаршије, како у смислу обнове и очувања, тако и у настојању да уздигне значај тог културног жаришта. После обнове земљотресом оштећеног пећког комплекса, ангажовао је 1619/20. Георгија Митрофановића, водећег сликара тога доба, да зидним сликама допуни стару целину у цркви Светог Димитрија, да наслика репрезентативни портрет патријарха Јована у Апостолском храму и живописи манастирску трпезарију.⁴⁶ Више од две деценије потом, по његовом налогу су путујући живописци из неке епирске радионице досликали фреске у средишњој цркви Светих апостола. Њихова скромна даровитост није препрека да се сагледа национални моменат који је патријарх уткао у програм представом низа портрета Немањића (сл. 424–426), којима је прикључио и лик светог кнеза Лазара. Иако је косовски јунак рано канонизован као мученик, његов портрет је у српској средини нешто чешће сликан тек након

ничких токова в. Петковић С., *Српска уметност у XVI и XVII веку*, 120–185, са старијом литературом.

⁴⁴ Јовановић Т., *Књижевно дело пајсијарха Пајсеја*, 178.

⁴⁵ Ibidem, 56; о минијатурама шире в. Ракић З., *Српска минијатура XVI и XVII века*, 75–83, 234–250. Та два богато илустрована српска псалтира заправо су парадигма овог немирног подручја: средњовековни оригинал је према месту чувања познат као *Минхенски псалтир*, док је препис за који је заслужан патријарх Пајсеј, познат као *Београдски псалтир*, страдао у бомбардовању београдске Народне библиотеке 6. априла 1941.

⁴⁶ Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 51–56, 92–96 sqq.; Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка пајсијаришија*, 291–294 (Ђурић).

Сл. 427. Икона Деизиса са српским светитељима, дело сликара Радула, НМБ

ове иконографске формулације у Пећи.⁴⁷ Не треба, најзад, заборавити да су, после спаљивања моштију светог Саве Српског у последњој деценији XVI века, најлепше слике које га величају настале управо у Пајсејево време – Георгије Митрофановић је у живопису хиландарске трпезарије 1622. приказао Савин циклус у 29 сцена према тексту Теодосијевог *Житија* (сл. 406),⁴⁸ а далеко најталентованији зограф Јован је најпре у припрати цркве Успења Богородице у Пиви 1625/26. насликао јединствен приказ Савиног одрицања од световне власти пред Богородицом с Младенцем на трону (сл. 423),⁴⁹ да би за морачко братство 1644/45. урадио репрезен-

тативну житијну икону светих Саве и Симеона у тако раскошном дуборезном оквиру да побуђује поређења с малом ренесансно-барокном олтарском палом (сл. 410).⁵⁰ Ако би се тежило свеобухватној оцени тридесеттворогодишње Пајсејеве епохе, не би било погрешно закључити да је и њен кредо био повратак историјским коренима (сл. 422).

Како показује овај сведени тематски преглед, благодарећи идеолошки промишљеном деловању предводника Пећке патријаршије, током периода омеђеног обновом 1557. и Великом сеобом 1690. српско уметничко стварање – снажно ослоњено на националну средњовековну заоставштину (сл. 427) – одликовала је самосвојност, јединствена на читавом поробљеном хришћанском простору.

⁴⁷ Петковић С., *Кули кнеза Лазара*, 85–101; Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка патријаршија*, 294–298 (Ђурић).

⁴⁸ Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 238–255.

⁴⁹ Пејовић, Чиликов, *Православни манастири у Црној Гори*, 244.

⁵⁰ Петковић С., *Морача*, 99–101.

СРПСКИ ИКОНОПИС НА ПОДРУЧЈУ ОБНОВЉЕНЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ

Миљана М. МАТИЋ

Дуго су иконе из времена обновљене Пећке патријаршије биле у сенци интересовања стручњака за средњовековно и поствизантијско сликарство. Расуте по музејским депоима и храмовима на територији већој од територије некадашње српске средњовековне државе, те иконе су биле тешко доступне за истраживање. С временом је дошло до значајних помака: важним делима и збиркама посвећене су посебне студије, идентификовани су многи сликари, а начињени су и кораци ка уобличавању систематског прегледа стваралаштва српских мајстора. Међутим, чини се да је у ширим научним и културним круговима иконопис обновљене Патријаршије остао недовољно познат. За жаљење је то што је значајан број икона неповратно изгубљен током Другог светског рата и након паљења и минирања храмова на Косову и Метохији 1999. године.

Због портативне природе икона, није увек лако одредити који је иконопис везан за делатност на тлу Пећке патријаршије. Под појмом *српске иконе* се овде подразумевају дела која су означена српскословенским натписима и чији су аутори били мајстори у служби клира и верника Патријаршије. Остварења издвојена по том критеријуму чине јединствену целину од преко четири стотине икона. Међу њима се, по стилу и регионалним одликама, могу препознати подгрупе, а у токовима иконописа – главна развојна линија и више бочних линија иконописачке делатности. Највећи број дела имао је иконостасну намену, што потврђује да је српски иконопис у доба обновљене Пећке патријаршије окренут примарној, богослужбеној и молитвеној функцији иконе. Мајстори српског иконописа су израђивали и хоросне, проскинитарне, минејне, целивајуће, литијске и житијне иконе.

СВЕШТЕНА И НАЦИОНАЛНА ИСТОРИЈА – ТЕМАТИКА И ИКОНОГРАФИЈА НА ИКОНАМА И ИКОНОСТАСИМА

У српском иконопису обновљене Пећке патријаршије је дошло до значајног свођења тематике у односу на старо средњовековно и сувремено поствизантијско сликарство других делова православног света. Са итало-критским, грчким и руским иконописом овог раздобља је српском иконопису заједнички само ограничен број конзервативних, изворно византијских тема, док оне друге, које се јављају на Криту, у континенталном делу Грчке, у Русији и Венецији, сасвим изостају. Типологија Богородичиних икона, на пример, сведена је на најстарија и најуобичајенија решења. У опусу српских сликара обновљене Пећке патријаршије нису сачуване тако иконе Богородице Страсне, Млекопитатељнице, Тројеручице, Живоносног Источника, Неопалиме купине, Богородичиног акатиста, Покрова, Поклоњења мудраца и *Pietà*. Не јављају се, такође, другде уобичајени прикази загрљених апостола Петра и Павла и страдања светог Димитрија, односно Страшног суда, Литургије праведних и паклених мука грешних. Изненађује и то што међу иконама светих великосхимника и мученика нема икона са представама балканских светих, новомученика Георгија Кратовца¹ и Николе Новог, и монаха – Прохора Пчињског, Јоакима Осоговског и Јована Рилског. Није запажена ни тежња ка уношењу новина у христолошке теме. Не само у том погледу, продукција српских аутора показује значајан ниво програмске и стилске самосталности.

¹ Једна позна икона с ликовима светог кнеза Лазара и светог Георгија Кратовца, дело сликара Данила из 1667, сачувана је у српском светогорском манастиру Хиландару, који није био под јурисдикцијом Пећке патријаршије, cf. Петковић С., *Иконе манастира Хиландара*, 52, 156–157.

Сл. 428. Икона Богородице на престолу са Христом, арханђелима и пророцима, дело сликара Лонгина, манастир Ломница

Сл. 429. Икона Благовести, дело сликара Лонгина, манастир Дечани

Као јединствена програмска остварења издвајају се житијне иконе свете Февроније непознатог аутора (1607/1608), светог Луке (1672/1673, сл. 412) и св. Козме и Дамјана (1673/1674, сл. 436) зографа Радула, као и престоње иконе зографа Лонгина из Велике Хоче (1576–1677) и Ломнице (1577–1578, сл. 428, 458). На делима из Велике Хоче, сликар у оквиру популарних и општеприхваћених тема Христа са апостолима, Богородице са пророцима и светог Николе на престолу уводи, на иконама ретко приказиване, теме Три младића у огњеној пећи, Мировносице на Христовом гробу и Свети Никола враћа вид светом Стефану Дечанском.

Особеност српског иконописа су теме везане за свете Србе из породице Немањића, Лазаревића и Бранковића. Сачуван је значајан број икона светог Саве и светог Симеона Српског. Међу њима се посебно издвајају сложена иконографска решења попут оних приказаних на иконама светог Саве и светог Симеона са светим Стефаном Вукановићем и светим Кирилом Филозофом (сл. 433) и Деизиса са светим Савом и светим Симеоном Српским, Стефаном Првовенчаним, Стефаном Дечанским, Урошем V и кнезом Лазаром (сл. 427). Житијне иконе светог Стефана Дечанског зографа Лонгина, из 1577. године (сл. 403) и светог Саве Српског сликара Јована, из 1644/1645. године (сл. 410) убрајају се у ремек-дела српског сликарства XVI и XVII века.² На првој икони, централно поље са представом краља Стефана III на трону окружује седамнаест сцена из његовог житија, чија су окосница ослепљење Дечанског, изгнанство у Цариград и чудесно исцељење милошћу светог Николе који му се јавио и вратио вид. У средишту Јованове житијне иконе из Мораче су приказани свети Симеон Српски и свети Сава, док су на оквиру распоређене двадесет три епизоде из Савиног житија, које наткриљују допојасне представе Христа, светог Николе и светог Луке.

Програмска структура иконостаса српских аутора на територији обновљене Пећке патријаршије заснива се на традиционалним византијским обрасцима у чијем су центру Деизис и тема заступништва. Тематика царских двери, по правилу везана за Благовести, конзервативна је у поређењу с продукцијом царских двери поствизантијског иконописа на Балкану тога времена, која познаје и праксу представљања апостола, писаца свете Литургије, светитеља и Богородичиних тема на њима. Као устаљен део програма олтарских преграда после 1557. године, велики крстови с Распећем добијају посебна регионална обележја радионица српских мајстора. У једној од њих је настао иконостасни крст из Дечана, висок преко четири метра.³ Најмонументалније остварење је свакако иконостасни крст из манастира Пиве,

² Cf. Ђурић, *Икона светио краља; Симић-Лазар, Илустрирано житије Св. Саве Српског*, 69–93.

³ Тодић, Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, 76–77, сл. 71–73; Тодић, *Иконостас у Дечанима*, 126. Пракса израде иконостасних крстова је у српској средини прихваћена преко Свете Горе, cf. Ђоровић-Љубинковић, *Средњовековни дуборез*, 89, 137–138; Петковић С., *Српска уметност у XVI и XVII веку*, 95; Серафимова, *Прилој ироучавању*, 149–152, 155–156, 158 н. 45.

Сл. 430. Икона Богородице на престоу са Христом, пророцима и мелодима, дело сликара Георгија Митрофановића, манастир Морача

који премашује висину од пет метара. Крајем друге деценије XVII века, представе родоначелника династије Немањића се појављују на Деизисном чину из Житомислића, а у четвртој деценији тог столећа оне улазе у престоци низ на иконостасу Пиве.⁴

Пут ка МАЈСТОРСТВУ – РАЗВОЈНЕ ЛИНИЈЕ СРПСКОГ ИКОНОПИСА И УМЕТНИЧКЕ ЛИЧНОСТИ

Широка заступљеност дела иконописа српских сликара у црквама и манастирима на читавој територији Пећке патријаршије показује у којој је мери њена обнова допринела препороду иконописачког стваралаштва на српском подручју између 1557. и 1690. године. Продукција главне струје српских иконописаца је везана за централну област којом су обухваћени манастири Пећка патријаршија, Дечани, Грачаница, Пива, Ломница, Никољаци, Морача и Подврх. Од средине пете деценије XVII века се тежиште премешта ка северу (од Свете Тројице Пљеваљске до Крушедола) и западу (до Житомислића, Сарајева и Бистрице). Пред Велику сеобу значајан центар постају југозападни крајеви, посебно област око Котора и Рисна. Продукција иконописаца бочних развојних линија је углавном везана за мање средине. Посебно је жива од краја XVI до средине XVII века.

Када је реч о именом познатим мајсторима, главну линију српског иконописа између 1557. и 1690. године чине зографи Лонгин (сл. 403, 404, 428, 429), Георгије Митрофановић (сл. 430), Јован (сл. 410, 431–433), Андреја Раичевић (сл. 383, 414, 435) и Радул (сл. 412, 427, 434, 436).⁵ Утицај сликара Јована у стилском изразу последње двојице мајстора је изузетно изражен, као што је то случај и у односу зографа Радула и Димитрија. Стога се наведени мајстори могу сматрати засебним изданком главне линије стваралаца. Тријада Лонгин – Георгије Митрофановић – Јован оставила је најснажнији уметнички печат у иконописачком стваралаштву српских зографа у доба отоманске власти.

Паралелно са главном развојном линијом опажа се постојање више бочних линија иконописаца различитог образовања и сликарске вештине, које се у

Сл. 431. Икона арханђела Михаила са сценама анђeosких јављања, дело зографа попа Страхиње из Будимље, манастир Морача

одређеним периодима уливају у главни ток. Најбољој од њих припадају сликар поп Страхиња из Будимље (сл. 431), кир Георгије и Козма зограф. У овој бочној линији се посебно издваја група анонимних иконописаца из Дечана и Пећке патријаршије с краја XVI и из треће деценије XVII века. Преостају бочна линија бољих мајстора који израђују иконе за значајне цркве и манастире (именом су познати зограф Митрофан, јеромонах Стефан и Василије) и линија зографа активних у сеоској средини, углавном у јужним крајевима Патријаршије. Међу њима има и мајстора у чијем се раду уочава утицај иконописа северне Грчке. Код сликара бочних развојних линија се ретко када може уочити непосредна стилска повезаност.

На основу досадашњих сазнања, најбољи српски ствараоци главне и бочних развојних линија иконо-

⁴ Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 360, сл. 241–243; Сковран, *Уметничко блага манастира Пиве*, 42; Којић, *Манастир Житомислић*, 110–116, 122–123, сл. 36–37.

⁵ О наведеним мајсторима, са старијом литературом cf. Тодић, *Српски сликари* I, 46–50, 52–58, 132–140, 184–190, 259–267, 311–320, 311–320; II, 104–110.

Сл. 432. Икона Успење Богородице, дело сликара Јована, манастир Пива

писа били су клирици, а учили су од старијег мајстора. Истичу се снажне уметничке личности које раде широм територије под јурисдикцијом Пећке патријаршије, а у више центара (Пећ, Дечани, Морача, Никољцац и др.). Српски иконописци нису примали поруџбине преко локалних ботега попут Крићана, који су тај модел преузели из Италије.⁶ Сликари обновљене Пећке патријаршије раде иконе искључиво за православне клирике и лаике, чиме се може објасни-

⁶ Образовање критских сликара било је институционализовано, cf. *Историја иконописа*, 102; *The Hand of Angelos*, 124–133.

ти одсуство преплитања византијске иконографије и западноевропског сликарства на њима. Није уочена серијска израда икона по наруџбини зарад извоза на друга тржишта, што је пракса њихових савременика на Криту и у Венецији, где је израженији тржишни однос понуде и потражње икона, што подразумева и постојање уговора и чешће потписивање сликара зарад афирмације.⁷ Најтраженији иконописци обновљене Пећке патријаршије се углавном ретко потписују и тада уз своје име додају епитете „грешни”, „худи”, „смерни”, свој чин – „монах”, „јеромонах”, или само „раб Христов” и „руком”.⁸ Онда када означавају своју професију, користе термин згграфъ, односно изгграфъ.⁹ Српским иконописцима је блиска и пракса скривања сопственог имена тајнописом и криптограмима.¹⁰ Они се понекад, мотивисани личним разлозима или болешћу, стављају у улогу ктитора: Лонгин дарује икону светог Стефана Дечанског са житијем манастиру Дечанима молећи се за оздрављење од кожне болести, Георгије Митрофановић осликава хиландарску трпезарију у спомен на старца Митрофана, а Радул житијну икону светог Николе поклања цркви у Никољцу код Бијелог Поља молећи се светом Николи за благослов својој супрузи Ђери. У свим случајевима су молитвени натписи и потписи позиционирани у дну иконе или централног поља. Они се иначе обично налазе око супедиона под ногама Христа и Богородице, јер је то место где живи грешни људи могу назначити своје присуство.¹¹

„Придите БЛАГОСЛОВЕНИ Оца мога,
НАСЛЕДИТЕ ЦАРСТВО” – КТИТОРИ СРПСКОГ ИКОНОПИСА

Кључни подстицај продукцији иконописа дало је постојање широког миљеа ктитора који континуирано, а не тек спорадично као пре обнове Патријаршије, финансирају израду икона. Српска црква се

⁷ Радионице критских мајстора добијале су и поруџбине за 700 Богородичиних икона у једној серији. Chatzidakis, *Icons of the Cretan School*, 10; Ракић С., *Иконе Босне и Херцеговине*, 29–30, 32.

⁸ Радојчић, *Стихаре Црквеног музеја у Скопљу*, 62–63; Ljubinković, *Majstori starog srpskog slikarstva*, 188; Кајмаковић, *Козма-Јован*, 104; Тодић, *Лични записи сликара*, 498–500, 504, 508–509.

⁹ Теодоровић-Шакота, *Иконописец Лонгин*, 156, 163; Тодић, *Софокански ђоменик*, 286–287.

¹⁰ Cf. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 55, 355, 357 н. 57; idem, *Козма-Јован*, 101–102, 104–105, 111–112, 114–115; Тодић, *Лични записи сликара*, 504, 519–520. О тајнопису v. Костић Д., *Тајно писање*, 1–62; Радојчић, *Стихаре Црквеног музеја у Скопљу*, 62–63; Трифуновић, *Азбучник*, 318–319.

¹¹ Cf. Nordhagen, *Icons*, 453–460; Patterson Ševčenko, *The Vita Icon*, 153, 156–160; Преображенский, *«Подножие ног Его»*, 25–53.

Сл. 433. Икона светог Саве, светог Симеона Српског, светог Стефана Вукановића и светог Кирила Филозофа, дело сликара Јована, манастир Морача

Сл. 434. Икона Богородице, дело сликара Радула, Пећка патријаршија

појављује у улози кормилара наведених активности и устројитеља њихове идејне и духовне поруке, исказане углавном конзервативним иконографским обрасцима. Сликари више не зависе од имућних појединаца који им дају ограничена средства, већ имају могућност да годинама, некада и током више деценија, под покровитељством највиших представника клира и лаика, различитог ранга, у пуној мери искажу свој уметнички дар.¹² Институција ктиторства у области иконописа прожима све слојеве српског друштва после обнове Патријаршије и проширује се до њених најудаљенијих крајева.¹³

О изради иконописаних преграда у важним манастирским средиштима старали су се у првом реду клирици, чак и сами патријарси, сnoseћи део трошкова.¹⁴ У овом раздобљу се тешко може говорити о иконостасу као ктиторском уздарју једне особе. Изузетно се догађало да један приложник финансира израду већег дела иконостаса. Тако је средствима Деспине Пеичинове из Ћићића, а по налогу игумана Стефана, плаћено 1664/1665. године сликање иконостаса у Подврху.¹⁵ Ангажујући само најбоље уметнике своје епохе, клир је поставио високе критеријуме и пред друге српске ктиторе свог времена, подижући тако ниво укупног уметничког стваралаштва. Од сликара водећих развојних линија поручивали су иконе пећки патријарси Јован, Пајсије и Максим, београдски митрополит Иларион, епископ кр Герасим, јеромонаси Георгије Дечанац, Мисаило, Теодор Дробњак, Авесалом Вујичић и други.¹⁶ Од краја XVI века се у улози наручилаца икона водећих сликара главне и бочних развојних линија појављују личности српског друштва из редова лаика. У натписима се редовно наводе имена, понекад и занимања и статус ових ктитора. Међу њима су особе значајног положаја и угледа, попут спахија, бољара, обервојвода, богатих трговаца, занатлија и кујунџија.¹⁷ У сеоској средини се као ктитори појављују истакнути појединци и групе приложника из

Сл.435. Икона светог Николе и светог архиђакона Стефана, дело сликара Андреје Раичевића, манастир Света Тројица Пљеваљска

народа, често предвођене свештеником, а њихова имена се брижљиво бележе. Тако се у цркви Светог Николе у Драјчићима, у ктиторском натпису на Дезисном чину помињу „Марко, Степан и село Трајчик”.¹⁸ У неким ктиторским натписима се посебно наводи да су иконе дар у спомен преминулих родитеља или зарад задобијања мира, здравља и напретка. На пример, надверја зографа Димитрија из цркве Светог Луке у Котору (1688/1689) поклон су Даба Николића и јеромонаха Мисаила „родитељима за душу, а себи за премирни живот и здравље и добри напредак и последак”, односно „родитељима за душу и за вечни помен, Бог да их прости”.¹⁹

¹² Ђоровић-Љубинковић, *Пећко-дечанска иконописна школа*, 6–7.

¹³ Cf. Петковић С., *Српски патријарси*, 129–139; ИСН III/2, 77, 100–101; Петковић С., *Српска уметност у XVI и XVII веку*, 84; Шу-пут, *Српска архиепископија*, 40; Petković, *Art and Patronage*, 413–414.

¹⁴ Петковић С., *Морача*, 57 н. 260; Тодић, *Грачаница*, 273.

¹⁵ Cf. Сковран, *Иконопис у Подврху*, 54–55; Ракић З., *Радул*, 27; *Свети Никола у Подврху*, 134, сл. 16.

¹⁶ Cf. Петковић С., *Српски патријарси*, 135.

¹⁷ О појави ктитора из нових слојева друштва cf. Петковић С., *Манастир Пећка патријаршија и његове спахије*, 353–359; ИСН III/2, 65–66, 77; Петковић С., *Српска уметност у XVI и XVII веку*, 60, 121.

¹⁸ Cf. Матић М., *О иконама из Драјчића*, 105 црт. 7. О овој категорији ктитора као наручиоцима cf. Petković, *Art and patronage*, 403 sqq.; Kalopissi-Verti, *Church Foundations*, 333–340.

¹⁹ Cf. Кривокапић, *Иконе и иконописи у цркви Светиој Луке у Котору*, 217 н. 25.

Сл.436. Икона светих бесребреника Козме и Дамјана са житијем, дело сликара Радула, Пећка патријаршија

Ктиторских портрета је у српском иконопису из времена обновљене Пећке патријаршије изненађујуће мало. На јединим сачуваним примерима, из Дечана и Грачанице, у проскинези су приказани клирици, дечански јеромонах Георгије и новобрдски митрополит Виктор.²⁰ Кир Стојан Београђанин је, у спомен на патријарха Пајсија, поручио 1663. године икону са ликом тада већ упокојеног архипастира, па је реч о посмртном портрету историјске личности.²¹

* * *

Развојни токови српског иконописа, брижљиво вођени од стране клира обновљене Пећке патријаршије, теку умногоме независно од токова критског и руског сликарства као и сликарства на Западу. Утицај страних сликара на српске мајсторе је мали и посредан. Основни разлог за то је одсуство њихове непосредне сарадње на изради иконописа. Покушаји унијаћења су наводили на наглашен опрез и отклон према уметности римокатоличког Запада. С друге стране, Грци се у својству сликара на територији Пећке патријаршије појављују тек у првим годинама XVII века. Због заједничких интереса у борби за ослобођење од Турака, тада долази до отопљавања односа са Грчком патријаршијом и Охридском архиепископијом, после сукоба који је трајао скоро пет деценија.²² Грци, међутим, не добијају полове као што су сликање икона за олтарске преграде значајних црквених и манастирских средишта у централним областима Патријаршије – на Косову, у Метохији и Херцеговини. Они су по правилу намењени српским сликарима водећих развојних линија. Иконе критских и итало-критских зографа су већином настајале ван граница обновљене Пећке патријаршије и импортоване су на њену територију, баш као и дела руских аутора.

Српским иконописцима, који су се углавном држали конзервативних иконографских и стилских образаца византијског и српског средњовековног

сликарства, није недостајало стваралачког надахнућа. Оно се највише испољавало када је било у функцији истицања култова светих Срба. Представе светих српских суверена на иконама су много више од сликарског мотива: оне су позно сећање на тријумфе националних владара и потврда легитимности обнове српске црквене организације, која је у једном тренутку изгледала и као пут ка обнови државне независности.²³ Нарочито у првим деценијама после обнове, иконопис Пећке патријаршије се стилски ослања на решења византијске уметности из доба Палеолога, као и на решења српског сликарства из прве половине XIV века, јер се време владавине краља Милутина и Стефана Дечанског сматрало златним периодом српске државе и уметности.²⁴ То је посебно видљиво у стваралаштву зографа Лонгина. Иконопишући епизоде из житија Стефана III, овај мајстор посвећује знатан простор представи Битке код Велбужда (сл. 36), у којој је 1330. године српска војска, предвођена Дечанским и његовим сином Душаном, извојевала велику победу. Све наведено не чини српски иконопис обновљене Пећке патријаршије истористичким и неинвентивним, већ препознатљивим у односу на иконопис околних архиепископија и патријаршија.²⁵ У целини посматрано, он представља једну од неколико регионалних „грана” поствизантијског иконописа на Балкану, где је византијско сликарство *сјоро и искусно умирало*.²⁶

Бурни догађаји који су претходили Великој сеоби изменили су околности живота и уметничког стварања на територији Пећке патријаршије. Пресељењем врха црквене јерархије северно од Саве и Дунава, у Хабзбуршку монархију, након 1690. године је наступило гашење токова српског иконописа у матичим областима Патријаршије. Упркос томе што се он чврсто држао наслеђа византијске и српске сликарске традиције, почетак XVIII столећа ће означити продор нових стремљења, посредно надахнутих уметношћу Запада.

²⁰ Одабир проскинезе за приказ ктитора-дародаваца икона није неуобичајен, cf. Радовановић, *Јединство небеске и земаљске цркве*, 47–66; Војводић, „Одавијен земаљском сликом”, 379–401.

²¹ Радојчић, *Портрети патријарха Пајсија*, 283–286; Тодић, *Српски сликари I*, 267.

²² Petković, *Artistic Activity*, 626–629.

²³ Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка патријаршија*, 270, 276.

²⁴ Ibidem, 265–268; ИСН III/2, 372–373.

²⁵ Cf. Petković, *Artistic activity*, 629; idem, *Српски патријарси*, 134–135; idem, *Српска уметност у XVI и XVII веку*, 86–87.

²⁶ Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 376. О томе cf. Радојчић, *О естетској вредности*, 263.

СЛИКАНИ УКРАС СРПСКИХ РУКОПИСНИХ КЊИГА XVI И XVII ВЕКА

ЗОРАН РАКИЋ

Сликани украс у српским рукописним књигама XVI и XVII века надовезао се у многим својим елементима на богате средњовековне традиције, утемељене у временима државне самосталности. С друге стране, његов развитак и својства били су одређени интензитетом преписивачке делатности и уметничким приликама у којима је стваран. Током првих деценија османске владавине, обележеним мукотрпним прилагођавањем новим, иноверним властодршцима, рад на преписивању и украшавању рукописа доживео је осетан пад. Делатност писара и илуминатора постепено је почела да оживљава тек од друге четвртине XVI столећа, а прави процват доживела је у деценијама по обнови Пећке патријаршије 1557. године. Почевши од тог времена, исписивање и украшавање кодекса није пролазило кроз периоде виднијег посустајања и одвијало се, с несмањеним интензитетом, све до Велике сеобе 1690. године.

Важно је истаћи да у периоду османске власти у илуминацији српских рукописа није створен посебан, оригиналан стил. Приврженост великим традицијама из епохе државне независности, која је у временима турске владавине добила један дубљи смисао, везан за очување националног и верског идентитета, испољила се у свим областима уметничког стваралаштва. У делатности преписивача и илуминатора она се одразила у опонашању начина рада њихових претходника. Материјал и прибор за писање и украшавање, одабир богослужбених књига које су илуминиране, као и систем њихове декорације, нису се током XVI и XVII века битно променили у односу на средњовековна времена.

Због специфичних, пре свега материјалних околности, минијатуре, као најзначајнији вид књижног украса, биле су заступљене у сразмерно малом броју рукописа. До данас је преостало тек нешто више од осамдесет кодекса опремљених фигуралним

представама.¹ Минијатуре су изводили сами писари, али, када су то прилике дозвољавале, и сликари, међу којима и они најугледнији попут Лонгина, попа Страхиње из Будимља и Цветка из Годијева у XVI, а Јована и Андреје Раичевића у XVII столећу. Минијатуре које је Раичевић насликао у три кодекса, а међу њима је најзначајнији препис *Хришћанске типографије Козме Индикойлова*, опремљен са шездесет илустрација, чине тог аутора најплоднијим српским минијатуристом послевизантијске епохе.

Сасвим је извесно да скрипторији са организованом поделом рада између калиграфа и сликара, каквих је у средњем веку било у угледним преписивачким срединама, нису постојали у српским земљама XVI и XVII века. Штавише, непрекинути рад на исписивању књиге и њеном осликавању одвијао се само у мањем броју монашких и градских средина, међу којима су најзначајније Хиландар, Дечани, Тројица Пљеваљска, Рача, Кратово и Никољ-Пазар. Већина манастира и парохијских цркава је потребе за књигом задовољавала поклоницама, куповином или повременим упошљавањем неког од путујућих писара-дијака, који су током читавог раздобља османске владавине били главни носиоци преписивачке делатности. Попут калиграфа, и сликари минијатура су ангажовани повремено и када су то допуштале материјалне могућности. Чини се да је висока цена била главни разлог што су рукописне књиге ретко украшаване минијатурама, нарочито оним које су радили познатији мајстори.

У складу с дуговеким традицијама илустровања књига у Византији и земљама источнохришћанског света, и у српском сликарству послевизантијске

¹ О српској минијатури послевизантијског раздобља најпотпуније: Ракић З., *Српска минијатура XVI и XVII века* (са старијом литературом).

Сл. 437. Почетак Матејевог јеванђеља, Четворојеванђеље владике Максима, дело писара и илуминатора Панкратија, МСПЦ, бр. 354, л. 7

епохе најраспрострањенији вид минијатуре били су ауторски портрети. Поред њих, на почецима појединих текстуалних целина могли су бити насликани Христос и Богородица, а у месецословима и фигуре светитеља. Композиције, претежно сцене из циклуса Великих празника и Страдања Христових, приказиване су у рукописним књигама знатно ређе.

Поред тих устаљених илустрација, као засебне целине требало би истаћи знатно сложенији тематски и иконографски репертоар три рукописа – *Београдског йсаļиира*, *Шесћоднева* и *Хришћанске йойоирафије* Козме Индикойлова и *Поклоњења часном їробу и свейим месћима у свейом їраду Јерусалиму* Гаврила Тадића. Међутим, богатство сликаног украса било

је у сва три кодекса последица коришћења предлошка, будући да су њихови текстови и илустрације начињени према старијим изворницима. *Београдски йсаļиир* је настао као копија познатог *Срјског йсаļиира*, који се данас чува у Минхену, препис и минијатуре *Шесћоднева* и *Хришћанске йойоирафије* рађени су према неком сада изгубљеном руском предлошку, а живописне ведуте у *Проскинићару* Гаврила Тадића преузете су 1662. из грчког извода.

Међу портретима су најчешће приказивани аутори чији су састави редовно читани на богослужењу: јеванђелисти у четворојеванђељима, пророк Давид у псалтирима, литургичари Јован Златоусти и Василије Велики у служадницима, апостоли у тексту *Дела и йосланица айосћолских* и, у само једном познатом примерку, Октоиху из Загреба, ликови тројице мелода. Јединствен вид ауторског портрета представљају чланови рударског савета, које је на почетку *Рударског законика* (Београд, Архив САНУ, бр. 465) крајем XVI века насликао знаменити писар и илуминатор поп Јован из Кратова.

Ауторски портрети су се јављали у два облика – насликани преко читаве стране или унутар медаљона уписаних у орнаментална поља.² Портрети аутора који запремају пуну страну испред одговарајућег текста приказани су у двадесетак четворојеванђеља, од којих већина потиче из XVI или раног XVII века. Представе писаца јеванђеља у њима саображене су устаљеним решењима, познатим из византијске и средњовековне српске уметности. Јеванђелисти су насликани како седе и испisuју речи својих састава, а каткад су им придружени њихови симболи или персонификације Божанске премудрости.

Другој, опсежнијој скупини припадају ауторски портрети насликани унутар бадемастог медаљона у средишту правоугаоне заставе испуњене биљним мотивима надахнутим исламском уметношћу. На основу досадашњих сазнања, изгледа да се такав тип ауторског портрета прво јавио у кодексима које су током друге половине XVI века украсили Јован из Кратова и његови следбеници (Четворојеванђеља бр. 40 у Хиландару, бр. 34, 250 и 473 у Црквено-историјском и архивском институту у Софији, бр. 332 у Музеју Српске православне цркве у Београду и др). При томе, они су објединили елементе оновременог уметничког стваралаштва, тековине минијатуре

² Ibidem, 49–63.

Сл. 438. Почетак Лукиног јеванђеља, Чейворојеванђеље дијака Димитрија, манастир Свете Тројице Плеваљске, бр. 78, л. 126

Сл. 439. Јеванђелиста Лука, дело сликара Лонгина, Крушедолско четворојеванђеље, БСП, бр. 432, л. 6^о

тзв. неовизантијског стила из XIV stoleћа и извесне исламске утицаје, испољене у орнаментици (сл. 440). Сродне ауторске портрете садржи и већа група рукописа из XVII века. Међу њима се истиче двадесетак рукописа из друге и треће четвртине stoleћа, који су похрањени у библиотеци манастира Хиландара (Четворојеванђеља бр. 44 и 45, Апостоли бр. 106 и 107, Псалтир бр. 124), или су настали у скрипторијима Свете Горе (*Ајосѿол кир Рувима*, Беч, Аустријска национална библиотека, cod. slav. 39).³ Вероватно преко атонских предложака, истоврсни тип заставице с ликом аутора прихватили су у другој половини stoleћа и илуминатори у матичним областима, а посебно калиграфи у манастиру Рачи на Дрини.

Издвојену групу чине минијатуре пророка Давида, светог Ђорђа који убија аждају и светог Саве и Симеона Српског, које је сликар Јован представио у *Псалтиру Гаврила Тројичанина* (Нови Сад, Библиотека Матице српске). Судећи по иконографским решењима, Јован је узоре за њих нашао у графичкој опреми српске штампане књиге, делима критских иконописаца и сопственом сликарском опусу.

На минијатурама српских рукописа XVI и XVII века сачувано је, осим илустрација у *Београдском ѿсалтиру* и *Хришћанској ѿојоѿрафији*, свега неколико композиција. У *Великосредњем четворојеванђељу* насликани су Деизис и Света Тројица, у *Беоцинском* – Деизис, Голготски крст, Крштење Христово, Васкрсење Лазарево и Распеће, а у загребачком *Октоиху* Васкрсење Христово, Јављање мироносицама, Неверовање Томино и Вазнесење. Настале позно, у временима када су њихове иконографске схеме биле у потпуности оформљене, те композиције не доносе новине, нити их одликују неке посебности.

Минијатуре у *Београдском ѿсалтиру* (познате по фотографијама, рукопис је уништен 1941. године) из треће деценије XVII века и у његовом два и по stoleћа старијем изворнику нису сасвим истоветне. Поред разумљивих разлика у колориту, сликарском поступку и чињенице да су изведене у духу оновремене уметности, минијатуре у *Београдском ѿсалтиру* не подударују се с предлошком ни у погледу неких иконографских решења. Уз то што су већину сцена поједноставили и схематизовали, кописи су у неким случајевима, не разумевши њихов прави

Сл. 440. Јеванђелиста Матеј, дело Јована из Кратова, Четворојеванђеље, Библиотека манастира Хиландара, бр. 40, л. 7

смисао и сложену иконографију и симболичка значења, прибегавали решењима у складу са сопственим знањима, сликарском праксом и иконографским схемама епохе и средине у којој су поникли.⁴

Приликом илустровања другог раскошно осликаног рукописа – преписа *Шестоднева са Хришћанском ѿојоѿрафијом* (Пљевља, манастир Свете Тројице) – употребљен је предложак приспео из Русије. Ипак, на појединим минијатурама (Први грех, циклус о Јони, *Ното signorim*, представе егзотичних животиња, Каменовање светог Стефана) (сл. 441) извесне

³ Харисијадис, *Илуминација рукописа XVII века*; Ракић З., *Минијатуре српских рукописа XVI и XVII века*.

⁴ Харисијадис, *Београдски ѿсалтир*, 213–250; Ракић З., *Коиѿја Минхенској српској ѿсалтира*, 421–438.

Сл. 441. Ното signorum, дело сликара Андреје Раичевића, Шестоднев и Хришћанска типографија Козме Индикоилова, манастир Свете Тројице Пљеваљске, бр. 79, л. 202

појединости указују на западноевропске узор и предлошке из српских штампаних књига.⁵

Једнако привржени традицији и у области орнаментике, писари и илуминатори XVI и XVII века изводили су заставице и иницијале претежно у духу геометријско-биљног стила рукописа насталих у доба државне самосталности. У орнаменталним схемама заставица преовладавали су преплети кругова, ромбова, лукова и дијагонала, чворови и плетенице, као и биљни мотиви – таласаста гранчица у чијим су волутама цветови и листови или врежа која се грана полазећи из вазе или људске главе насликане у средишту орнаменталног поља.⁶

⁵ Петковић С., *Манастир Света Тројица* (1974), 90–94.

⁶ О типовима заставица у српској илуминацији XVI–XVII века: Мошин, *Орнаментика*, 295–351; Васиљев, *Орнаментика*, 43–133.

Поједини скупови опремљени рукописи улепшавани су великим квадратним заставама, наслеђеним из старијег књижног украса, посебно из кодекса које је исписао Владислав Граматик. Окосницу таквих орнаменталних поља, организованих по начелима симетрије, чини средишња розета од које се радијално шире вреже образујући минуциозан и сложен преплет чворова, овалних сегмената, волута и дијагонала (сл. 437, 438). Прецизношћу израде, маштовитим решењима и префињеним колоритом посебно се истичу заставе тог типа у књигама које је током друге половине XVI века украсио калиграф Димитрије (Четворојеванђеља бр. 78 из Тројице Пљеваљске и бр. 19 из Дечана, *Дечански ѿменик* и др),⁷ као и неколико других примерака које су тих година, или у наредном столећу, извели непознати аутори (четворојеванђеља из Студенице, Поганова, Хопова, Бешенова, Куманице, *Лесновски ѿсалииш*, рукописи бр. 5, 6, 33, 37, 38, 68, 69, 92, 101, 103, 301, 327 и 510 у Хиландару, бр. 24 и 25 у атонском манастиру Светог Пантелејмона и др).⁸

Сасвим уопштено, развитак српског минијатурног сликарства XVI и XVII века могао би да се подели на неколико већих одсека. Први захвата време од почетка XVI столећа до обнове Пећке патријаршије, други се одвија у деценијама након обнове и траје до доласка Пајсија на патријаршијски трон, следи стварање у доба патријарха Пајсија (1614–1648), док последње раздобље обухвата другу половину XVII века и окончава се у ратним годинама око Велике сеобе.

Драматичне деценије омеђене турским освајањем српске Деспотовине и обновом Пећке патријаршије, испуњене окршајима и несигурношћу сваке врсте, нису пружале ни најосновније услове за несметан развитак уметности. Привремени застој кроз који су пролазиле све области сликарства није мимоишао ни опрему рукописне књиге. Када су почетком XVI века смутна времена постала прошлост а прилике се делимично нормализовале, постепено је обновљен и рад на сликању минијатура (*Милешевско четворојеванђеље*, Библиотека Српске патријаршије, бр. 69).

Препород српске уметности у деценијама након обнове Патријаршије није мимоишао ни рад на улепшавању рукописних књига. Штавише, сликање

⁷ Ракић З., *Димитрије Даскал*, 163–178; idem, *Орнаментика* II, 85–98.

⁸ Radojčić, *Stare srpske minijature*, 49–51 et passim, т. XXXVII–XL, XLII, XLV, XLVII, LIV–LV; Проловић, *Студеничко четворојеванђеље*, 525–533; Ракић З., *Орнаментика* I, 161–174; idem, *Заставице*, 485–494.

Сл. 442. Кружење звезда, дело сликара Андреје Раичевића, Шестоднев и Хришћанска географија Козме Индикойлова, манастир Свете Тројице Пљеваљске, бр. 79, л. 215

Сл. 443. Свети Ђорђе убија аждају, дело сликара Јована, *Псалтир Гаврила Тројичанина*, БМС, РР II 19, л. 178^v

Сл. 444. Апостол Петар, Изборни апостол, Библиотека манастира Хиландара, бр. 107, л. 108

Сл. 445. Апостол Јован, Изборни апостол, Библиотека манастира Хиландара, бр. 107, л. 114^v

фигуралних представа повремено је у овом периоду поверавано и угледним сликарима. Најбољи међу њима приступали су задатом послу као да је у питању мала икона, због чега се на минијатурама које су насликали могу пратити исте оне особености и мене које карактеришу стил њихових иконописних и фреско-радова. Поред њих, за израду минијатура ангажовани су и мање надарени сликари, којих је увек било знатно више, а каткада су тај посао обављали и они писари који би се једва одважили да нацртају, а потом и обоје, фигуралну представу. Такве околности учиниле су стилски развој српског минијатурног сликарства током друге половине XVI и почетком XVII века знатно разноврснијим, а његове токове сложенијим и разуђенијим него у првој половини XVI столећа.

Ипак, и у тако сложеном развоју може се издвојити неколико изразитијих токова. Ти правци су трајали истовремено, а у појединим периодима су се преплитали и утицали један на други. Првом, и најзначајнијем току припадају минијатуре које су насликали најбољи мајстори окупљени око Патријаршије и њеног поглавара или њихови непосредни следбеници. Мада очуване у само неколико

рукописа – *Крушедолском четворојеванђељу* (Библиотека Српске патријаршије, бр. 432, сл. 439, 460), за које је ауторске портрете израдио Лонгин, *Леонтијево четворојеванђељу* из Сарајева и *Четворојеванђељу* у Великом Средишту – оне се могу сматрати неразлучивим делом велике обнове која је у то време захватила зидно сликарство и иконопис.⁹

Тон другом усмерењу, коме припада највећи део сачуваних минијатура, дала су остварења аутора који су стилска схватања изградили на тековинама уметности позног средњег века и угледањем на радове оновремених пећких мајстора, али су сликарски поступак својих узора поједноставили и учинили га рустичнијим. Најзначајније домете у овој скупини остварили су Цветко из Годијева (*Беоцинско четворојеванђеље*, Библиотека Српске патријаршије, бр. 262), Страхиња из Будимља (*Синодобојрадско четворојеванђеље*) и Павле (*Беоцинско четворојеванђеље*, Београд, Музеј СПЦ, Грујић бр. 204). Том правцу могу се прикључити и минијатуре неколиких писара-илуминатора чија су сликарска знања

⁹ Ракић З., *Минијатуре сликара Лонгина*, 121–136; idem, *Српска минијатура XVI и XVII века*, 107–113.

Сл. 446. Исус Христос, дело Христофора Рачанина, Архиепископский чиновник, НБС, Рс. 640, л. 56

била још скромнија, а стилски израз у још већој мери захваћен процесом огрубљивања форме.¹⁰

Трећа група обухвата бројне рукописе са ауторским портретима насликаним у медаљонима унутар застава чија орнаментика открива извесне продоре исламске уметности. Срж те скупине чине илуминирана јеванђеља која су током друге половине XVI века израдили Јован из Кратова и његови настављачи.¹¹ Њиховим остварењима могао би да се прикључи изванредан број слично украшених књига које су током читавог XVII столећа изводили већином непознати писари-илуминатори. Неки од тих калиграфа су свој рад везали за светогорска преписивачка

средишта, из којих су рукописима снабдевали не само Хиландар већ и манастире на подручју Пећке патријаршије. Групи књига насталих под утицајем исламске уметности припадају и два сасвим особена остварења – препис *Рударској законика* деспота Стефана Лазаревића и *Каранско четворојеванђеље* (1608) – чија орнаментика показује изразито оријенталне утицаје (сл. 465).¹²

Након стваралачког полета у деценијама по обнови Патријаршије и кратког замишљања на прелазу векова, следећи узлет минијатурног сликарства везује се за другу четвртину XVII столећа. У том периоду управа над Црквом чврсто се усталила у рукама патријарха Пајсија, а на подручју црквене организације на чијем је челу стајао завладале су за извесно време релативно мирне прилике, погодне за уметничку делатност. Сликари Јован и Андреја Раичевић, створили су тада најлепша дела, а она су обухватала и значајна остварења минијатурног сликарства.

Међу њима посебно важно место заузима Псалтир преписан 1643. године у манастиру Свете Тројице код Пљеваља: он не само да је исписан руком Гаврила Тројичанина, најврснијег оновременог калиграфа, већ је украшен и минијатурама које је израдио Јован, најбољи српски сликар тога доба. Сликане звонким темпера бојама и позлаћене, беспрекорног цртежа и с мноштвом сликовитих појединости, та остварења, слична минуциозно изведеним иконописним радовима, несумњиво представљају најлепше српске минијатуре из времена турске владавине (сл. 23, 443).¹³

Иако еклектичан у стилским схватањима и мање талентован, А. Раичевић је приликом рада на минијатурама *Хришћанске тшойографије* (1649) налазио начина да у строге схеме настале по руском предлошку унесе препознатљиве ознаке свога сликарског језика. Штавише, понекад се стиче утисак да је захваљујући добром изводу или тренутном надахнућу превазилазио своје уобичајене сликарске могућности. У тим привилегованим тренуцима стварао је питорескне и рафиноване детаље, па и читаве композиције, попут Грађења вавилонске куле (сл. 413), Анђела који носе звезде (сл. 442) или представа егзотичних животиња.¹⁴

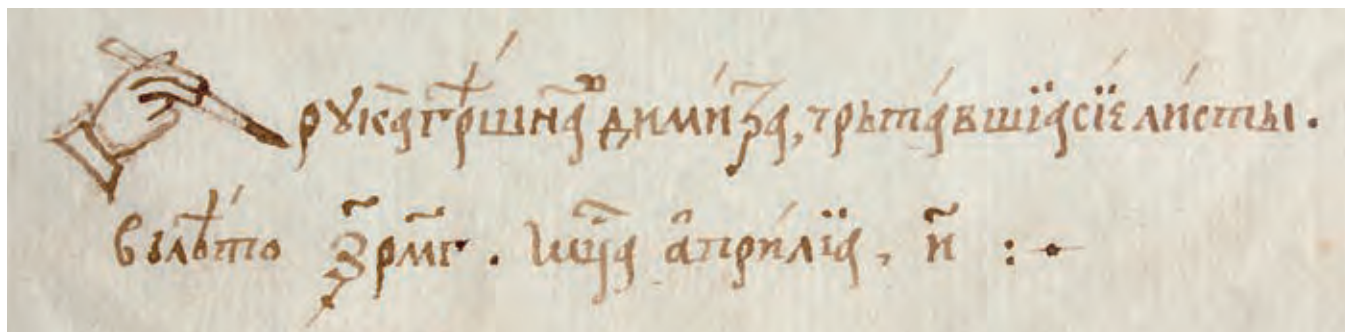
¹⁰ Петковић С., *Трајом једне сликарске групе*, 550–553; idem, *Минијатуре јоја Страхинје*; Ракић З., *Српска минијатура XVI и XVII века*, 113–121.

¹¹ Јанц, *Преписивачка школа јоја Јована*, 111–127; Ракић З., *Српска минијатура XVI и XVII века*, 122–135.

¹² Јанц, *Islamski elementi*, 159–170; Ракић З., *Српска минијатура XVI и XVII века*, 128–135; idem, *Islamic Influence*, 217–224.

¹³ Ракић З., *Минијатуре сликара Јована*, 265–280.

¹⁴ Моле, *Минијатуре*; Ракић З., *Српска минијатура XVI и XVII века*, 83–99, 148–155, 255–267.

Сл. 447. Потпис писара *іреиної* Димитрија, Ораховички служабник, МСПЦ, Оставина Р. Грујића, бр. 84, л. 71

Рад на преписивању подстицао је и сам патријарх, чије се књигољубље није исцрпљивало само у књижевном стваралаштву већ се преносило и на непосредну бригу око поправке овешталих рукописа. Благодарећи његовим настојањима, израђена је између 1627. и 1630. поменута копија најбогатије украшеног српског кодекса из времена државне независности, тзв. *Минхенској српској ѿсалѿици*. Близу сто педесет минијатура, које су тада прекопиране у *Београдски ѿсалѿир*, биле су највећи подухват у сликарству минијатура у раздобљу турске власти.¹⁵ Оснажен је и рад старих преписивачких центара, а поједина средишта, попут Свете Тројице Пљеваљске, доживела су у овом раздобљу изузетан процват.

Оживљавање преписивачке и илуминаторске делатности у српским земљама као да је имало одјека и у Хиландару. После вишедеценијског застоја појављују се око 1630. године у хиландарском али и неким другим светогорским скрипторијама који су радили за поручиоце из Србије први наговештаји препорода и, након дужег времена, први богатије украшени рукописи (финоћом ауторских портрета истиче се *Хиландарски айосѿол* бр. 107 из 1660. године, сл. 444, 445). Та делатност наставиће се и током треће четвртине столећа, све до средине девете деценије, када почиње да замире.¹⁶

Неколико сачуваних рукописа с минијатурама, који су у матичним областима настали током седамдесетих и осамдесетих година XVII века, потврђују да је делатност на украшавању књиге сложенијом

орнаментиком и минијатурама непрекинуто трајала до саме Велике сеобе. Поред манастира Раче, рукописи су преписивани и осликавани и у другим писарским центрима. Њихова орнаментика, иконографске схеме и стил минијатура веома су разноврсни, а надахнути су узорима који обухватају сликани украс светогорских књига друге и треће четвртине века, предлошке копиране из графичке опреме нешто старије српске и руске штампане књиге и, каткад, детаље преузете из западноевропске уметности.

У временима пред Сеобу најзначајнији представник рачанског скрипторија био је Христофор. Брижљиво исписане и живописно илуминиране странице у шеснаест сачуваних рукописа потеклих из радионице тог даровитог калиграфа и илуминатора (Архијерејски чиновници бр. 7 у манастиру Савини, бр. 252 у Музеју СПЦ и бр. 640 у Народној библиотеци у Београду, Триод цветни бр. 38 у Цетињском манастиру и др.)¹⁷ јесу и последња блистава остварења једне дуге и велике традиције, која је сезала до средњовековних времена (сл. 74, 75, 446). Стваралаштвом Христофора Рачанина тај повремено истањен али не и прекинут ток коначно је био закључен. Премештањем писарских центара у Јужну Угарску, рад на писању, преписивању и украшавању књига кренуо је, кроз делатност његове сабраће и њихових следбеника, новим путевима, који су српску књижевност и уметност постепено, у деценијама након Велике сеобе, укључили у токове западноевропске барокне културе.

¹⁵ Ibidem, 75–83, 138–144, 234–250.

¹⁶ Ibidem, 159–171, 274–290; Ракић З., *Сликани украс ћирилских рукописа*, 309–318.

¹⁷ Харисијадис, *Христѿфор Рачанин*; Ракић З., *Српска минијатура XVI и XVII века*, 178–185, 297–303.

У трагању за сопственим уметничким изразом, српско средњовековно златарство је од почетка XIII века јасно испољавало уметничке одлике које ће бити од пресудног значаја за његов формални и стилски развој. С једне стране је зрачио раскошан сјај византијског златарства, које наслеђује касноантичке и ранохришћанске форме, али и присваја декоративне уметничке традиције Истока, док с друге стране пристижу, преко приморских градова источне обале Јадрана, најпре романички па потом готички мотиви уметности Западне Европе. Примењу, адаптацију или доминацију појединих стилских утицаја на уштрб других пратимо, пре свега, на сачуваном корпусу српског средњовековног накита из XIII, а нарочито из XIV века, на малобројним скупоценим чашама из XIV и прве половине XV века, као и на само фрагментарно сачуваним другим златарским производима. Два репрезентативна златна прстена, која су усамљени представници накита српских владара – први из XI–XII века, који је припадао краљу Стефану Првовенчаном (велики жупан 1196–1217, краљ 1217–1228), а други краљевића Радослава (краљ 1228–1234), из доба његове веридбе са византијском принцезом Аном Комнином (1219–1220) – одају јасан утицај византијског златарства, на исти начин на који се монументална уметност Византије одразила у средњовековном српском сликарству и иконопису владарских задужбина Немањића. У свом приступу изради луксузног сребрног и златног накита изван официјелне, дворске уметности, српски златари овог периода најчешће прибегавају синтези византијске и романо-готске уметности, са жељом да остваре одређен степен оригиналности и савремености.¹

Сачуваних богослужбених предмета из периода државе Немањића готово да и нема у српским колекцијама. О њиховом постојању, изгледу, врсти и пореклу сведоче писани и ликовни извори попут житија, повеља и фресака. Извори потврђују да је старање о потпуном, свеобухватном украшавању манастира, као и о њиховом опремању скупоценим утварима, реликвијама светих и драгоценостима представљало подразумевајућу ктиторску обавезу још од времена светог Саве и светог Симеона, утемељивача средњовековне српске државе и цркве. Теодосије у житију светог Саве бележи да се, чак и у тренуцима непосредно пред своју смрт, у Трнову 1236, Сава постарао да се све „свете и часне ствари” које је донео са свог последњег путовања по Палестини, Сирији, Египту и Цариграду попишу и пошаљу у Србију. Уз свете мошти и свештене одежде, ту је било и свећњака златокованих и бисером украшених, као и црквених сасуда.² Не само да су скупоцени богослужбени предмети доношени из Византије и Свете земље већ су, по свему судећи, настајали и у локалним златарским радионицама при дворovima српских владара. Архиепископ Данило II сведочи о постојању радионице при двору краља Драгутина у Мачви: „...правећи у дому своме свештене сасуде златне и сребрне, украшене бисером и драгим камењем, путире, дискосе и велика нафорна бљуда, кадионице, ручке, рипиде и златне свећњаке...” Краљ је те драгоцености, направљене „у дому своме”, даривао црквама и то „не само црквама отачаства свога него и у друге благоверне народе”.³ Да су предмети култа и богослужбеног живота цркве, без сумње, били обликовани према византијским обрасцима, потврђује и велики сачуван корпус литургијских

¹ Радојковић, *Метал средњовековни*, 79–94.

² Теодосије, *Житија*, 248.

³ Данило Друи, *Живојин*, 67–68.

Сл. 448. Тамјаница из 1523. године, израђена у Смедереву

предмета унутар делом сачуваних манастирских ризница из XVI и XVII века.⁴ Форме и намене тих предмета условљене су православном литургијском праксом, док је начин њиховог украшавања одраз и времена у коме настају и специфичног стила самог мајстора.

Коначан пад Деспотовине 1459. године у руке моћне Османске империје је представљао формалан крај српске средњовековне државе и почетак вишевековног, страдалног и неизвесног периода туркокрације на подручју српских земаља. Сто година након пада Смедерева, стицајем политичких и друштвених околности унутар Царства, обнавља се 1557.

⁴ Шакота, *Ризница манастира Бање*; eadem, *Дечанска ризница*; eadem, *Свуденичка ризница*; Петковић С., *Манастир Света Тројица* (1974); Медаковић, *Манастир Савина*.

године Српска патријаршија, са седиштем у Пећи. Тим чином, српска црква преузима улогу носиоца и чувара идентитета и културе српског народа, као и покретача обнове физичког и духовног живота српских манастира и цркава, чинећи све да својом активношћу оснажи дух поробљене нације.⁵ Обнова је подразумевала интензивну потребу за занатлијама и уметницима различитих профила. За српско златарство, период XVI и XVII века представља доба последњег узлета, узрокованог потребом да се манастири и цркве изнова снабдеју сасудима од племенитих метала, неопходним у литургијском и свакодневном животу цркве.

⁵ V. рад З. Ракића о уметности обновљене Пећке патријаршије у овом тому.

Златарски занат није био уништен пропашћу националне државе. Са миграцијама становништва пред турским освајањима у крајеве преко Саве и Дунава или у окриље градских средина под османском влашћу, златари се прилагођавају новонасталим условима и проналазе своје место у друштву. Релативно повољнија политика намета и пореза према занатлијама утиче постепено и на побољшање њиховог материјалног стања. Сребро је у време Турака скупо, што и златарске производе чини скупим. Са променом имовинског положаја златара расте и њихов друштвени углед, па и они постају приложници цркава и манастира тако што им поклањају новац за различите потребе, прилажу сребрне предмете и обнављају цркве. Златари излазе из средњовековне анонимности и масовно потписују своје радове, често истичући место свог завичаја у имену. Тако сазнајемо за Петра Смедеревца, Дмитра из Липове или Лазу из Београда, да поменемо само неке. Путују за послом, прихватају поруџбине за различите манастире, задржавају се дуже или краће на различитим местима, примајући и преносећи тако уметничке утицаје нових средина. Наручиоци црквених предмета су пре свега из редова цркве – како припадници највишег црквеног клира, попут патријарха и митрополита, тако и обични монаси. Сви они су се старали о поштовању иконографских мотива, о избору молитава и пригодних црквених песама гравираних на одговарајућим предметима и површинама, или о избору ликовних предлога – фресака, графичких листова или икона као узора за копирање појединих сцена.⁶

Значај сачуваних предмета од племенитих метала у XVI и XVII веку лежи у чињеници да они сведоче о постојању, свежини и уметничким утицајима новог, оригиналног стила српског златарства под Турцима. У својој суштини, он сједињује традиционалне византијске иконографске обрасце, с једне стране, са позноготичким елементима који су обележили златарство и примењену уметност друге половине XIV и првих деценија XV века, а, с друге стране, са декоративним и разиграним биљним орнаментом преузетим из османске уметности. У том смислу, новонастали стил српског златарства се не може ни подвести под појам позновизантијског златарства нити посматрати као периферан огранак османске уметности. Златарство које настаје у XVI веку је по

стилу савремено, свеже, изузетно естетски допадљиво, засновано на традиционалном умећу претходних епоха да се уметнички утицаји Византије и европског Запада споје у нов, оригиналан израз прилагођен локалном укусу.

Склоност према већој примени готичких или источњачких елемената у изради и украшавању предмета је зависила од места и радионице одакле је мајстор стизао. Позноготички модели живе пре свега у радионицама херцеговачких мајстора, формираних на снажној традицији дубровачког златарства, али и у радовима оних који раде у областима преко Дунава. Упливи оријенталне уметности се много више испољавају на делима косовско-метохијских златара. У сваком случају, оригиналним избором и вештом синтезом мотива различитих провенијенција формира се нов стил у изради црквене сребрине који је обележио XVI и XVII век.⁷

У Смедереву, последњој престоници средњовековне државе, изузетан златар, који је нажалост остао непознат, израдио је 1523. године, по наруџбини игумана манастира Раванице Дионисија, сребрну тамјаницу (сл. 448), на којој се могу уочити главне смернице развоја новог стила. На дну посуде је медаљон са симболичном представом евхаристије, док су бокови украшени представама лавова, слонова и птица, са стилизованом лозицом око њих. Иако тамјаница упућује на утицаје златарства из претходног века, она као целина одаје утисак оријенталних декоративних принципа. Треба подсетити на то да су оријентални мотиви ушли у српску средњовековну уметност најпре преко византијске уметности. Већ средином XIV века, на накиту пратимо појаву цветова лала и лотоса, двоструких палмета и преплета.⁸

Деликатан вегетабилни мотив палмете подељене на два дела, која својим листовима и разиграном лозицом ствара чудесне преплете и облике, познат је као руми орнамент, а представља део уметничког наслеђа Османског царства. Његова примена и локална стилизација су обележиле српско златарство у XVI веку. Управо у том духу је урађен оков четворојевањџеља из 1540. године (сл. 449), од позлаћеног сребра, наручен за манастир Крушедол. Он је рад изузетног златара Петра Смедеревца из Бечкерека и

⁷ Ibidem, 111, 118.

⁸ Eadem, *Накић код Срба*, Т. 105, сл. 93; eadem, *Српско златарство*, 84.

⁶ Радојковић, *Српско златарство*, 66–67.

Сл. 449. Оков четворојеванђеља Петра Смедеревца

Сл. 450. Рипида Конда Вука, ризница манастира Дечана

Сл. 451. Рипида Конда Вука, ризница манастира Дечана

представља први сачувани оков са натписом и именом златара. У представама Распећа и Силаска у ад, Петар Смедеревац демонстрира сигурну композицију, драматику покрета, геста и израза на површини испуњеној лозицом, преплетеном са цветовима и лишћем. По истом принципу орнаменталне „подлоге”, сценама Великих празника је решен изглед другог окова четворојеванђеља из 1556/57. године, такође од позлаћеног сребра, израђен за потребе манастира Витовнице у Кучају. Оков представља први од два позната рада златара Кондо Вука, занимљиве уметничке личности која је трагала за другачијим приступом у приказивању традиционалних иконографских тема. На његовом окову, са приказом

Великих празника на предњој страни и илустрацијом апокрифног списка о *Смрти и Вазнесењу Богородице* на задњој, оријентални тон има само декоративна лозица. Иако је сама сцена Смрти Богородице приказана у складу с начинима представљања те теме на српском фреско-сликарству средњег века, новитет у композицији сцене јесте начин поделе простора путем специфичних аркада, тако да се формирају визуелно одвојени планови који наводе на перцепцију дубине простора упркос плошности орнамента.⁹

⁹ Eadem, *Српско златарство*, сл. 116.

Сл. 452. Чаша с ликом светог Николе, МПУ

Други рад Кондо Вука, из 1570. године, јесте пар рипида од позлаћеног сребра (сл. 450, 451), рађен за манастир Дечане, а по поруџбини спахије Радивоја. Судећи по ликовним приказима рипида на фрескама, будући да нема сачуваних примерака из средњег века, видимо да је на њима уобичајена представа се-рафима некада са додатним украсима, а некада без њих. Кондо Вук гравира представу Божанствене литургије и Причешћа апостола у складу с приказима тих композиција на фреско-сликарству, с тим што се у употреби декоративних мотива откривају мно-го снажнији утицаји турско-персијске уметности

(разлистала врежа са листићима, цветови), који су карактеристични за косовско-метохијске златарске радионице.¹⁰

Нешто старије сачуване рипиде из ризнице манастира Бање код Прибоја, из 1559/60. године (сл. 419), занимљиве су из два разлога. Прва занимљивост је у њиховом декоративном концепту заснованом на употреби вешто изведеног, дугачког ћириличног натписа (у питању су текстови црквених песама из

¹⁰ Ibidem, 110–111.

литургије Јована Златоустог – Достојно јест, Тебе појем, Свет, свет и Једин свет) и фриза увијене лозице са двоструким палметама и доминантним централним медаљоном, са истом лозицом изведеном техником ажуреирања. Другу занимљивост откривамо у натпису гравираним на дршци, у којем се наводи да су рипиде дар првог патријарха обновљене патријаршије Макарија Соколовића, великог обновитеља и ктитора српских цркава.¹¹

Изузетно велики део златарског корпуса из XVI и XVII века чине сребрне чаше, које нису биле у директној богослужбеној употреби, мада се неке од њих, оне са приказима светитеља значајних и прослављаних у појединим манастирима, наручују за потребе цркве. Како се на њима изузетно јасно огледа дух и стил времена у коме су настале, помешамо само неке од њих, у оквирима три велике групе доминантних мотива. Прву целину чине чаше, везане пре свега за мајсторе косовско-метохијских радионица, на којима доминира декоративан руми орнамент, најчешће употребљен као самосталан мотив, који прекрива, попут чипке, дно и бокове чаша или формира и испуњава цветолике медаљоне. Као илустрацију наводимо чаше из Алексинца, Пећи, Неготина, Бегаљице код Гроцке и др. Другу целину чине прикази животиња, реалних и фантастичних – мотиви популарни у претходној епохи златарства, а сада унутар стилизованих аркада или површина са руми орнаментом, као на примерима чаша из београдских државних и приватних колекција. Трећу групу чине чаше са фигурама светитеља, а представљају је две најрепрезентативније, готово идентичне чаше са централним ликом светог Николе, датоване у сам крај XVI века, тачније у 1596/97. годину (сл. 452). Уз традиционалан начин приказа допојасних фигура апостола унутар низа аркада на боковима чаше, мајстор на дну једне од њих изводи раскошну позноготичку розету, којом наглашава централни медаљон са светим Николом, али и доприноси декоративности чаше, како би ублажио строг и шематизован приказ фигура светитеља.¹²

Позноготички облици и мотиви у српском сакралном златарству из XVI и прве половине XVII века настављају свој живот на изузетно великом броју предмета. Најупечатљивији и најоригиналнији јесу

Сл. 453. Путир из 1567/1568. године, ризница манастира Дечана

примери дела на којима се готичка форма стапа са оријенталним декоративним орнаментом. Путир од позлаћеног сребра, који је 1567/68. наручио спахија Радивоје за манастир Дечане (сл. 453), обликован је у потпуности по моделу путира европске готике. Овај предмет неспорно представља ремек-дело

¹¹ Шакота, *Ризница манастира Бање*, 40–42; Пејић, *Свети Никола Дабарски*, 120–121.

¹² Гајић, *Сребрне чаше*, кат. бр. 20–25, 26–29, 31–34, 39, 41–43.

српског златарства XVI века по изванредној употреби руми орнамента, који на стопи формира декоративне медаљоне и тече дуж дршке, преко нодуса, до подножја чаше путира. Изузетан по вештој употреби разнобојног емајла на округлој плакети испод чаше, овај путир, префињеног изгледа, стила и израде, представља јединствен предмет међу сачуваним путирима из тог периода. Путир из 1579. године, урађен за манастир Свете Тројице код Пљеваља, по наруџбини игумана Стефана, понавља елементе готичких путира са Приморја. Стопа у облику шестолатичног цвета је надвишена и наглашене профилације, са решеткастим фризом који прати форму латице, богато украшена тиркизима и полудрагим камењем, баш као и преплетима гранчица. Нодус је наглашен, кришкаст и украшен руми орнаментом, баш као и дубока чаша по којој тече натпис. Путир из Свете Тројице је представљао очигледан модел за златаре херцеговачке златарске школе и за читав низ путира (путир из 1590. у Пивском манастиру, из 1650. у манастиру Савини, из краја XVII века у манастиру Праскавици), са међусобним варијацијама само у обради нодуса и у начину украшавања.¹³

Херцеговачки златари користе изузетно вешто готичке архитектонске елементе у конструкцији кивота и кадионица. Кивот из Свете Тројице код Пљеваља, из 1576. године, један је од најстаријих са територије Херцеговине. У форми једнобродне цркве са три куполе декоративних готичких тамбура (са бифорама, тролистима, розетама, преломљеним луковима...), златар успева да елементе уметности Западне Европе споји са Истоком, гравирајући на бочним странама кивота изванредан четворолисни медаљон формиран од двоструких палмета, са крупним цветовима унутар њих. Нешто старији кивот, из 1550/51 (сл. 454), рађен по наруџбини монаха из манастира Шишатовца, у основи има исти концепт једнобродне цркве са куполама. Потписује га златар Дмитар из Липове, одајући у свом раду утицај уметности јужне Угарске. Почетком XVII века, кивоти попримају изглед праве цркве, са припратом, наосом и апсидом, као и с прозорима и куполама. Управо такав кивот је урађен по наруџбини митрополита београдског кир Симеона 1615. за манастир Тврдош.¹⁴ Као потврда владајућег стила у српском златарству, на бочним зидовима наоса су апликоване

по три ажурисане плочице богатог руми орнамента, које имитирају прозоре. С обзиром на то да се идентични, изливени „прозори“, као и други елементи, попут декоративне траке сачињене од мотива спојеног крина, понављају на низу предмета, може се претпоставити да се ради о употреби калупа, а можда и о делима истог мајстора.¹⁵

Прва датована готичка кадионица је тзв. Савина кадионица из 1590/91, из манастира Студенице (сл. 455). За њом следи читав низ кадионица у готичком стилу (из манастира Бање код Прибоја, Свете Тројице, Пиве, Савине, Ораховице и Гомирја) насталих у XVI веку и у првим деценијама XVII столећа. На студеничкој кадионици, као и на свим другим из тог времена, доминира облик готичке куле, са бифорама, контрафорама, розетама и четворолистима. Њена профилисана стопа, у облику шестолатичног цвета, прекривена је руми орнаментом, а поклопац на врху је обликован као купола византијског типа.¹⁶

Елементе готичке архитектуре проналазимо и на петохлебницама, посудама које на литургији служе за изношење хлебова, пшенице, вина и уља. Петохлебницу из манастира Студенице је израдио и потписао мајстор Иван 1636/37. године. Петохлебница је једноставно конципирана, са четири чаше, обрађене у духу готике, на округлом тањиру и са трикријом са свећњацима у средини. По облику и стилу, њу можемо повезати са нешто каснијом и богатијом у украсу петохлебницом из манастира Дечана, из 1652/53, искованом настојањем игумана дечанског Христофора са братијом, за коју се претпоставља да је рад Ивана Милића из Чајнича.¹⁷ Од овог модела одудара петохлебница из друге половине XVII века мајстора Нешка Пролимлековића, рађена за манастир Тврдош по наруџбини јеромонаха Јевгенија. Из центра округлог плитког тањира се издиже посуда на стопи, готово у форми кандила, а од ње се пружају четири гране које носе два мала ибрика и два тањира. Емајлом су украшени и ибрици и поклопац централне посуде, на чијем врху је фигурица анђела, која је јединствена у српском златарству.

У другој половини XVII века српско златарство постепено губи на замаху, улази у шематизован начин приказивања, декоративан и препун орнамената, а на штету композиције и фигуре. Нешташица сребра и

¹³ Радојковић, *Српско златарство*, сл. 134, 135, 136, 138.

¹⁴ Ibidem, 128.

¹⁵ Ibidem, сл. 91, 92, 94.

¹⁶ Шакота, *Студеничка ризница*, 99.

¹⁷ Шакота, *Дечанска ризница*, 196.

Сл. 454. Кивот из 1550/1551. године, рад Дмитра из Липове

Сл. 455. Кадионица из 1590/91. године, ризница манастира Студенице

све тежи материјални услови живота доводе до пада квалитета златарских радова, све слабијих легура сребра и употребе јефтинијих, неплеменитих метала.

Српско златарство је показало своју виталност у XVI и XVII веку захваљујући оснаженој Цркви, која је преузела улогу наручиоца скупочених златарских предмета достојних националне уметничке традиције, вере и статуса великих манастирских и црквених светиња. Без некадашње снажне националне државе, под окупацијом моћног царства друге вере, сакрални златарски производи имају веома сложену симболику. Они представљају и чуваре историјског наслеђа, православног хришћанства, симболе и подсетнике моћи и континуитета старе државе, луксузне скупочене предмете којима се прославља

служење Господу и светима. У свему томе, српски златари стварају савремен и естетски складан стил на предметима црквене сребрнине, канонски и иконографски веран византијском наслеђу а оплемењен уметничким утицајима Истока и Запада.

Крајем XVII века, коначан ударац свеукупном животу на територији Србије задају аустријско-турски ратови, чија ће последица бити масовно повлачење српског становништва у крајеве преко Саве и Дунава услед страха од турске одмазде. Златари који на новонастањеним територијама након сеоба започињу свој рад трудиће се да наставе традицију старих радионица, али српско златарство више никада неће достићи такав значај и аутентичност какве је имало током неколико претходних векова.

ПОЈАВА СВЕСТРАНИХ УМЕТНИЧКИХ ЛИЧНОСТИ – ЛОНГИН

ИРЕНА ШПАДИЈЕР
БРАНИСЛАВ ТОДИЋ

Поновно успостављање Пећке патријаршије означило је и почетак свестране уметничке обнове. После 1557. године подизани су нови и живописани стари храмови – и једни и други испуњавани црквеним намештајем, иконама, богослужбеним сасудима и укусно украшеним рукописним књигама. Појавио се и велики број сликара, преписивача и дрворезбара, од којих су многи потписивали своја дела. Неки од сликара – пре свих Лонгин, Страхиња, Георгије Митрофановић, Јован, Андреја Раичевић и Радул – израсли су у уметнике богатог стваралачког опуса. Они су већином били иконописци, али су се бавили и сликањем фресака и минијатура, а један од њих, зограф Лонгин, с успехом се огледао и у књижевности. Сплет срећних околности – дуг живот, разноврсна уметничка активност, добро очувана, често потписана и датована дела – учинио је да Лонгина познајемо много боље од других старих српских уметника.¹

Узима се да је рођен у другој четвртини XVI века,² да се рано замонашио и да је живео у манастиру Тавору код Пећи.³ Још се не зна где је стекао прве поуке из сликарства и књижевности – једино је откривање Лонгинових уметничких узора на фрескама из XIV века навело истраживаче да његово уметничко образовање вежу за средишње српске области.⁴ У уметности се појавио одједном – у најранијем делу које му се са сигурношћу приписује, фрескама пећке припрате (1565), Лонгин је већ био потпуно

формиран сликар. Одлике које је испољио у Пећи остаће трајна обележја његове сликарске уметности и оне се могу лако препознати на његовим фрескама, иконама, минијатурама и на сликама изведеним на платну. Лонгинова доследност у уметничком изразу, видљива у особеним појединостима иконографије и композиције, у цртежу и боји, што каткад иде до дословног понављања, олакшала је препознавање и његових других дела, посебно оних раних и непотписаних.

Лонгин је у почетку највише сарађивао са зографом Андрејом,⁵ с којим је сликао фреске у припрати Пећке патријаршије (1565, сл. 25, 416–418, 456, 457), у манастиру Дабру (1565–1568. и 1573/1574, сл. 421), Богородичиној цркви у Студеници (1568, сл. 160, 420), у припрати Грачанице (1570) и у Милешеву (непознате године).⁶ Његов први самосталан рад представља антиминос из 1565/1566. године (несачуван, али познат из описа), који је сликар поправљао 1583. у манастиру Светог Николе на Тавору.⁷

Од 1570. се Лонгинов живот и његово стваралаштво прате много поузданије, скоро из године у годину. У Пећкој патријаршији је 1. марта те године завршио царске двери и, можда, насликао доста оштећен Деизис с апостолима.⁸ Затим је 1572. у Дечанима насликао серију двостраних икона малог формата (сл. 404, 429). На двома од њих, са ликовима светог Теодосија и Антонија, Лонгин је први пут записао

¹ Тодић, *Српски сликари I*, 311–320.

² Шакопа, *Зограф Лонгин*, 540–547.

³ Радојичић, *Анџологија старе српске књижевности*, 358; Теодоровић-Шакопа, *Иконописца Лонгин*, 161–162.

⁴ Петковић С., *Зидно сликарство*, 135–136; idem, *Српска уметност у XVI и XVII веку*, 88–89; Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка патријаршија*, 265; Пеич, *Изображение Тайной вечери*, 358–363.

⁵ Тодић, *Српски сликари I*, 46–50.

⁶ Петковић С., *Зидно сликарство*, 119–137; idem, *О фрескама XVI века*, 57–65; idem, *Милешевске фреске*, 123–129; Babić, Ćirković, Korać, *Studenica*, 156–168; Тодић, *Грачаница*, 254–263; Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка патријаршија*, 264–268; Пејић, *Свети Никола Дабарски*, 140–182.

⁷ Поповић К., *Неколике старине*, 442–444.

⁸ Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка патријаршија*, 268.

Сл. 456. Пећка патријаршија, припрата, Исцељење слепог, дело сликара Лонгина

своје име и датум кад их је насликао.⁹ Претпоставља се да је резултат његове сарадње са манастиром било и састављање химнографског дела посвећеног Стефану Дечанском (1572/1573),¹⁰ као и сликање једне иконе светог Николе на којој је било приказано

јављање тог светитеља Стефану Дечанском.¹¹ Одмах после тога, од новембра 1573. до маја 1574, Лонгин је у манастиру Пиви сликао иконостас, на коме се и потписао.¹²

⁹ Шакота, *Дечанска ризница*, 92–93, 107–109; Todić, Čanak-Medić, *The Dečani Monastery*, 69.

¹⁰ Јовановић-Стипчевић, *Служба Акаџисџу Сџефана Дечанског*, 93–125; Todić, Čanak-Medić, *The Dečani Monastery*, 43.

¹¹ Шакота, *Дечанска ризница*, 94, 112.

¹² Радојчић, *Мајсџори сџароџ сџрскоџ сликарсџива*, 74; Djurić, *Iskops*, 66, 127–128; Сковран, *Умеџничко блато манасџиџра Пиве*, 21–24, 39–41, 47–50; Бабић, *Лонџин у Пиви*, 77–89; Војводић, *Живковџић, Деџизисни чин из Пиве*, 203–217.

Затим је 1576/1577, средствима дечанског јеромонаха Георгија, насликао три престоње иконе на иконостасу цркве Светог Николе у Великој Хочи. Оне су необично важне за историју олтарске преграде код Срба, јер су на њима први пут испод Богородице с Христом, Исуса Христа и светог Николе насликане три представе повезане са њима: Три младића у пећи огњеној, Мироносице на Христовом гробу и Враћање вида Стефану Дечанском.¹³ Чим је окончао рад у Великој Хочи, Лонгин је приступио сликању велике иконе светог Стефана Дечанског, коју је завршио 1. августа 1577, што је био његов дар манастиру Дечанима, како је забележено у сликаревом опширном молитвеном тексту. На средини иконе је насликан свети краљ, са стране су сцене из његовог живота, а доле битка на Велбужду (сл. 36, 403, 459). Икона је вероватно од почетка стајала уз кивот са моштима светог краља, пред олтарском преградом дечанске цркве.¹⁴

Већ следеће године (1578/1579), Лонгин је сликао иконостас у манастиру Ломници (сл. 428, 458). Белешку о себи је оставио при дну Богородичине иконе. Одмах по завршетку иконостаса, Лонгин је започео живописање ломничке цркве, али га, из непознатих разлога, није довршио – насликао је само фреске у куполи и у горњим деловима наоса и олтара цркве.¹⁵ У деветој деценији XVI века су, изгледа, настала нека његова недатована дела: икона Христовог рођења у манастиру Свете Тројице код Пљеваља, једна минејна икона у Никољцу код Бијелог Поља и неколико икона у Дечанима.¹⁶ Од икона у Дечанима су најзначајније оне намењене дечанској олтарској прегради: две велике престоње иконе Богородице с Христом и пророцима и Исуса Христа с апостолима, као и потписане царске двери са Благовестима, на једној и светим Николом и Стефаном Дечанским, на другој страни.¹⁷

Сл. 457. Пећка патријаршија, припрата, свети Ксантије, дело сликара Лонгина

¹³ Ивановић, Пајкић, Лазовић, *Три Лонгинове иконе*, 195–206; Ђоровић-Љубинковић, *Иконостас цркве светог Николе у Великој Хочи*, 169–178; Milošević, *Art in Mediaeval Serbia*, 92.

¹⁴ Djurić, *Icone du saint roi*, 373–401; Todić, Čanak-Medić, *The Dečani Monastery*, 40–44, 69–74.

¹⁵ Djurić, *Icones*, 59, 128–129; Сковран, *Лонгинове иконе и фреске*, 23–42; Петковић С., *Мајстори зидне декорације у Ломници*, 166–168; Milošević, *Art in Mediaeval Serbia*, 93; Шево, *Манастир Ломница*, 57–58, 66–74, 93–104, 165–167, 181–198.

¹⁶ Тодић, *Српски сликари I*, 312, 316–320.

¹⁷ Milošević, *Art in Mediaeval Serbia*, 93–94; Шакота, *Дечанска ризница*, 94–95, 113–116; Todić, Čanak-Medić, *The Dečani Monastery*, 74–75.

Лонгин се бавио и преписивањем књига – приписују му се *Белајско четијворојеванђеље* (Архив САНУ, бр. 4),¹⁸ делови једног уништеног минеја (Београд, Стара Народна библиотека, бр. 70) из Кијева у Метохiji¹⁹ и већи део Акатистника из Дечана (Дечани,

¹⁸ Теодоровић-Шакота, *Иконописац Лонгин*, 159–161.

¹⁹ Матић С., *Ојис рукописа*, 19; Петковић С., *Зидно сликарство*, 56, н. 178.

Сл. 458. Икона Богородице са Христом из Ломнице, дело сликара Лонгина

бр. 138).²⁰ У непознато време је насликао и минијатуре јеванђелиста у *Крушедолском четворојеванђељу* (Библиотека Српске патријаршије, бр. 432), које припадају, без сумње, његовим најлепшим сликарским остварењима (сл. 439, 460).²¹ Верује се, такође, да су и нека дела златарске и везиљске уметности била изведена према његовим цртежима: корице *Тврдошкој четворојеванђеља* (1576/1577), са представама Распећа и Богородице с Христом и анђелима,²² и везени крст из Дечана, са ликом Богородице

Знамења, урађен за панагијар на коме је Лонгин насликао сличну представу Богородице.²³

Лонгинова датована и потписана дела се поново појављују тек 1596. године: у Дечанима је 9. маја завршио двострану икону светог Јована Лествичника, Причешћа Марије Египатске и светих Теодора, као и две минејне иконе, сада доста оштећене – једну са светима који се славе 13. децембра и другу на којој су били приказани Сава Српски и још четворица светитеља.²⁴ На дрвеној подлози једне сасвим оштећене иконе, испод гипсаног слоја на коме се сликало, остало је више Лонгинових скица и студија изведених тушем и плавом бојом.

Крајем 1596. или током наредне године, Лонгин је урадио – колико се сада зна – своје последње дело: аер на платну за хвостанског митрополита Јосифа, на коме се потписао испод нацртане и делимично обојене представе Оплакивања Христовог (сл. 462).²⁵ После тога му се губи траг, али не сасвим: у *Сојоћанском ѿоменику* (1608–1611), међу јеромонасима манастира Сопоћана је поменут и зограф Лонгин, што значи да је тада још био жив и да се, пошто је напустио Тавор код Пећи, преселио у манастир Сопоћане.²⁶

Велики број сачуваних, потписаних или приписаних дела, од којих су многа урађена за патријаршијско средиште и за најугледније манастире, показује да је Лонгин био веома цењен уметник свог времена, а историчари уметности се слажу у томе да је дао изузетно важан допринос српском сликарству друге половине XVI века. После читавог века уметничког застоја и проређеног рада домаћих или грчких сликара, тек је са Лонгином и неколицином његових савременика успостављена копча с претходним великим раздобљем српске уметности. Враћање узорима из XIV века се може тумачити као израз традиционализма српске средине, мада треба имати на уму да је такав повратак старим и провереним вредностима, после дуготрајних криза, био у духу још живе византијске уметности, али и свестране обнове Српске патријаршије после 1557. године.

²³ Стојановић, *Везени крст*, 29–38; Шакоћа, *Дечанска ризница*, 268–270, 343–344, 348; Todić, Čanak-Medić, *The Dečani Monastery*, 105–106.

²⁴ Milošević, *Art in Mediaeval Serbia*, 94; Шакоћа, *Дечанска ризница*, 93, 109–110; Todić, Čanak-Medić, *The Dečani Monastery*, 79.

²⁵ Грујић, *Хвостански аер*, 15–16; Радојчић, *Мајстори саврој српској сликарској*, 74; Milošević, *Art in Mediaeval Serbia*, 94.

²⁶ Тодић, *Сојоћански ѿменик*, 286–287.

²⁰ Теодоровић-Шакоћа, *Иконописца Лонгин*, 156–157; Опис рукописа манастира Дечани, 553–559.

²¹ Ракић З., *Српска минијатура XVI и XVII века*, 107–110, 197–198.

²² Петковић С., *О фрескама XVI века*, 64.

Сл. 459. Икона светог Стефана Дечанског са житијем, детаљ: сусрет Стефана са краљем Милутином, дело сликара Лонгина, манастир Дечани

Веома је важно и то што то враћање прошлости није носило обележја епигонства, већ је имало карактер стваралачког преиначавања свесно одабране уметности из најславнијег доба српске средњовековне државе. Враћање на њу је представљало повратак провереном националном и, сматрало се, аутентичном православном уметничком стваралаштву.

Лонгин је савршено разумео дух старије уметности, која му је непрекидно била пред очима, и сасвим ретко је из ње преузимао и понављао готова решења. Утицаји исламске и руске уметности су на његовим делима били ограничени на детаљ и никад нису значајније продрли у структуру слике, док се одлике савременог грчког сликарства, више отвореног према венецијанској уметности, не могу уочити ни на том нивоу. Лонгин је доста рано успео да изгради сопствени стил, који се најпотпуније исказао у радовима насталим између 1570. и 1580. године. Он је, можда свестан својих вредности, често потписивао своја дела, много чешће од других савременика, мада се по изгледу његових потписа то не би смело изрично тврдити. Записивао је обично само своје име, неретко са додатком грешни или многогрешни, смерни и недостојни зограф, каткад тајним писмом и са подацима о поручиоцима и времену сликања иконе. То је било потпуно у духу обичаја византијских и старих српских уметника и њиховог односа према сопственом стваралаштву.²⁷

Иако превасходно сликар, Лонгин се огледао и у књижевној уметности – бавећи се преписивањем и украшавањем књига, дао је маха и своје литерарном таленту.²⁸ То се најбоље може видети у рукописном Акатистнику из збирке манастира Дечана (бр. 138), у коме је он главни писар.²⁹ Од састава исписаних Лонгиновом руком, посебну пажњу привлачи *Акаѿисѿ свейом айосѿолу и йрвомученику*

Сѿефану, који он ауторски „потписује” белешком у самом тексту, истичући како је то „твореније и извод од истих таквих извода и акатиста, са трудом избор неког монаха страна, многогрешна и лењива, убеђена од неког Авксентија, монаха манастира Милешеве (...) За његова времена почех ово, а када умре – оставих се овог посла, и опет после две године мисао ми дође да ово завршим. Уздајући се у ваше свете молитве, усуђујем се ја недостојни и страсни да пишем ово”.³⁰

Ова белешка се налази усред разних варијаната првих строфа *Акаѿисѿа* – после друге варијанте кондака и икоса, након чега је Лонгин саставио и трећу, коначну верзију почетка. Разне исправке и преправке текста, прецртани делови и прелепљени листови, као и варијанта завршетка дванаестог икоса – указују не само да је у питању његов аутограф него нам пружају ретку и драгоцену могућност да завиримо у ауторску радионицу једног старог српског писца, његовог језика и стила, као и ортографских карактеристика његовог писма. *Акаѿисѿ* је писан „српскословенским језиком високог стила, уз минималан уплив црта из народног језика”.³¹ Високи стил ауторов огледа се у употреби сложеница и књишких изведеница, а међу позајмљеницама има највише грецизама.³²

Као химнографски спис Акатист има своје почетке у књижевности ране Византије. Сва потоња дела овога жанра налазе образац у првом познатом и најчувенијем представнику врсте – *Акаѿисѿу йресвейѿој Боѿородици*, па тако и сам Лонгин бележи на маргинама свога текста како он настаје „на подобје Богородици акатиста”. У Лонгиновом делу, први кондак се завршава рефреном „Радуј се, апостоле и првомучениче, архиђаконе Стефане”, а сви остали рефреном „Алилуја”. Икоси, који су готово три пута дужи у односу на кондаке, у првом делу развијају мотив из кондака, а у другом се нижу хајретизми, чији је број у сваком акатисту постојан – шест парова и још један на крају. Тај тринаести хајретизам је заправо рефрен, који је исти у свим икосима, а који у Лонгиновом делу понавља онај из првог кондака. Упарени хајретизми формирају својеврсне дистихе, а они варирају између паралелизама и стилских симетрија.

²⁷ Kalopissi-Verti, *Painters in Late Byzantine Society*, 139–158; Тодић, *Лични записи сликара*, 493–524.

²⁸ Мирјана Теодоровић-Шакота прва је научној јавности скренула пажњу на зографа Лонгина као књижевника, посветила му неколико чланака и издала Акатист: Теодоровић-Шакота, *Иконописец Лонгин*, 153–166; Шакота, *Акаѿисѿ йрвомученику Сѿефану*, 205–218; eadem, *Зоѿраф Лонгин*. Двојезично издање, у фонетској транскрипцији савременим писмом и у преводу на савремени језик – Србљак III, 435–481. V. и Трифуновић, *Белешке*, 361–366; Томин, *Књижевни ојус зоѿрафа Лонгина*, 189–202.

²⁹ Реч је о конволуту, чији старији део потиче из прве половине XV, а млађи са краја XVI века, који има 93 листа, величине 210 × 155 мм, чији је текст исписало неколико писара; детаљан опис кодекса: *Ојис рукојиса манаѿѿира Дечани*.

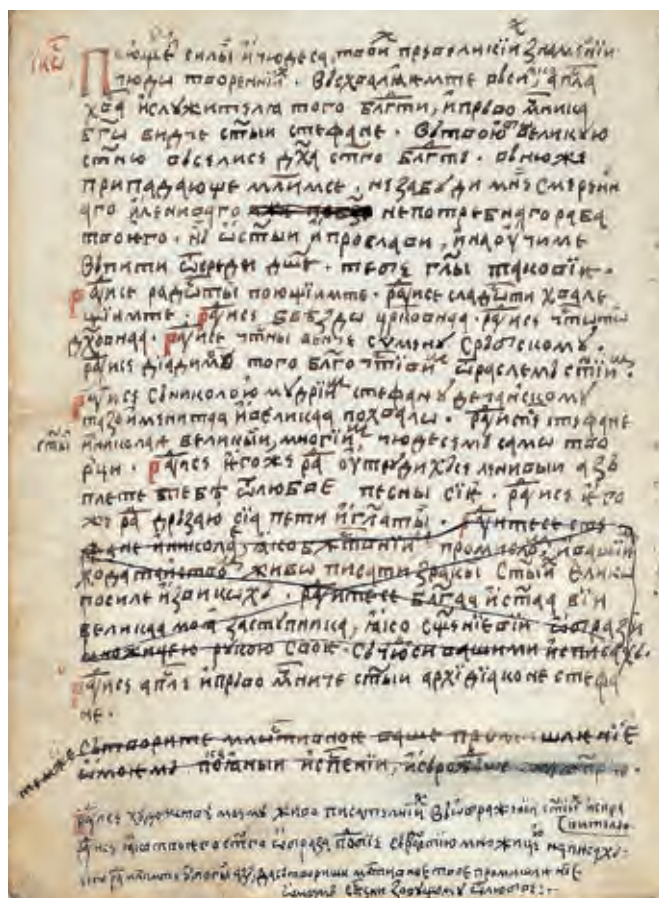
³⁰ Трифуновић, *Белешке*, 364.

³¹ Драгин, *Акаѿисѿ*, 315, са старијом литературом о језику и правопису Лонгиновог Акатиста.

³² Ibidem, 316.

Сл. 460. Јеванђелиста Јован, дело сликара Лонгина, Крушедолско четвороеванђеље, БСП, бр. 432, л. 76^v

Сл. 461. Лонгин, Акатист светом Стефану Првомученику (аутограф), Дечани бр. 138, л. 84^v

На композиционом плану, у делу се могу издвојити две целине, везане за два празника посвећена светом Стефану – 27. децембар (дан мученичке смрти) и 2. август (пренос његових моштију). Повести које Лонгин развија темеље се на словима што су већ заступљена у руској традицији тог времена,³³ а у првом делу *Акаѿистѿа* (Стефаново страдање) налазимо и одразе појединих места из *Дела айостѿолских*, која су ушла и у слово за дан његове смрти.³⁴

Молитве за стварање, зазивања, којима се песник обраћа Првомученику тражећи надахнуће да га достојно прослави, уобичајене у црквеној поезији,

налазимо и овде, али оно што чини особеност Лонгиновог песничког исказа јесте непосредан тон, готово интиман однос према светоме чије страдање и прослављање опева. У хајретизме је уткана и лична исповест – „радуј се, што тобом и Николом мудрим / од поганих Агарена од младости сачуван бих, / радуј се, што мигом божаственим књигу колико могадох научих“.³⁵ Она достиже врхунац у дванаестом икосу, где песничко казивање излази из уобичајеног манира и превазилази законе жанра, па та строфа има наглашен аутобиографски карактер:

„Радуј се, кога ради потрудих се, лењиви ја / да ти исплетем од љубави песме ове, / радуј се, због кога се усуђујем / да ово певам и говорим, / радујте се, Стефано и Николају, / јер божаственим вашим промислом / и вашим посредовањем / да живописем ликове светих / колико могу научих, / радујте се, ви добри и свети / велики моји заступници, / јер свештене вам ликове / много пута руком својом / са чудесима вашим насликах...“ (сл. 461).³⁶

У старој српској богослужбеној поезији нису сачувани непосреднији и личнији стихови од ових које је испевао зограф и песник Лонгин.

Рукопис у коме се налази „Акатист светом апостолу и првомученику Стефану дело монаха страна и убога и грешна“ садржи византијске акатисте и каноне, од којих је многе исписао сам Лонгин, што сведочи о његовом посебном занимању за ту књижевну врсту.³⁷ Није, стога, немогуће да се наш писац огледао и у састављању још неких дела овога жанра. Димитрије Богдановић је сматрао да је, можда, Акатист светом Сави, такође његово дело³⁸, а Биљана Јовановић Стипчевић је атрибуирала Лонгину и химнографско дело необичне структуре – Акатистну службу светом Стефану Дечанском, сачувану у препису из 1573. године.³⁹

Добро образован за своје време, Лонгин је подједнако био успешан и као иконописац, и као сликар фресака и минијатура, и као цртач аера и антиминса, али и као књижевник. Ако је тачна претпоставка да су златари и везиоци изводили своја дела према његовим предлошцима и да се сам бавио

³⁵ Србљак III, 465.

³⁶ Ibidem, 479–481.

³⁷ Трифуновић, *Белешке*, 361.

³⁸ Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 266.

³⁹ Јовановић-Стипчевић, *Служба Акаѿистѿу Сѿефана Дечанског*, 93–127.

³³ Реч је о саставима који се налазе у *Великия минеи чейшии митрополита Макарија* и које ће касније Димитрије Ростовски укључити у своје издање крајем XVII века, v. Трифуновић, *Белешке*, 361–363.

³⁴ Ibidem, 363.

Сл. 462. Хвостански аер, дело сликара Лонгина, ризница Пећке патријаршије

преписивањем књига, могло би се закључити да је Лонгин заиста био свестран стваралац, као ниједан српски уметник ни пре ни после њега. Поред самосталних књижевних састава, Лонгинова наклоност према поетском изражавању огледа се и у мноштву цитата на сликарским делима, а поетским изразима је испунио своју белешку на Хвостанском антиминсу и молитвено обраћање дечанског јеромонаха Георгија на икони светог Николе у Великој Хочи. Најлепши такав састав је оставио на икони светог Стефана Дечанског (1577) коју је приложио манастиру Дечанима:

„О свети Христов божаствени великомучениче, венцоношче и Првомучеников имењаче Стефане, као онај који у цара твари стојиш пред престолом тро-сјајне Светлости, душом мојом с телом у неисцелној болести са ранама и гнојем што ме љуто боле, молим ти се, посредуј код Христа за мене смерног, који руком мојом с душом ми ово насликах и теби љубазно принесох. Недостојни Христов раб Лонгин, расоноша и зограф.”⁴⁰

⁴⁰ Djurić, *Icone du saint roi*, 377–378; Todić, Čanak-Medić, *The Dečani Monastery*, 40.

ХРОНОЛОШКЕ ТАБЛИЦЕ

око 780–800.	Владавина српског кнеза Вишеслава.
око 800–820.	Владавина српског кнеза Просигоја.
око 850.	Борбе са Бугарима успешно предводи кнез Властимир, а у каснијим годинама и његови синови Мутимир, Стројимир и Гојник.
око 820–851.	Владавина српског кнеза Властимира.
851–891.	Владавина српског кнеза Мутимира.
867–886.	Владавина цара Василија I.
854.	Бугарски хан Борис напада Србију. Након склапања мира размена заробљеника код Раса, који се тада први пут помиње, као насеље, тврђава или област.
између 867. и 874.	Покрштавање српске владарске породице из црквених средишта на Јадранском приморју. Српски кнежеви прихватају врховну власт цара.
892–917.	Владавина српског кнеза Петра Гојниковића.
913–959.	Владавина цара Константина VII Порфирогенита.
око 926.	Бугарска војска под командом цара Симеона привремено, до 927. године, осваја Србију.
око 933–око 950.	Владавина кнеза Часлава.
око 950.	Дубровачка епископија уздигнута у архиепископију, с надлежношћу над областима Србије, Травуније и Захумља.
1018.	Византијски цар Василије II после слома Бугарског царства оснива катепанат Бугарске и тему Србију.
1019–1020.	Византијски цар Василије II оснива Охридску архиепископију и утврђује њен територијални обим; у њеном саставу је и епископија у Расу.
1039–1042.	Кнез Војислав заузима Србију и Дукљу, потом и Травунију и Захумље.
1064.	Угри (Мађари) освајају византијски Београд.
1072.	Неуспео устанак против византијске власти у теми Бугарској. Устаници проглашавају Бодина, сина дукљанског кнеза Михаила, за цара Бугарске.
1077.	Дукљански краљ Михаило тражи папску заставу од Гргура VII.

око 1085.	Дукљански краљ Бодин осваја област Раса и у њој поставља као своје намеснике Вукана и Марка.
1089.	Барска епископија уздигнута у архиепископију.
1094.	Састанак цара Алексија Комнина и рашког жупана Вукана.
1113–1199.	Стефан Немања
1118–1143.	Владавина цара Јована II Комнина.
око 1122.	Цар Јован Комнин осваја Рас.
1127.	Током византијско-угарског рата Срби освајају тврђаву Рас. Велики жупан Урош I удаје своју кћер Јелену за престолонаследника Угарске, будућег краља Бела Слепог.
1129.	Византијска војска осваја Рас, а велики жупан Урош I признаје врховну власт цара, уз обавезу слања војних трупа.
1143–1180.	Владавина цара Манојла I Комнина.
1147.	Две велике крсташке војске, под вођством немачког цара Конрада III и француског краља Луја VII, пролазе војним путем од Београда до Константинопоља.
1166–1196.	Владавина великог жупана Стефана Немање.
1172.	Неуспео покушај одметања Стефана Немање од византијске власти. Манојло I Комнин заробљава великог жупана, који учествује у царевом војничком тријумфу улицима Константинопоља.
1174–1236.	Растко (Сава) Немањић
1180–1183.	Владавина цара Алексија II Комнина; после његовог убиства Стефан Немања не признаје новог цара Андроника I Комнина и креће у освајања византијских области.
1185–1195.	Владавина цара Исака II Анђела.
1189.	Током Трећег крсташког рата Стефан Немања и Фридрих Барбароса састају се у Нишу и воде преговоре о савезу.
1191.	У бици на Јужној Морави српска војска поражена од Византије. Немања враћа мањи део освојених области византијском цару, а његов средњи син и престолонаследник Стефан жени се царевом синомцом Евдокијом.

око 1192.	Растко Немањић одлази у Свету Гору и прима постриг као монах Сава.	1314.	Краљ Милутин заробио, готово ослепео и протерао свог сина и престолонаследника Стефана (Дечанског) због побуне. Стефан је са синовима провео у Константинопољу скоро седам година.
1195–1203.	Владавина цара Алексија III Анђела.	1321–1331.	Владавина Стефана Уроша III Дечанског.
1196.	Стефан Немања предаје власт Стефану, зету византијског цара, и као монах Симеон одлази у Студеницу, а наредне године у Свету Гору.	1324–1337.	Столовање српског архиепископа Данила II.
1198.	Монаси Симеон и Сава обнављају светогорски манастир Хиландар.	1328–1341.	Владавина Андроника III Палеолога.
1196–1227.	Владавина Стефана Немањића.	1330.	Битка код Велбужда. Победа српске војске под Стефаном Дечанским над бугарским царем Михаилом. У тој бици посебно се истакао млади краљ Стефан Душан.
1204.	IV крсташки рат, крсташи освајају Константинопољ и распарчавају Византијско царство.	1331–1355.	Владавина краља Стефана Душана.
1204–1261.	Никејско царство. Немањићи га сматрају наследником срушеног Царства.	1334.	Краљ Душан осваја области у средишњој Македонији, укључујући Охрид и Прилеп.
1204–1221.	Владавина никејског цара Теодора I Ласкариса.	1341–1354.	Грађански рат у Византији, између регената малолетног Јована V Палеолога и Јована Кантакузина, који се прогласио за цара и заштитника Палеолога.
1217.	Крунисање Стефана Немањића за првовенчаног краља свих српских и њоморских земаља преко легата које је послао папа Хонорије III.	1341–1391.	Владавина Јована V Палеолога.
1219.	Рукоположење архимандрита Саве Немањића за првог архиепископа свих српских и њоморских земаља у Никеји; васељенски патријарх и сабор у Никеји дају српској архиепископији право аутокефалије. Манастир Жича постаје седиште архиепископа и крунидбена црква.	1342.	Савез Јована Кантакузина са краљем Душаном. Краљева освајања у југозападној Македонији и северном Епиру.
1221–1254.	Владавина никејског цара Јована III Ватаца.	1343.	Савез регената са краљем Стефаном Душаном, који од тог времена традиционалној титули владара „све српске и поморске земље“ додаје и „грчке земље“.
1236.	Архиепископ Сава умире у бугарском граду Трнову; наредне године његове мошти су пренете у манастир Милешеву.	1345.	Краљ Душан осваја Сер, југоисточну Македонију и Свету Гору.
1243–1276.	Владавина краља Стефана Уроша I.	крај 1345 / почетак 1346.	Краљ Душан се проглашава за цара Србије и дела Византијског царства; најчешће користи титуле „василевс и автократор Србије и Романије“ (на грчком) и „цар Срба и Грка“ (на српском језику).
1259–1282.	Владавина Михаила VIII Палеолога.	1346.	Царско крунисање Стефана Душана у Скопљу. Српска црква уздигнута је на ранг патријаршије, а за првог српског патријарха рукоположен је архиепископ Јоаникије.
1261.	Обнова Византијског царства у Константинопољу.	1347–1354.	Владавина Јована VI Кантакузина.
1274.	Краљ Урош не прихвата Лионску унију.	1347.	Цар Душан осваја Епир.
1276–1282.	Владавина краља Стефана Драгутина.	1349.	На државном сабору у Скопљу објављен Душанов законик (допуњен Законик објављен на сабору у Серу 1354).
1282–1328.	Владавина Андроника II Палеолога.	1348.	Цар Душан осваја Тесалију.
1282.	На Дежевском сабору краљ Драгутин предаје престо брату Милутину и добија своју посебну област.	1352.	Одлука цариградског патријарха Калист и синода о изопштењу цара Душана, патријарха Јоаникија и српских архијереја (тзв. Калистова анатема), због Душановог крунисања за византијског цара и уздизања цркве у патријаршију.
1282–1321.	Владавина краља Стефана Уроша II Милутина.	1352.	Битка код Димотике, у којој Јован Кантакузин и Турци побеђују присталице цара Јована V Палеолога, Србе и Бугаре.
1284.	Драгутин добија од Угара на управу северну Србију и североисточну Босну. Београд се први пут налази под српском влашћу.	1354.	Турци освајају град Галипољ, своје прво значајно упориште у Европи.
око 1291.	Куманско-татарски поход на Србију и спаљивање Жиче. Седиште српске архиепископије премешта се у Пећ.		
1298–1299.	Византијско-српски преговори. Мир је закључен 1299. и ослажен браком између краља Милутина и Симониде, ћерке цара Андроника II Палеолога. Дотадашња Милутинова освајања, међу којима је најважнија северна Македонија са Скопљем, призната су у форми мираза.		

1355.	Смрт цара Душана под неразјашњеним околностима. Распад његове државе убрзо је отворио епоху међусобних сукоба бројних облачних господара.
1355–1371.	Владавина цара Стефана Уроша.
1365.	Вукашин Мрњавчевић добија титулу краља и постаје савладар цара Уроша.
1371.	Битка на Марици, погибија краља Вукашина и деспота Угљеше Мрњавчевића. Вукашин син Марко, дотадашњи млади краљ, добија титулу краља. Смрћу цара Уроша изумире мушка линија лозе Немањића.
1372–1389.	Владавина кнеза Лазара Хребељановића.
1375.	Измирење Српске и Византијске цркве. Васељенска патријаршија дала опрост Душану, Урошу, Јоаникију и архијерејима; пећком архиепископу призната титула патријарха у унутрашњем саобраћају, Душану постхумно призната титула цара Србије.
1376–1379.	Владавина Андроника IV Палеолога.
1377.	Босански бан Твртко I Котроманић крунише се за краља Срба, Босне, Поморја и западних земаља.
1389.	Битка на Косову, погибија кнеза Лазара и султана Мурата.
1391–1425.	Владавина Манојла II Палеолога.
1395.	Битка на Ровинама, погибија краља Марка и деспота Константина Дејановића, вазала османског султана Бајазиди.
1402.	Битка код Ангоре, у којој Стефан Лазаревић ратује као вазал султана Бајазиди. У повратку са бојишта у Константинопољу добија од византијског цара највишу дворску титулу деспота.
1402–1427.	Владавина деспота Стефана Лазаревића.
1403–1404.	Београд постаје престоница српске државе (до 1427).
1425–1448.	Владавина Јована VIII Палеолога.
1428–1430.	Зидање Смедерева, нове престонице српске државе.
1439.	Деспот Ђурађ не прихвата Фирентинску унију. Први пад Смедерева.
1440.	Турци први пут опседају Београд (под влашћу Угарске).
1449–1453.	Владавина Константина XI Драгаша Палеолога.
1453, 29. маја	Турско освајање Константинопоља. Султан Мехмед II свечано улази у град, који постаје престоница Османског царства.
1455.	Пад Новог Брда под турску власт.
1456.	Турци други пут опседају Београд (под влашћу Угарске).
1459.	Турско освајање Смедерева и крај српске средњовековне државе.
1463.	Турци заузимају Босну.

1471.	Угарски краљ Матија Корвин доделио Вуку Бранковићу титулу деспота. Обновљена деспотовина у Срему постала је својеврсна војна граница између хришћанског и османског света.
1486.	Ђорђе Бранковић постављен за деспота у Срему.
1490.	Ђурађ Црнојевић постаје господар Зете.
1496.	Османлије освајају Зету.
1502.	Смрћу деспота Јована изумире мушка лоза куће Бранковића.
почетак XVI века	Замонашени Ђорђе Бранковић, у монаштву Максим, постао београдски митрополит.
1520–1566.	Владавина турског султана Сулејмана Величанственог.
1521.	Велика турска офанзива. Поред других градова, освојен и Београд, а део српског становништва пресељен у Цариград.
1526.	Мохачка битка. Након пораза Угарске и погибије краља Ладислава, Турци се учврстили у Средњој Европи.
1529.	Први поход на Беч султана Сулејмана Величанственог. У циљу стварања фронта против Турака, почиње насељавање Срба дуж аустријско-турске границе.
1541.	Пад Угарске под турску власт.
1557.	Обнова Пећке патријаршије.
1592.	Падом Бихаћа под турску власт завршена освајања у правцу Босне, Херцеговине, Хрватске, Славоније и Далмације.
1594.	Као последица устанка против турске власти који је избио у Банату, Синан-паша наредио да се мошти светог Саве пренесу из Милешеве и спале у Београду.
1595–1610.	Интензивно насељавање Срба у Славонији и Хрватској. Стварање Војне границе.
1614–1647.	Столовање српског патријарха Пајсија.
1630.	Аустријски цар Фердинанд II донео <i>Сјатајуће</i> , којима је гарантовао посебан положај Срба на територији Војне границе.
1683.	Неуспела турска опсада Беча.
1683–1699.	<i>Велики (Бечки) рат</i> који је против Османског царства водила Света лига – савез Аустрије, Папске курије, Пољске и Венеције – имао је пресудан утицај на историју Срба.
1689.	После повлачења из Скопља и пораза аустријске војске код Качаника, Турци предузимају противофанзиву, праћену одмаздама и пустошењима. Већина српског становништва, предвођена патријархом Арсенијем III Чарнојевићем, повлачи се на територију северно од Саве и Дунава, која ће после Карловачког мира 1699. године ући у састав Аустријског царства.

БИБЛИОГРАФИЈА

АП = Археографски прилози, Београд

ВИИНЈ = *Византијски извори за историју народа Југославије*, I–VI, Београд 1955–1986.

Глас САНУ = Глас Српске академије наука и уметности, Београд

Глас СКА = Глас Српске краљевске академије, Београд

ГСУД = Гласник Српског ученог друштва, Београд

ГСНД = Гласник Скопског научног друштва, Скопље

ГГБ = Годишњак града Београда, Београд

ЗМПУ = Зборник Музеја примењене уметности, Београд

ЗМСЛУ = Зборник Матице српске за ликовне уметности, Нови Сад

ЗНМ = Зборник Народног музеја, Београд

ЗРВИ = Зборник радова Византолошког института, Београд

ЗФФ = Зборник Филозофског факултета, Београд

ЗЗСК = Зборник заштите споменика културе, Нови Сад

ИГ = Историјски гласник, Београд

ИСН = *Историја српског народа* I–III, Београд 1981–1983.

ИЦГ = *Историја Црне Горе*, I–III, Титоград 1970.

ИЧ = Историјски часопис, Београд

ЛССВ = *Лексикон српског средњег века*, edd. С. Ћирковић, Р. Михалчић, Београд 1999.

ПКИФ = Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд

СКМ = Старине Косова и Метохије, Приштина

ССА = Стари српски архив, Бања Лука – Београд

ССРЛ = *Сџари српски родослови и летиописи*, ed. Љ. Стојановић, Сремски Карловци 1927.

ХЗ = Хиландарски зборник, Београд

ССЗН = *Сџари српски записи и нађиписи*, I–VI, ed. Љ. Стојановић, Београд 1902–1926.

BF = *Byzantinische Forschungen*, Amsterdam

DOP = *Dumbarton Oaks Papers*, Washington, D.C.

CA = *Cahiers archéologiques*, Paris

GRS = *Gesta regum sclavorum*, I–II, ed. Т. Живковић, Београд 2009.

GZMBiH = *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo

JÖB = *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, Wien

ODB = *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I–III, ed. А. Р. Kazhdan, New York – Oxford 1991.

PPUD = *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Split

Radovi IPU = *Radovi Instituta za povijest umetnosti*, Zagreb

REB = *Revue des études byzantines*, Paris

SHP = *Starohrvatska prosvjeta*, Split

ΔΧΑΕ = *Δελτίον της Χристиανικής Αρχαιολογικής Εταιρίας*, Αθήνα

Акопян, *Миниатюра Васпуракана* = Г. Акопян, *Миниатюра Васпуракана XIII–XIV вв.*, Ереван 1989.

Алексеев, *Сербская традиция* = А. А. Алексеев, *Сербская традиция славянского евангелия*, in: *Словенско средњовековно наслеђе. Зборник посвећен професору Ђорђу Трифуновићу*, Београд 2001, 35–43.

Амиранашвили, *Грузинская миниатюра* = Ш. Амиранашвили, *Грузинская миниатюра*, Москва 1966.

Андрејевић, *Манастир Мошћаница* = А. Андрејевић, *Манастир Мошћаница под Козаром*, *Старинар* н. с., 13–14 (1962–1963) 163–175.

Андрејевић, *Прећварање цркава у џамије* = А. Андрејевић, *Прећварање цркава у џамије*, ЗМСЛУ 12 (1976) 98–117.

Антоновић, *Оснивачка џовеља Балише III Балишића* = М. Антоновић, *Оснивачка џовеља Балише III Балишића манастирџу Свећој Николе на Прасквици*, ССА 5 (2006) 207–227.

Архиепископ Данило II, Живоћин краљева = *Архиепископ Данило II и његови насљављачи, Живоћин краљева и архиепископа српских*, превео Л. Мирковић, Београд 1935.

Архиепископ Данило II и његово доба = *Архиепископ Данило II и његово доба*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1991.

- Атанасовски, *Пад Херцејовине* = В. Атанасовски, *Пад Херцејовине*, Београд 1979.
- Афанасьева, «Толковая служба» = Т. И. Афанасьева, *Состав, источники и этапы формирования «Толковая служба»*, Лингвистическое источниковедение и история русского языка (2006–2009), Москва 2010, 58–80.
- Афанасьева, *Южнославянские переводы* = Т. И. Афанасьева, *Южнославянские переводы литургии Иоанна Златоуста в служебниках XI–XV. вв. из российских библиотек*, in: *Многоязычные переводы в южнославянском средновековии*, ed. Л. Тасева et al., София 2006, 253–266.
- Ациевски, *Пелагионија* = К. Ациевски, *Пелагионија во средниот век*, Скопје 1994.
- Бабић, *Владарске инсигније* = Г. Бабић, *Владарске инсигније кнеза Лазара*, in: *О кнезу Лазару*, edd. И. Божић, В. Ј. Ђурић, Београд–Крушевац 1975, 65–79.
- Бабић, *Српски зајиси* = Г. Бабић, *Српски зајиси у ирчком четворојеванђељу бр. 131 из Чикаго (САД)*, ЗЛУМС 8 (1972) 361–371.
- Бабић, *Иконографски програми живописа* = Г. Бабић, *Иконографски програми живописа у иријарјама црква краља Милутина*, in: *Византијска уметност почетком XIV века*, ed. С. Петковић, Београд 1978, 105–126.
- Бабић, *Краљева црква* = Г. Бабић, *Краљева црква у Свуденици*, Београд 1987.
- Бабић, *Литургијски текстови* = Г. Бабић, *Литургијски текстови исписани на живопису айсице Свјетих Айосиола у Пећи – Мојуност њиховој рестаурацији*, ЗЗСК 18 (1967) 75–84.
- Бабић, *Лонин у Пиви* = Г. Бабић, *Лонин у Пиви*, in: *Четирисот година манастира Пиве*, ed. Ј. Р. Бојовић, Титоград 1991, 77–89.
- Бабић, *Низови иориреја* = Г. Бабић, *Низови иориреја српских епископа, архиепископа и иријараха у зидном сликарству (XIII–XVI в.)*, in: *Сава Немањин – Свети Сава. Историја и предање*, ed. В. Ђурић, Београд 1979, 319–340.
- Бабић, *О живописаном украсу олтарских ирејада* = Г. Бабић, *О живописаном украсу олтарских ирејада*, ЗМСЛУ 11 (1975) 3–41.
- Бабић, *О композицији Усења* = Г. Бабић, *О композицији Усења у Богородичиној цркви у Свуденици*, Старица н. с., 13–14 (1965) 261–265.
- Бабић, *Порекло итеритолошких мошва* = Г. Бабић, *Порекло итеритолошких мошва у српском украшеним рукописима. Начин исцртавања*, in: *Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа*, Београд 1995, 3–43.
- Бабић, *Теритолошки украси* = Г. Бабић, *Теритолошки украси у ирчком рукописима IX и X века*, Глас САНУ 372, Одељење историјских наука, књ. 8 (1993) 139–169.
- Бабић Б., *Пећинска црква светог Лазара* = Б. Бабић, *Пећинска црква светог Лазара у Тиквешу*, ЗМСЛУ 3 (1967) 161–172.
- Бабић В., *Фреске* = В. Бабић, *Фреске у цркви светог Михаила у Ситону*, Београд–Трбиње 2014.
- Бабић-Ђорђевић, *Класицизам доба Палеолога* = Г. Бабић-Ђорђевић, *Класицизам доба Палеолога у српској уметности*, in: В. Ј. Ђурић, Г. Бабић-Ђорђевић, *Српска уметност у средњем веку II*, Београд 1997, 5–47.
- Бабић-Ђорђевић, *Разрађивање уметничке делатности* = Г. Бабић-Ђорђевић, *Разрађивање уметничке делатности и појаве стилске разнородности*, in: ИСН I, 641–662 (= В. Ј. Ђурић, Г. Бабић-Ђорђевић, *Српска уметност у средњем веку II*, Београд 1997, 48–91).
- Бабић, *Кораћ, Ђирковић, Свуденица* = Г. Бабић, В. Кораћ, С. Ђирковић, *Свуденица*, Београд 1986.
- Банашевић, *Лейоисци о пореклу Немањина* = Н. Банашевић, *Лейоисци о пореклу Немањина*, ПКЈИФ 21/1–2 (1955) 5–13.
- Башић, *Примери инвестиције владара* = Ј. Башић, *Примери инвестиције владара у српској средњовековној уметности*, Viminacium 17 (2014) 147–184.
- Беловић, *Раваница* = М. Беловић, *Раваница. Историја и сликарство*, Београд 1999.
- Белякова, *Славянская редакция Скитского устава* = Е. В. Белякова, *Славянская редакция Скитского устава. Скитский устав по ркп. РНБ. Погод. 876, Древняя Русь 10* (2002) 28–36.
- Белякова, *Устав* = Е. В. Белякова, *Устав по рукописи РНБ. ПОГОД. 876, Древняя Русь 12* (2003) 63–95.
- Благојевић, *Десетог Ђурађ Вуковић* = М. Благојевић, *Десетог Ђурађ Вуковић и српска државност*, in: *Пад Српске десетогине 1459. године*, ed. М. Спремић, Београд 2011, 33–55.
- Благојевић, *Државна ујава* = М. Благојевић, *Државна ујава у српским средњовековним земљама*, Београд 1997.
- Благојевић, *Кнез Лазар* = М. Благојевић, *Кнез Лазар китијор Хиландара*, in: *Свети кнез Лазар. Споменица о шестог стогодишњици Косовског боја 1389–1989*, Београд 1989, 47–61.
- Благојевић, *Српска државност у средњем веку* = М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, Београд 2011².
- Благојевић, *Медаковић, Историја српске државности I* = М. Благојевић, Д. Медаковић, *Историја српске државности I. Од настанка првих држава до почетка српске националне револуције*, Нови Сад 2000.
- Богдановић, *Инвенитар ћирилских рукописа* = Д. Богдановић, *Инвенитар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*, Београд 1982.
- Богдановић, *Житије Ђорђа Крајовца* = Д. Богдановић, *Житије Ђорђа Крајовца од Поја Пеје*, *Летопис Матице српске*, књ. 422, св. 1–2 (1978) 230–265.
- Богдановић, *Киталоћ ћирилских рукописа* = Д. Богдановић, *Киталоћ ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978.

- Богдановић, *Измирење српске и византијске цркве* = Д. Богдановић, *Измирење српске и византијске цркве*, in: *О кнезу Лазару*, Београд 1975, 81–91.
- Богдановић, *Историја стваре српске књижевности* = Д. Богдановић, *Историја стваре српске књижевности*, Београд 1980 (1991²).
- Богдановић, *Крсна слава* = Д. Богдановић, *Крсна слава као светосавски култ*, Гласник СПЦ 42 (1961) 200–207.
- Богдановић Ј., *Просторни склоп цркве Светеи Георгија* = Ј. Богдановић, *Просторни склоп цркве Светеи Георгија у Будимљи и средњовековне традиционалне традиције*, in: *Ђурђеви Свјетови и Будимљанска епархија, Зборник радова*, edd. Б. Тодић, М. Радујко, Берање–Београд 2011, 95–105.
- Богдановић, Ђурић, Медаковић, *Хиландар* = Д. Богдановић, В. Ј. Ђурић, Д. Медаковић, *Хиландар*, Београд 1978.
- Богосављевић Никодим, *Символика предствава* = Богосављевић Никодим (протосинђел), *Символика предствава на средњовековној илустрацији код Срба*, Цетиње 2010.
- Божих, *Превлака – Тумба* = И. Божих, *Превлака – Тумба*, ЗФФ 7 (1963) 197–211.
- Божков, *Българската историческата живопис* = А. Божков, *Българската историческата живопис I*, София 1972.
- Бојанин, *Повеља Вука Бранковића* = С. Бојанин, *Повеља Вука Бранковића о даровању скопској манастиру Светеи Георгија манастиру Хиландару*, ССА 8 (2009) 119–128.
- Бојовић Б. И., *Краљевство и светост* = Б. И. Бојовић, *Краљевство и светост: политичка филозофија средњовековне Србије*, Београд 1999.
- Бојовић Д., *Бојослужба у средњовековном граду* = Д. Бојовић, *Бојослужба у средњовековном граду*, Београдски историјски гласник 3 (2012) 127–137.
- Бошковић, *Извештај* = Ђ. Бошковић, *Извештај и крајке делешке са путовања*, Старица 6 (1931) 140–189.
- Бошковић, *О сликаној декорацији* = Ђ. Бошковић, *О сликаној декорацији на фасадама Пећке патријаршије*, Старица 18 (1967) 91–102.
- Бошковић, *О једном рељефу* = Ђ. Бошковић, *О једном рељефу са највишим са Ђурђевих свјетова у Будимљу*, ЗНМ 8 (1975) 409–415.
- Бошковић, *Стари Бар* = Ђ. Бошковић, *Стари Бар*, Београд 1962.
- Бошковић, *Кораћ, Рајца* = Ђ. Бошковић, В. Кораћ, *Рајца*, Старица 7–8 (1956–1957) 39–75.
- Бояджиев, *Архитектурата на Крвглата црква* = С. Бояджиев, *Архитектурата на Крвглата црква в Преслав*, in: *Исследования върху архитектурата на българското средновековие*, edd. Р. Ангелова, Н. Чанева-Дечевска, Ст. Стамов, София 1982, 5–130.
- Брмболић, *Мала Света Гора* = М. Брмболић, *Мала Света Гора у клисури реке Црнице*, Београд 2011.
- Бубало, *За ново, критичко издање* = Ђ. Бубало, *За ново, критичко издање прескавачких хрисовула краља Душана*, ССА 7 (2008) 207–228.
- Бубало, *Повеља Маре Бранковић* = Ђ. Бубало, *Повеља Маре Бранковић и синова јој Гргура, Ђурђа и Лазара манастиру Хиландару*, ПКЈИФ 45–46/1–4 (1999–2000) 77–105.
- Булић, *Црква у Шумнику* = Д. Булић, *Црква у Шумнику, нови поглед на давања*, ИЧ 62 (2013) 47–78.
- Вајцман et al., *Иконе* = К. Вајцман et al., *Иконе*, Београд 1983.
- Валтер, *Значење јорџеи Данила II* = К. Валтер, *Значење јорџеи Данила II као крстиора у Бојородичиној цркви у Пећи*, in: *Архиепископ Данило II и његово доба*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 355–359.
- Василески, *Манастир Св. Никола Шишевски* = А. Василески, *Манастир Св. Никола Шишевски*, in: Е. Димитрова et al., *Мајка. Културно наследство*, Скопје 2011, 200–231.
- Васиљев, *Инок из Далше* = Љ. Васиљев, *Ко је иннок из Далше, хиландарски писар прве половине XV века*, in: *Осам векова Хиландара. Историја, духовни животи, књижевности, уметности и архитектура*, ed. В. Кораћ, Београд 2000, 399–402.
- Васиљев, *Непознати рукописи* = Љ. Васиљев, *Непознати рукописи Инока из Далше*, in: *Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа*, ed. П. Ивић, Београд 1995, 463–468.
- Васиљев, *Орнаментика* = Љ. Васиљев, *Орнаментика у српским рукописима прве половине XVI века*, Археографски прилози 15 (1993) 43–133.
- Васић, *Жича и Лазарица* = М. Васић, *Жича и Лазарица. Свјетиде из српске уметности средњега века*, Београд 1928.
- Веселиновић, *Држава* = А. Веселиновић, *Држава српских десјота*, Београд 2006.
- Веселиновић, *Косовске алузије* = А. Веселиновић, *Косовске алузије у повељама Стефана Лазаревића*, ЗФФ 18 (1994) 179–197.
- Веселиновић, *Повеља десјота Стефана Лазаревића* = А. Веселиновић, *Повеља десјота Стефана Лазаревића манастиру Милешеви*, ССА 2 (2003) 193–202.
- Вздорнов, *Неовизантијски орнамент* = Г. И. Вздорнов, *Неовизантијски орнамент в јужнославјанских и руских рукописних књигах до начала XV в.*, Византијски временник 34 (1973) 214–243.
- Видоевска, *Цркваи Св. Никола* = Б. Видоевска, *Цркваи Св. Никола с. Барово*, Зборник. Средновековна уметност 3 (2001) 118–125.
- Витковић, *Прошлост, уставова и синоменици ујарских краљевих шајкаша* = Г. Витковић, *Прошлост, уставова и синоменици ујарских краљевих шајкаша од 1000 до 1872 го српским и стираним изворима*, ГСУД 67 (1887) 1–22.
- Влаховић, *Литурјички материјали* = В. Влаховић, *Литурјички материјали у старим српским диографијама XIII века*, Богословје 3 (1932) 230–243; 4 (1932) 335–351; 1 (1933) 60–78; 2 (1933) 144–159.

Војводина = Војводина I: Од најстаријих времена до велике Сеобе, ed. Д. Ј. Поповић, Нови Сад 1939.

Војводић, „Обавијен земаљском сликом” = Д. Војводић, „Обавијен земаљском сликом”. О представљама византијских и српских средњовековних владара у проскинези, Црквене Студије 4 (2007) 379–401.

Војводић, Владарски портрети српских деспоја = Д. Војводић, Владарски портрети српских деспоја, in: Манастир Ресава. Историја и уметности, ed. В. Ј. Ђурић, Деспотовац 1995, 66–98.

Војводић, Дослици владарски портрети = Д. Војводић, Дослици владарски портрети у Грачаници, Ниш и Византија 7 (2009) 251–265.

Војводић, Жича и Пећ = Д. Војводић, Жича и Пећ. Прилози разматрању сличности два портрета зидног сликарства, Саопштења 43 (2011) 31–47.

Војводић, Зајажња и разматрања = Д. Војводић, Зајажња и разматрања о сликарству светилишта Сасове цркве у Жичи, Ниш и Византија 11 (2013) 247–266.

Војводић, Иконографија и култи св. Стефана = Д. Војводић, Прилози проучавању иконографије и култи св. Стефана у Византији и Србији, in: Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 537–563.

Војводић, Кипиорска делатност Сидејана Вукчића Косаче = Д. Војводић, Кипиорска делатност Сидејана Вукчића Косаче, in: Шћепан Поље и његове светиње кроз векове, Београд 2010, 61–100.

Војводић, Нови поглед = Д. Војводић, Нови поглед на кипиорски највиши из Богородичине цркве у Доцу код Сидејанице, Наша прошлост 10 (2010) 59–67.

Војводић, О времену настанка = Д. Војводић, О времену настанка зидног сликарства у Палежу, Зограф 27 (1988–1999) 123–134.

Војводић, О живопису Беле цркве каранске = Д. Војводић, О живопису Беле цркве каранске и савременом сликарству Рашке, Зограф 31 (2006–2007) 135–152.

Војводић, Од хоризонталне ка вертикалној иконолошкој слици Немањина = Д. Војводић, Од хоризонталне ка вертикалној иконолошкој слици Немањина, ЗРВИ 44–1 (2007) 295–312.

Војводић, Осци живописа = Д. Војводић, Осци живописа и историја цркве Светих Теодора (Светих Петра и Павла) у Жичи, Наша прошлост 11 (2011) 41–64.

Војводић, Персонални састав слике власи = Д. Војводић, Персонални састав слике власи у доба Палеолога. Византија – Србија – Бујарска, ЗРВИ 46 (2009) 409–433.

Војводић, Портрети владара, црквених досидејанственика и њихова = Д. Војводић, Портрети владара, црквених досидејанственика и њихова у наосу и прираци, in: Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 265–299.

Војводић, Портрети првих кипиора = Д. Војводић, Портрети првих кипиора у приземљу жичке куле. Порекло иконографије, Ниш и Византија 10 (2012) 324–339.

Војводић, Портрети у Дулеву = Д. Војводић, Српски владарски портрети у манастиру Дулеву, Зограф 29 (2002–2003) 143–160.

Војводић, Први портрет Светог Симеона = Д. Војводић, Први портрет Светог Симеона српског, in: Шест казивања о Светој Гори, ed. М. Живојиновић, Београд 2010, 15–37.

Војводић, Представе Светог Климентија Охридског = Д. Војводић, Представе Светог Климентија Охридског у зидном сликарству средњовековне Србије, in: Византијски свет на Балкану I, edd. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд 2012, 145–165.

Војводић, Прилози проучавању = Д. Војводић, Прилози проучавању цркве Светог Стефана у манастиру Дулеву, Саопштења 39 (2007) 83–99.

Војводић, Пути и фазе = Д. Војводић, Пути и фазе уобличавања средњовековне иконографије Светог Саве Српског, Ниш и Византија 13 (2015) 49–72.

Војводић, Родословне представе = Д. Војводић, Родословне представе и идеја прародитељства у Сидејаници, in: Манастир Сидејаница, 700 година Краљеве цркве (у штампи).

Војводић, Свети Ахилије = Д. Војводић, Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу, Београд 2005.

Војводић, Слика световне и духовне власи = Д. Војводић, Слика световне и духовне власи у српској средњовековној уметности, ЗМСПУ 38 (2010) 35–78.

Војводић, Српски власиоски портрети = Д. Војводић, Српски власиоски портрети и кипиорски највиши у Богородичиној цркви у Вајанешу, Косовско-метохијски зборник 5 (2013) 1–23.

Војводић, Сидејаници зидног сликарства = Д. Војводић, Сидејаници зидног сликарства у католикону манастира Прасквице, Зограф 38 (2014) 153–163.

Војводић, Хиландарски портрет Светог Симеона = Д. Војводић, Хиландарски портрет Светог Симеона српског и његов сликарски украс, ХЗ 11 (2004) 27–58.

Војводић, Украси дијагима и „портракцион” = Д. Војводић, Украси дијагима и „портракцион”. Две древне и необичне инсидије српских владара у XIV и XV веку, in: Трећа југословенска конференција византолога, edd. Љ. Максимовић, Н. Радошевић, Е. Радуловић, Београд–Крушевац 2002, 249–276.

Војводић, Живковић, Деизисни чин из Пиве = Д. Војводић, М. Живковић, Деизисни чин из Пиве. Прилози проучавању иконостаза и иконописа у јивском манастиру, Зограф 38 (2014) 203–220.

Војводић, Павловић, Црква „Тамница” код Ајноваца = Д. Војводић, Д. Павловић, Црква „Тамница” код Ајноваца у јошњем средњем веку, Косовско-метохијски зборник 6 (2015) 9–63.

Врана, *Вуканово еванђеље* = Ј. Врана, *Вуканово еванђеље*, Београд 1967.

Второе путешествие Порфирия Успенского = *Второе путешествие по святой горе Афонской архимандрита, ныне епископа, Порфирия Успенского в годы 1858, 1859, и 1861, и описание скитов Афонских*, Москва 1880.

Вујичић, *О илустрацијама Октоиха његовогласника* = Р. Вујичић, *Нека зајажанга о илустрацијама Октоиха његовогласника Црнојевића шћамјарије*, in: *Црнојевића шћамјарија и старо шћамјарство*, ed. Ј. М. Миловић, Подгорица 1994, 89–95.

Вујичић, *О неким иконографским особеностима* = Р. Вујичић, *О неким иконографским особеностима илустрација Божицара Вуковића и њиховим одјецима у нашем сакралном сликарству*, in: *Шћамјарска и књижевна дјелатност Божицара Вуковића Подгорицанина*, ed. Ј. М. Миловић, Титоград 1986, 107–116.

Вујичић, *Прејлед старој сликарства* = Р. Вујичић, *Прејлед старој сликарства на јодручју Будве и Пашићровића I*, Гласник ЦАНУ, Одјељење умјетности 14 (1995) 101–122.

Вукашиновић, *Литургија Светиој Ајосџола Јакова* = В. Вукашиновић, *Литургија Светиој Ајосџола Јакова у српском рукописном предању: од Светије јоре XVII до Карловачке митрополије XVIII и XIX века*, in: *Афон и славјански мир*, ed. Ж. Левшина, Святая Гора Афон 2014, 193–205.

Вукашиновић, *Литургијски језик Цркве* = В. Вукашиновић, *Литургијски језик Цркве*, in: *Криза савремених језика теологије*, ed. В. Вукашиновић, Београд 2013, 127–157.

Вукашиновић, *Рукописни предлози* = В. Вукашиновић, *Рукописни предлози првих шћамјаних српских службеника у манускриптној збирци манастира Високи Дечани*, in: *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности*, IV, ed. Г. Јовановић, Деспотовац 2013, 97–109.

Вукашиновић, *Руски и малоруски ујичаји на дојслужење Српске православне Цркве* = В. Вукашиновић, *Руски и малоруски ујичаји на дојслужење Српске православне Цркве у XVIII и XIX столећу*, in: *Српско-руски односи од јочейка XVIII до краја XX века*, ed. М. Војводић, Београд 2011, 29–49.

Вукашиновић, *Српска барокна теологија* = В. Вукашиновић, *Српска барокна теологија: Библијско и светиојажинско дојсловље у Карловачкој митрополији XVIII века*, Врњци–Требиње 2010².

Вукашиновић, *Српски литургијски рукописи XIII века* = В. Вукашиновић, *Српски литургијски рукописи XIII века*, in: *idem*, *Српско дојслужење. Студије из литургијске теологије и праксе код Срба, Краљево–Врњци–Требиње* 2012, 13–41.

Вуловић, *Раваница* = Б. Вуловић, *Раваница, њено место и њена улога у сакралној архиепископији Поморавља*, Саопштења 7 (1966).

Габелић, *Манастир Конче* = С. Габелић, *Манастир Конче*, Београд 2008.

Габелић, *Манастир Лесново* = С. Габелић, *Манастир Лесново. Историја и сликарство*, Београд 1998.

Габелић, *Свети Сјас у Шћију* = С. Габелић, *Сликарство XIV века у Св. Сјасу (цркви Вазнесења) у Шћију*, Патримониум. МК 2/3–4; 5–6 (2008–2009) 97–116.

Габелић, *Слика властелина* = С. Габелић, *Слика властелина у Дечанима*, in: *На праговима Војислава Ј. Бурића*, edd. Д. Медаковић, Ц. Грозданов, Београд 2011, 195–211.

Габелић, *Сликарство Св. Николе у Челоек* = С. Габелић, *Прводино сликарство цркве Св. Николе у Челоек код Тејова*, in: *Византијски свет на Балкану II*, edd. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд 2012, 481–501.

Габелић, *Челоек* = С. Габелић, *Челоек. Црква Светиој Николе (14. и 19. век)*, у штамп.

Гајић, *Сребрне чаше* = М. Гајић, *Сребрне чаше јозној средњеј века у Србији*, каталог, Београд 2010.

Георгиева, *Житије на Стефан Лазаревич* = Н. Георгиева, *Житије на Стефан Лазаревич от Константијин Косиенечки и царската словесна иконография през XV век*, in: *Българският њеинадесети век*, София 1993, 161–180.

Георгиевски, *Хиландарскије ливчиња* = Г. Георгиевски, *Хиландарскије ливчиња*, in: *Симпозиум 1100-годишнина од смртија на Кирил Солунски*, Скопје 1970, 67–80.

Гергова, *Култът към св. крал Милутин* = И. Гергова, *Култът към св. крал Милутин „Софийски“ в България*, in: *Манастир Бањска и доба краља Милутина*, ed. Д. Бојовић, Ниш – Косовска Митровица – Манастир Бањска 2007, 249–272.

Гергова, *О Сјасовици код Ђусиендила* = И. Гергова, *О Сјасовици код Ђусиендила, још једном*, Саопштења 45 (2013) 83–92.

Глигоријевић-Максимовић, *Сликарство Трескаваца* = М. Глигоријевић-Максимовић, *Сликарство XIV века у манастиру Трескавац*, ЗРВИ 42 (2005) 77–171.

Голубовић, *Зидно сликарство Пејковице* = Б. Голубовић, *Зидно сликарство цркве манастира Пејковице у Фрушкој јори*, ЗМСЛУ 22 (1986) 85–125.

Гошић, *О даијању Врујочкој јеванђеља* = Н. Гошић, *О даијању Врујочкој јеванђеља*, Археографски прилози 21 (1999) 197–205.

Григорије Цамблук, *Житије Стефана Дечанској* = Григорије Цамблук, *Житије Стефана Дечанској*, in: *Григорије Цамблук, Књижевни рад у Србији*, ed. Д. Богдановић et al., Београд 1989, 49–87.

Грицевская, *Индексы истинных книг* = И. М. Грицевская, *Индексы истинных книг*, Санкт Петербург 2003.

Грицевская, *История келейного чтения на Руси и индексы истинных книг*, Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского 6–2 (2009) 37–43.

Грицкат, *Дивошево јеванђеље* = И. Грицкат, *Дивошево јеванђеље*, Јужнословенски филолог 25 (1961–1962) 227–293.

Грковић-Мејдор, *О формирању српске редакције* = Ј. Грковић-Мејдор, *О формирању српске редакције старословенској*

језика, in: *Ђурђеви стиујови и Будимљанска ејархија*, edd. Б. Тодић, М. Радужко, Беране–Београд 2011, 43–51.

Грковић-Мејдор, *Скријџорије и шџамјарије* = Ј. Грковић-Мејдор, *Скријџорије и шџамјарије код Срба у средњем веку*, *Летопис Матице српске* 488/5 (2011) 925–940.

Грозданов, *Исус Христос – цар* = Ц. Грозданов, *Исус Христос – цар над царевите во живојисот на Охридската архиепископија од XV–XVII век*, in: idem, *Живојисот на Охридската архиепископија*, *Стиудиј*, Скопје 2007, 333–356.

Грозданов, *Месеџслов Асемановој јеванђеља* = Ц. Грозданов, *Месеџслов Асемановој јеванђеља и стијарије зидно сликарство у Македонији*, *ЗМСЛУ* 21 (1985) 13–27.

Грозданов, *Митројолиј Јован зоџраф* = Ц. Грозданов, *Митројолиј Јован зоџраф и епископ Григорј – архиепископи на ејархијата на Пелагонија и Прилеп*, in: idem, *Живојисот на Охридската архиепископија*, *Стиудиј*, Скопје 2007, 233–246.

Грозданов, *Охридски архиепископ Прохор* = Ц. Грозданов, *Охридски архиепископ Прохор и нејова делатност*, *ЗМСЛУ* 27–28 (1991–1992) 271–286.

Грозданов, *Охридско зидно сликарство* = Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство XIV века*, Београд 1980.

Грозданов, *Свети Симеон Немања и свети Сава* = Ц. Грозданов, *Свети Симеон Немања и свети Сава у сликарској тематизици у Македонији (XIV–XVII век)*, in: *Стефан Немања – свети Симеон Мироточиви. Историја и предање*, ed. Ј. Калић, Београд 2000, 319–345.

Грозданов, *Суботић, Црква светој Ђорѓа у Речици* = Ц. Грозданов, Г. Суботић, *Црква светој Ђорѓа у Речици код Охрида*, *Зограф* 12 (1981) 62–75.

Грујић, *Духовни живој I* = Р. Грујић, *Духовни живој*, in: *Војводина I*, ed. Д. Ј. Поповић, Нови Сад 1939, 330–414.

Грујић, *Духовни живој II* = Р. Грујић, *Духовни живој*, in: *Војводина II*, ed. Д. Ј. Поповић, Нови Сад 1939, 367–416.

Грујић, *Једно јеванђеље досанској тији* = Р. Грујић, *Једно јеванђеље досанској тији XIV–XV века у Јужној Србији*, in: *Зборник лингвистичких и филолошких расправа*, А. Белићу о четрдесетогодишњици нејова научној рада посвећују нејови пријатељи и ученици, Београд 1937, 263–277.

Грујић, *Пећки папирјарси* = Р. Грујић, *Пећки папирјарси и карловачки митројолиј* у 18. веку, *Гласник Историског друштва у Новом Саду* 4–1 (1931) 13–34.

Грујић, *Свети Сава* = Р. Грујић, *Свети Сава и мошти Св. Срђа и Вакха*, *Гласник Скопског научног друштва* 15–16 (1936) 357–358.

Грујић, *Светиоторски азили* = Р. М. Грујић, *Светиоторски азили за српске владоце и властели после Косовске битке*, *ГСНД* 11 (1932) 65–95.

Грујић, *Скојска митројолија* = Р. М. Грујић, *Скојска митројолија: историски преглед до обновљења Српске папирјарије 1920 г.*, Скопје 1933.

Грујић, *Хвостански аџр* = Р. М. Грујић, *Хвостански аџр и нерески врџнос*, *Старина* 5 (1928–1930) 12–19.

Грујић, *Црквени елементи Крсне славе* = Р. Грујић, *Црквени елементи Крсне славе*, *ГСНД* 7–8 (1929–1930) 35–75.

Давидов, *Фрушкојорски манастири* = Д. Давидов, *Фрушкојорски манастири: ајел за обнову*, Београд 1992.

Давидов, *Иконе* = Д. Давидов, *Иконе зоџрафа Темешварске и Арадске ејархије*, *ЗМСЛУ* 17 (1981) 111–157.

Давидов, *Шелмић, Иконе српских зоџрафа* = Д. Давидов, Л. Шелмић, *Иконе српских зоџрафа XVIII века*, каталог, Београд 1977.

Дагрон, *Цар и првосветијеник* = Ж. Дагрон, *Цар и првосветијеник. Стиудија о византијском „цезаропајизму“*, Београд 2001.

Д’Амико, *Ватиканска икона Јелене Анжујске* = Р. Д’Амико, *Ватиканска икона Јелене Анжујске и легендарна „икона цара Константина“: Иконографски и ипостасички аспекти српске светине у Риму, Ниш и Византија* 10 (2012) 305–320.

Данило Друји, *Живој* = Данило Друји, *Живој краљева и архиепископа српских, Службе*, edd. Г. Мак Данијел, Д. Петровић, Београд 1988.

Данилови *настављачи* = Данилови *настављачи*. Данилов ученик, *друји настављачи Даниловој зборника*, ed. Г. Мак Данијел, Београд 1989.

Данчев, *Владислав Граматик* = Г. Данчев, *Владислав Граматик. Книжовник и писател*, *София* 1969.

Дероко, *Монуменална и декоративна архиепископија* = А. Дероко, *Монуменална и декоративна архиепископија у средњовековној Србији*, Београд 1985³.

Дероко, *Неки синоменици у Турској и Грчкој* = А. Дероко, *Неки синоменици у Турској и Грчкој у вези са историјом средњовековне Србије*, *Зборник за друштвене науке Матице српске* 13–14 (1956) 293–300.

Дероко, *Неки синоменици у Серезу и околини* = А. Дероко, *Неки синоменици из српској времена у Серезу и околини*, *Споменик СКА* 106, Одељење друштвених наука, књ. 8 (1956) 61–66.

Джурова, *1000 години бугарска рукописна книга* = А. Джурова, *1000 години бугарска рукописна книга*, *София* 1981.

Димитријевић, *Документи* = С. М. Димитријевић, *Документи који се тичу односа између српске цркве и Русије у XVI веку*, *Споменик СКА* 39, други разред, 35 (1903) 16–42.

Димитрова, *Манастир Мајтејче* = Е. Димитрова, *Манастир Мајтејче*, Скопје 2002.

Димитрова, *Црква Св. Недела* = Е. Димитрова, *Црква Св. Недела на Марков Град*, in: Е. Димитрова et al., *Мајка. Културно наследство*, Скопје 2011, 170–182.

Динић, *Средњовековни Срем* = М. Динић, *Средњовековни Срем*, *Гласник Историског друштва у Новом Саду* 4–1 (1931) 1–12.

Доментијан, *Живој Св. Саве и Живој Св. Симеона* = Доментијан, *Живој Светој Саве и Живој Светој Симеона*, ed. Р. Маринковић, Београд 1988.

Доментијан, Живоји Св. Саве и Св. Симеона (1938) = Доментијан, Живоји Св. Саве и Св. Симеона, превео Л. Мирковић, Београд 1938.

Драгин, Акаџисџи = Н. Драгин, Акаџисџи свеџом аџосџо-лу и џрвомученику Сџефану Зоџрафа Лонџина (џексџи и ко-менџари), Зџорник МС за књџжевносџи и џезик 61/2 (2013) 313–346.

Драгичевић, Повеља „царице” Јевдокије = П. Драгичевић, Повеља „царице” Јевдокије и џеноџ сина Консџанџина о да-ривању Хиландару џихове баџиџинске цркве у Архџевеџици, ССА 10 (2011) 89–102.

Душанов законик = Душанов законик, ед. Ђ. Бубало, Београд 2010.

Ђорђевић, Две занимљиве џредсџаве Мрџвоџ Хрисџа = И. М. Ђорђевић, Две занимљиве џредсџаве Мрџвоџ Хрисџа у срџском зидном сликарсџиву средњеџ века, ЗРВИ 37 (1998) 185–195.

Ђорђевић, Две молиџве краља Сџефана Дечанскоџ = И. М. Ђорђевић, Две молиџве краља Сџефана Дечанскоџ џре баџи-ке на Велбужду и џихов одџек у уметџносџици, in: idem, Сџудије срџске средњовековне уметџносџици, Београд 2008, 379–394.

Ђорђевић, Живојис XII века = И. М. Ђорђевић, Живојис XII века у цркви Свеџоџ Ђорђа у Расу – археолошкџ досџје и исџџориоџрафска баелешка, in: Сџефан Немања – свеџици Симеон Мирџџочивџи, ед. Ј. Калић, Београд 2000, 307–318.

Ђорђевић, Зидно сликарсџиво срџске власџтеле = И. М. Ђорђевић, Зидно сликарсџиво срџске власџтеле у доба Немањаџа, Београд 1994.

Ђорђевић, Предсџава краља Марка = И. М. Ђорђевић, Предсџава краља Марка на јужноџ фасади цркве Свеџоџ Димџиџрија у Марковом манаџиџиру, in: Кралоџ Марко во исџџоријаџа и во џрадиџијаџа, Прилеп 1997, 299–308 (= idem, Сџудије срџске средњовековне уметџносџици, Београд 2008, 437–446).

Ђорђевић, Предсџава свеџоџ Саве Јерусалимскоџ = И. М. Ђорђевић, Предсџава свеџоџ Саве Јерусалимскоџ у сџуденич-коџ Боџородичиноџ цркви, in: idem, Сџудије срџске средњове-ковне уметџносџици, Београд 2008, 76–90.

Ђорђевић, Предсџаве свеџоџ Димџиџрија = И. М. Ђорђе-вић, Предсџаве свеџоџ Димџиџрија у срџским власџтеоским задуждинама из времена Немањаџа, in: idem, Сџудије срџске средњовековне уметџносџици, Београд 2008, 91–100.

Ђорђевић, Свеџици Симеон Немања као нови Јоасаф = И. М. Ђорђевић, Свеџици Симеон Немања као нови Јоасаф, in: idem, Сџудије срџске средњовековне уметџносџици, Београд 2008, 425–435.

Ђорђевић, Војводић, Сликарсџиво џриџраџе Ђурђевић сџу-џова у Будимљџи = И. М. Ђорђевић, Д. Војводић, Зидно сли-карсџиво сџолаџиџе џриџраџе Ђурђевић сџуџова у Будимљџи код Берана, Зоџраф 29 (2002–2003) 161–180.

Ђорђевић, Марковић, „Маркова црква” = И. М. Ђорђевић, М. Марковић, „Маркова црква” над реком Бадуном у близи-ни Велеса, Зоџраф 27 (1999) 135–150.

Ђурашковић, Црква Свеџоџ Саве Освеђеноџ = Л. Ђурашко-вић, Црква Свеџоџ Саве Освеђеноџ у Будви, Свеске 23–26 (1996) 31–33.

Ђурђеви Сџуџовџи = Ђурђеви Сџуџовџи и Будимљанска еџар-хија. Зџорник радова, edd. Б. Тодић, М. Радуџко, Беране–Бео-град 2011.

Ђурић, Визанџиџјске фреске = В. Ј. Ђурић, Визанџиџјске фре-ске у Јуџославиџи, Београд 1974.

Ђурић, Гоџиџчко сликарсџиво = В. Ј. Ђурић, Гоџиџчко сликар-сџиво у Визанџиџици и код Срба уочи џурских освајања, Зоџраф 18 (1987) 46–53.

Ђурић, Зоџраф Андрија Раичевић = В. Ј. Ђурић, Зоџраф Андрија Раичевић, Сеоски дани Сретена Вукосављевића 8 (1981) 141–150.

Ђурић, Језици и џисмена = В. Ј. Ђурић, Језици и џисмена на средњовековним фреско-наџиџисима у Боки Коџџорскоџ: значај за кулџуру и уметџносџици, in: Црква Свеџоџ Луке кроз вјекове, ед. В. Корач, Котор 1997, 255–269.

Ђурић, Друџиџво, држава и владар = В. Ј. Ђурић, Друџиџво, држава и владар у уметџносџици у доба динаџиџје Лазаревић-Бранковић, ЗМСЛУ 26 (1990) 13–46.

Ђурић, Дубровачка сликарска школа = В. Ј. Ђурић, Дубро-вачка сликарска школа, Београд 1963.

Ђурић, Живојис исџоснице Пеџира Кориџкоџ = В. Ј. Ђурић, Наџсџариџи живојис исџоснице џусџиноџиџеља Пеџира Ко-риџкоџ, ЗРВИ 5 (1958) 173–200.

Ђурић, Икона о хироџџониџи = В. Ј. Ђурић, Икона о хиро-џџониџи џрачаничкоџ миџџроџолиџа Никанора, ЗМСЛУ 27–28 (1991–1992) 297–314.

Ђурић, Икона свеџоџ краља = В. Ј. Ђурић, Икона свеџоџ краља Сџефана Дечанскоџ, Београд 1985.

Ђурић, Иконе из Јуџославије = В. Ј. Ђурић, Иконе из Јуџосла-вије, Београд 1961.

Ђурић, Једна сликарска радионица = В. Ј. Ђурић, Једна сли-карска радионица у Срџиџи XIII века. Боџородица Љевиџка – Никољача – Морача, Стариџар 12 (1961) 63–76.

Ђурић, Мали Град = В. Ј. Ђурић, Мали Град – Св. Аџанасије у Косџуру – Борје, Зоџраф 6 (1975) 31–50.

Ђурић, Милешева и дрџински џиџи цркве = В. Ј. Ђурић, Ми-лешева и дрџински џиџи цркве, Рашка баџтина 1 (1975) 15–27.

Ђурић, Милешевско наџсџарије сликарсџиво = В. Ј. Ђурић, Милешевско наџсџарије сликарсџиво, in: Милешева у исџџори-џи срџскоџ народа, ед. В. Ј. Ђурић, Београд 1987, 27–36.

Ђурић, Минијаџуре Ваџџоџедскоџ чеџџвороџеванђеља = В. Ј. Ђурић, Минијаџуре Ваџџоџедскоџ чеџџвороџеванђеља бр. 937 и џиховџи сликари, Зоџраф 20 (1989) 61–73.

Ђурић, Насџанак џрадиџиџељскоџ сџиџла Моравске школе = В. Ј. Ђурић, Насџанак џрадиџиџељскоџ сџиџла Моравске шко-ле, фасаде, сџсџем декораџије, џласџиџка, ЗМСЛУ 1 (1965) 35–65.

- Ђурић, *Посвета Немањиних задужбина* = В. Ј. Ђурић, *Посвета Немањиних задужбина и владарска идеологија*, in: *Студеница у црквеном живопису и историји српског народа*, ed. П. Симић, Београд 1987, 13–35.
- Ђурић, „*Пресјео светјој Саве*” = В. Ј. Ђурић, „*Пресјео светјој Саве*”, in: *Сјоменица у частј новоизабраних чланова Српске академије наука и уметности др. 55*, Београд 1972, 92–104.
- Ђурић, *Савина* = В. Ј. Ђурић, *Савина*, Београд 1977.
- Ђурић, *Светји Сава и сликарство његовој доба* = В. Ј. Ђурић, *Светји Сава и сликарство његовој доба*, in: *Сава Немањин – светји Сава. Историја и предање*, ed. В. Ђурић, Београд 1979, 245–261.
- Ђурић, *Слика и историја* = В. Ј. Ђурић, *Слика и историја у средњовековној Србији*, Глас САНУ 338, Одељење историјских наука, књ. 3 (1983) 117–144.
- Ђурић, *Слика Радослав* = В. Ј. Ђурић, *Слика Радослав и фреске Каленића*, Зограф 2 (1967) 22–29.
- Ђурић, *Сойоћани* = В. Ј. Ђурић, *Сойоћани*, Београд 1963 (Београд 1991²).
- Ђурић, *Српски државни сабори у Пећи* = В. Ј. Ђурић, *Српски државни сабори у Пећи и црквено традиционалство*, in: *О кнезу Лазару*, edd. И. Божић, В. Ј. Ђурић, Београд 1975, 105–124.
- Ђурић, *Српско сликарство на врхунцу* = В. Ј. Ђурић, *Српско сликарство на врхунцу*, in: *ИСК I*, 408–433.
- Ђурић, *Студеница – Скинаја* = В. Ј. Ђурић, *Манастир Студеница – Скинаја српског народа*, in: *Благо манастира Студенице*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1988, 15–19.
- Ђурић, *Три доћаја* = В. Ј. Ђурић, *Три доћаја у српској држави XIV века и њихов одјек у сликарству*, ЗМСПУ 4 (1968) 67–100.
- Ђурић, *У појрази за делом сликара Андрије Раичевића* = В. Ј. Ђурић, *У појрази за делом сликара Андрије Раичевића*, Старине Црне Горе 1 (1963) 23–47.
- Ђурић, *Уметности у Босни* = В. Ј. Ђурић, *Уметности у Босни: између јагранских градова и Србије*, in: В. Ј. Ђурић, Г. Бадић-Ђорђевић, *Српска уметности у средњем веку II*, Београд 1997, 190–240.
- Ђурић, *Фреске црквице Светих бесребреника* = В. Ј. Ђурић, *Фреске црквице Светих бесребреника десјоја Јована Уљеше у Вайоједу и њихов значај за историјивање солунској порекла ресавској сликарства*, ЗРВИ 7 (1961) 125–138.
- Ђурић, *Црква Св. Петра у Бојдашићу* = В. Ј. Ђурић, *Црква Св. Петра у Бојдашићу и њене фреске*, Зограф 16 (1985) 26–40.
- Ђурић, *Црква Св. Стефана у Новом* = В. Ј. Ђурић, *Црква Св. Стефана у Новом*, ЗФФ 11/1 (1970) 399–411.
- Ђурић, Бадић-Ђорђевић, *Српска уметности у средњем веку* = В. Ј. Ђурић, Г. Бадић-Ђорђевић, *Српска уметности у средњем веку I–II*, Београд 1997.
- Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка иајријаришија* = В. Ј. Ђурић, С. Ђирковић, В. Кораћ, *Пећка иајријаришија*, Београд 1990.
- Ђурић Ј., Иванишевић Р., Јеванђеље Дивоша Тихорадића = Ј. Ђурић, Р. Иванишевић, Јеванђеље Дивоша Тихорадића, ЗРВИ 7 (1961) 153–160.
- Ђурић С., *Љубосиња* = С. Ђурић, *Љубосиња. Црква Усиња Бојородичиној*, Београд 1985.
- Ђурић С., *Бојородица Тројеручица* = С. Ђурић, *Хиландарска Бојородица Тројеручица*, in: *Казивања о Светјој Гори*, Београд 1995, 100–113.
- Ердељан, *Београд као Нови Јерусалим* = Ј. Ердељан, *Београд као Нови Јерусалим: Размишљања о рецејцији једној тојоса у доба десјоја Стефана Лазаревића*, ЗРВИ 43 (2006) 97–110.
- Ердељан, *Изабрана месја* = Ј. Ердељан, *Изабрана месја. Конструисање Нових Јерусалима код православних Словена*, Београд 2013.
- Живковић Б., *Грачаница* = Б. Живковић, *Грачаница. Цркви фреска*, Београд 1989.
- Живковић В., *Зидно сликарство* = В. Живковић, *Зидно сликарство у цркви Свете Марије Колећаше у Којору*, Бока 21 (1999) 119–155.
- Живковић В., *Религиозности и уметности у Којору* = В. Живковић, *Религиозности и уметности у Којору (XIV–XVI век)*, Београд 2010.
- Живковић М., *Из иконографској пројрама* = М. Живковић, *Из иконографској пројрама Бојородичине цркве у Студеници (1568): појединачне светјишеске представе у северном вестидилу*, Ниш и Византија 12 (2014) 409–432.
- Живковић М., *О византијском пореклу* = М. Живковић, *О византијском пореклу фијуралних минијатура Београдске Александрије*, Зограф 37 (2013) 169–192.
- Живковић Т., *Црквена организација* = Т. Живковић, *Црквена организација у српским земљама (рани средњи век)*, Београд 2004.
- Живковић Т., *Портрети* = Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX–XII век)*, Београд 2006.
- Живојиновић, *Агелфайи* = М. Живојиновић, *Агелфайи у Византији и средњовековној Србији*, ЗРВИ 11 (1968) 241–270.
- Живојиновић, *Историја Хиландара I* = М. Живојиновић, *Историја Хиландара I*, Београд 1998.
- Живојиновић, *Киниторска делатности светјоја Саве* = М. Живојиновић, *Киниторска делатности светјоја Саве*, in: *Сава Немањин – светји Сава. Историја и предање*, ed. В. Ђурић, Београд 1979, 15–26.
- Живојиновић, *Хиландарски и Еверетидски тийик* = М. Живојиновић, *Хиландарски и Еверетидски тийик – појударности и разлике*, ЗРВИ 33 (1994) 82–102.
- Задужбине Косова* = *Задужбине Косова. Сјоменици и знамења српског народа*, ed. А. Јевтић, Призрен–Београд 1987.
- Законик цара Душана (1960)* = *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*, ed. Н. Радојчић, Београд 1960.
- Захаријева, Михайлович, *Към характеристиката на едно балканско ателие* = М. Захаријева, М. Михайлович, *Към*

характеристиката на едно балканско ателие от края на XV – началото на XVI век, Проблеми на изкуството 4 (2013) 7–13.

Зборник средњовековних ћириличких њовеља и њисама I = Зборник средњовековних ћириличких њовеља и њисама Србије, Босне и Дубровника, Књ. I, 1186–1321, edd. В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, Београд 2001.

Зековић, Станојевић, Конзервација = З. Зековић, Д. Станојевић, Конзервација и ѡрезенијација живојиса у цркви Св. Саве Освећеној у Будви, Гласник ДКС 10 (1986) 64–68.

Зиројевић, Поседи фрушкојорских манастира = О. Зиројевић, Поседи фрушкојорских манастира, Нови Сад 1992.

Зиројевић, Цркве и манастири = О. Зиројевић, Цркве и манастири на ѡдручју Пећке ѡјатиријаршије до 1683. ѡдине, Београд 1984.

Иванишевић, Новчарство средњовековне Србије = В. Иванишевић, Новчарство средњовековне Србије, Београд 2001.

Ивановић, Њајиис младој краља Марка = М. Ивановић, Њајиис младој краља Марка са цркве св. Недеље у Призрену, Зограф 2 (1967) 20–21.

Ивановић, Црква Преображења у Будисавцима = М. Ивановић, Црква Преображења у Будисавцима, СКМ 1 (1961) 113–144.

Ивановић, Пајкић, Лазовић, Три Лонђинове иконе = М. Ивановић, П. Пајкић, Р. Лазовић, Три Лонђинове иконе из Велике Хоче, Гласник Музеја Косова и Метохије 3 (1958) 196–207.

Ивић, Ђурић, Ћирковић, Есфијменска њовеља = П. Ивић, В. Ј. Ђурић, С. Ћирковић, Есфијменска њовеља десјођа Ђурђа, Београд–Смедерево 1989.

Ивић, Историја Срба у Војводини = А. Ивић, Историја Срба у Војводини. Ог најстаријих времена до оснивања Пођиско-ђоморшике ѡранице (1703), Нови Сад 1929.

Издавачи, шћамђари, ѡрејисивачи = Издавачи, шћамђари, ѡрејисивачи, ed. Н. Р. Синдик, Џетиње 1996.

Измајлова, Армянская минијатура = Т. А. Измајлова, Армянская минијатура XI века, Москва 1982.

Илић, Црква Бојородице у Бисѡрици = Ј. Илић, Црква Бојородице у Бисѡрици – Вођавац, ЗМСЛУ 6 (1970) 203–219.

Исаевич, Украјнске книговидання = Я. Исаевич, Украјнске книговидання: витоки, розвиток, проблеми, Львѡв 2002.

Историја иконојиса = Историја иконојиса од VI до XX века: извори, ѡрадиције, савременосћ, Подгорица 2007.

Историја ѡрмењене уметностии код Срба I = Историја ѡрмењене уметностии код Срба I. Средњовековна Срђија, Београд 1977.

Историја срјске кулђуре = Историја срјске кулђуре, Горњѡ Милановац – Београд 1996.

ђовчева, Јужнославјанската литургическа книжнина = М. Ёовчева, Јужнославјанската литургическа книжнина през XIII век, ЗРВИ 46 (2009) 351–364.

Јанковић, Ёиискојије и миђројолије = М. Јанковић, Ёиискојије и миђројолије срјске цркве у средњем веку, Београд 1985.

Јанковић, Ёиискојије Срјске цркве = М. Јанковић, Ёиискојије Срјске цркве 1220. ѡдине, in: Сава Немањѡи – светѡи Сава. Истѡрија и ѡредање, ed. В. Ђурић, Београд 1979, 73–83.

Јанц, Исламски елементи = З. Јанц, Исламски елементи у срјској књизи, ЗМПУ 5 (1959) 159–170.

Јанц, Кожни ѡвез = З. Јанц, Кожни ѡвез срјске ћирилке књѡе, Београд 1974.

Јанц, Прејисивачка школа ѡђа Јована = З. Јанц, Прејисивачка школа ѡђа Јована из Крађѡва и ѡени одјеци у каснијем минијатђурном сликарству, ЗМПУ 15 (1971) 111–127.

Јерковић, Палеођрафска и језичка исђиђивања = В. Јерковић, Палеођрафска и језичка исђиђивања о Џајничком јеванђелју, Нови Сад 1975.

Јиречек, Истѡрија Срба = К. Јиречек, Истѡрија Срба, I–II, Београд 1952.

Јовановић В., Археолошка исђираживања = В. Јовановић, Археолошка исђираживања средњовековних сђоменика и налазишћѡа на Косову, in: Зборник Окруђлој сђѡла о научном исђираживању Косова, Београд 1988, 17–66.

Јовановић В. et al., Ново Брдо = В. Јовановић, С. Ћирковић, Е. Зечевић, В. Иванишевић, В. Радић, Ново Брдо, Београд 2004.

Јовановић Т., Књѡжевно дело ѡјатиријарха Пајсеја = Т. Јовановић, Књѡжевно дело ѡјатиријарха Пајсеја, Београд 2001.

Јовановић-Стипчевић, Служба Акађиисђу Сћефана Дечанској = Б. Јовановић-Стипчевић, Служба Акађиисђу Сћефана Дечанској Лонђина Зођрафа, АП 12 (1990) 93–127.

Кађијевић, Један век ѡражења нациѡналној сћѡила = А. Кађијевић, Један век ѡражења нациѡналној сћѡила у срјској архѡѡекћури (средина XIX – средина XX века), Београд 2007².

Казанаки-Лаппа, Наследие Византии = М. Казанаки-Лаппа, Наследие Византии. Коллекция Музея греческого института византийских и поствизантийских исследований в Венеции, Венеция–Москва 2009.

Кајмаковић, Георђије Миђрофановић = З. Кајмаковић, Георђије Миђрофановић, Сарајево 1977.

Кајмаковић, Зидно сликарство у БиХ = З. Кајмаковић, Зидно сликарство у Босни и Херцеђовини, Сарајево 1971.

Кајмаковић, Козма-Јован = З. Кајмаковић, Козма-Јован, ЗМСЛУ 13 (1977) 99–116.

Кајмаковић, Уђицађи сћаре срјске ѡрафике = З. Кајмаковић, Уђицађи сћаре срјске ѡрафике на живојис зођрафа Василија, ЗМСЛУ 2 (1966) 233–242.

Калић, Десјођ Сћефан и Визанђија = Ј. Калић, Десјођ Сћефан и Визанђија, ЗРВИ 43 (2006) 31–40.

Калић, Кнеђиња Марија = Ј. Калић, Кнеђиња Марија, Зограф 17 (1986) 21–34.

Калић, Срби у њозном средњем веку = Ј. Калић, Срби у њозном средњем веку, Београд 1994.

Калић, Српска држава и Охридска архиепископија = Ј. Калић, Српска држава и Охридска архиепископија у XII веку, ЗРВИ 44-1 (2007) 197-208.

Калић, Црквене њриликe = Ј. Калић, Црквене њриликe у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године, in: Сава Немањин – свети Сава. Историја и њредање, ed. В. Ђурић, Београд 1979, 27-53.

Калић-Мијушковић, Београд у средњем веку = Ј. Калић-Мијушковић, Београд у средњем веку, Београд 1967.

Кандић, Градац = О. Кандић, Градац. Историја и архитектура манастира, Београд 2005.

Кандић, Поповић, Зарић, Манастир Милешева = О. Кандић, С. Поповић, Р. Зарић, Манастир Милешева, Београд 1995.

Касапова, Марков манастир = Е. Касапова, Архитектура на цркви на цркви Св. Димитрија – Марков манастир, Скопје 2012.

Касапова, Трескавец = Е. Касапова, Архитектура на цркви Успене на Бојородица – Трескавец, Скопје 2009.

Катанић, Декоративна камена њласица = Н. Катанић, Декоративна камена њласица моравске школе, Београд 1988.

Катић, Посѡанак и ѡрошлост манастира св. Пејра Коришкој = Р. В. Катић, Посѡанак и ѡрошлост хиландарској метоха манастира св. Пејра Коришкој, ЗМЛУ 18 (1982) 133-151.

Кашанин, Српска књижевност у средњем веку = М. Кашанин, Српска књижевност у средњем веку, Београд 1975.

Кашанин, Српска уметност у Војводини = М. Кашанин, Српска уметност у Војводини до Велике сеобе, in: Војводина I. Од најстаријих времена до Велике сеобе, ed. Д. Ј. Поповић, Нови Сад 1939, 441-454.

Кемпфер, Прилој ињтерјерѡијацији „Пећкој лѡиојиса” = Ф. Кемпфер, Прилој ињтерјерѡијацији „Пећкој лѡиојиса”. Приказивање континуитѡијетѡа и лѡијимитѡијетѡа владалаиѡијетѡа у старосрпској историографији, ПКЈИФ 36/1-2 (1970) 67-79.

Кесић, Живојис цркве Арханђела Михаила у Борчу = С. Кесић, Живојис цркве Арханђела Михаила у Борчу, Саопштења 25 (1993) 71-94.

Кисас, Српски сѡменици у Солуну = С. Кисас, Српски средњовековни сѡменици у Солуну, Зограф 11 (1980) 29-41.

Кнежевић, Манастири у нахији Брвеник = Б. Кнежевић, Манастири у нахији Брвеник ѡ ѡурским ѡијисима из ѡрве ѡоловине XVI века, ЗМЛУ 26 (1990) 255-270.

Кнежевић, Плоча са двојезичним наѡијисом = Б. Кнежевић, Плоча са двојезичним наѡијисом из 1218. године у Вишовници, Саопштења 29 (1997) 47-50.

Кнежевић, Црква у сѡу Рамаћи = Б. Кнежевић, Црква у сѡу Рамаћи, ЗМЛУ 4 (1968) 121-166.

Ковијанић, Стѡепчевић, Кулѡурни живој сѡароја Коѡора = Р. Ковијанић, И. Стѡепчевић, Кулѡурни живој сѡароја Коѡора (XIV-XVII вијек), Цетиње 1957.

Којић, Манастир Жиѡомислић = Љ. Којић, Манастир Жиѡомислић, Сарајево 1983.

Коматина И., Црква и држава = И. Коматина, Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века, Београд 2016.

Коматина П., Византијска ѡијѡула Констѡантина Бодина = П. Коматина, Византијска ѡијѡула Констѡантина Бодина, ЗРВИ 48 (2011) 63-78.

Констѡантин Филозоф = Констѡантин Филозоф и њѡјов живој Сѡефана Лазаревића десѡија српској, ed. В. Јагић, Гласник СУД 42 (1875) 223-328.

Констѡантин Филозоф, Жиѡије десѡија Сѡефана = Констѡантин Филозоф, Жиѡије десѡија Сѡефана Лазаревића, ed. Г. Јовановић, Београд 1989.

Константин Филозоф, Повесѡ о словима, Жиѡије десѡија Сѡефана = Константин Филозоф, Повесѡ о словима, Жиѡије десѡија Сѡефана Лазаревића, ed. Г. Јовановић, Београд 1989.

Копривица, Црква Свеѡиј Павла у Коѡору = Т. Копривица, Црква Свеѡиј Павла у Коѡору, Историјски записи 74/1-2 (2001) 77-98.

Кораћ, Архитект Свеѡиј Ахилија у Ариљу = В. Кораћ, Између Зайада и Византије. Архитект Свеѡиј Ахилија у Ариљу, Саопштења 29 (1997) 65-68.

Кораћ, Архитектура раиких храмова = В. Кораћ, Архитектура раиких храмова саѡрањених у време ѡрвој српској архиепископија, in: Манастир Жича. Зборник радова, ed. Г. Суботић, Краљево 2000, 47-54.

Кораћ, Градињѡска школа Поморја = В. Кораћ, Градињѡска школа Поморја, Београд 1965.

Кораћ, Грачаница = В. Кораћ, Грачаница. Просѡор и облици, in: idem, Између Византије и Зайада. Одабране сѡудије о архитектури, Београд 1987, 99-108.

Кораћ, Извори моравске архитектуре = В. Кораћ, Извори моравске архитектуре, in: idem, Између Византије и Зайада. Одабране сѡудије о архитектури, Београд 1987, 131-144.

Кораћ, Између Византије и Зайада = В. Кораћ, Између Византије и Зайада. Одабране сѡудије о архитектури, Београд 1987.

Кораћ, Каѡоличка уметност = В. Кораћ, Каѡоличка уметност на ѡраницама ѡравославља, Зограф 19 (1988) 19-24.

Кораћ, Марѡинићи = В. Кораћ, Марѡинићи. Оѡијаци раносредњовековној ѡрада, Београд 2001.

Кораћ, О архитектури = В. Кораћ, О архитектури ѡзнаѡијих храмова у време ѡкрѡиѡавања Срба, ЗРВИ 38 (1999-2000) 173-185.

Кораћ, Оѡијаци св. Арханђела Михаила = В. Кораћ, Оѡијаци манастира св. Арханђела Михаила на Превлаци, Старијар 51 (2001) 135-170.

Кораћ, Придворица = В. Кораћ, *Местіо Придворице у рашкој архитектури*, Рашка баштина 1 (1975) 33–48.

Кораћ, Прилоі љознавању = В. Кораћ, *Прилоі љознавању једнобродних цркава са куйолом на дубровачком љодручју*, ЗРВИ 44/1 (2007) 129–143.

Кораћ, Рад једне скуйине мајсѿора ірадиѿеља = В. Кораћ, *Рад једне скуйине мајсѿора ірадиѿеља у Рашкој у XIII веку*, Глас САНУ 334 (1983) 21–35.

Кораћ, Свеѿи Арханђели = В. Кораћ, *Свеѿи Арханђели, Душанов царски маузолеј*, Глас САНУ 384/10 (1998) 191–201.

Кораћ, Свеѿи Панїелејмон у Нишу = В. Кораћ, *Свеѿи Панїелејмон у Нишу, задужбина Сїефана Немање*, in: *Сїефан Немања – свеѿи Симеон Мирѿочиви. Истїорија и ѿредање*, ed. J. Калић, Београд 2000, 163–171.

Кораћ, Свеѿи Сава и ѿроірам рашкоі храма = В. Кораћ, *Свеѿи Сава и ѿроірам рашкоі храма*, in: *Сава Немањић – свеѿи Сава. Истїорија и ѿредање*, ed. В. Ђурић, Београд 1979, 231–244.

Кораћ, Сїоменици = В. Кораћ, *Сїоменици монументїалне срїске архитектури XIV века у Повардарју*, Београд 2003.

Кораћ, Сїара црква у Сланкамену = В. Кораћ, *Сїара црква у Сланкамену и њено местїо у развїтку срїске архитектури касноі средњеі века*, ЗМСЛУ 6 (1970) 293–311.

Кораћ, Сїуденица Хвосїанска = В. Кораћ, *Сїуденица Хвосїанска*, Београд 1976.

Кораћ, Црква краља Милуїина = В. Кораћ, *Црква краља Милуїина*, in: *Манасїир Хиландар*, ed. Г. Суботић, Београд 1998, 145–152.

Кораћ, Црква Св. Луке = В. Кораћ, *Црква Св. Луке. Сїруктура, облици, сїил*, in: *Црква Свеїоі Луке кроз вјекове. Зборник радова*, ed. В. Кораћ, Котор 1997, 63–69.

Кораћ, Црква Св. Марије = В. Кораћ, *Црква Св. Марије на Мљеїу*, ЗФФ 7/1 (1963) 213–226.

Кораћ, Ђурић, Цркве с ѿрислоњеним луковима = В. Кораћ, В. Ј. Ђурић, *Цркве с ѿрислоњеним луковима у сїарој Херцеїовини и дубровачко ірадиѿељсїво, XVI–XVII век*, ЗФФ 8/2 (1964) 561–600.

Кораћ, Шупут, Архитектура визанїїјскоі свеїа = В. Кораћ, М. Шупут, *Архитектура визанїїјскоі свеїа*, Београд 1998.

Кораћ Д., Свеїа Гора = Д. Кораћ, *Свеїа Гора ѿод срїском влашћу (1345–1371)*, ЗРВИ 31 (1992) 1–199.

Корнаков, Полошки манасїир = Д. Корнаков, *Полошки манасїир Свеїи Горїи*, Скопје 2006.

Коруновски, Димитрова, Визанїїиска Македонија = С. Коруновски, Е. Димитрова, *Визанїїиска Македонија: истїорија на умеїносїи на Македонија од IX до XV век*, Скопје 2006.

Костић М., Сликарски занай = М. Костић, *Сликарски занай код Срба у 18. веку*, Гласник Историског друштва у Новом Саду 3 (1930) 39–49.

Костић Д., Тајно ѿисање = Д. Костић, *Тајно ѿисање у јужно-словенским ћириловским сїоменицима*, Глас СКА 92 (1913) 1–62.

Костюхина, Нововизантїйский орнамент = Л. М. Костюхина, *Нововизантїйский орнамент*, in: *Древнерусское искусство, Рукописная книга II*, edd. В. Н. Лазарев, О. И. Подобедова, С. О. Шмидт, Москва 1974, 265–295.

Коцић, Оријентализација маїеријалне кулїуре = М. Коцић, *Оријентализација маїеријалне кулїуре на Балкану, Османски ѿериод XV–XIX век*, Београд 2010.

Красносельцев, «Толковая служба» = Н. Ф. Красносельцев, *«Толковая служба» и другие сочинения, относящиеся к объяснению богослужения в Древней Руси до XVIII века (библиографический обзор)*, Православный собеседник 2 (1878) 3–43.

Кривокапић, Иконе и иконосїаси у цркви Свеїоі Луке у Коїору = М. Кривокапић, *Истїорија икона и иконосїаса у цркви Свеїоі Луке у Коїору*, in: *Црква Свеїоі Луке кроз вјекове*, ed. В. Кораћ, Котор 1997, 207–219.

Крсмановић, Акїи ѿроїа Герасима = Б. Крсмановић, *Акїи ѿроїа Герасима о усїуїању Хиландара Србима*, in: *ПЕРИБОЛОС. Зборник у частї Мирјане Живоїиновић I*, edd. Д. Целебдић, Б. Миљковић, Београд 2015, 101–112.

Крсмановић, Оснивање словенских манасїира = Б. Крсмановић, *Оснивање словенских манасїира на Свеїој Гори Аїонској – сличносїи и разлике*, in: *Осма казивања о Свеїој Гори*, edd. А. Фотић, З. Ракић, Београд 2013, 51–75.

Крсмановић, Радошевић, Леїендарне їенеалоїїе = Б. Крсмановић, Н. Радошевић, *Леїендарне їенеалоїїе визанїїјских царева и њихових ѿородица*, ЗРВИ 41 (2004) 71–98.

Кукијарис, Предсїаве ѿроїара = С. Кукијарис, *Предсїаве ѿроїара у ѿсїивизанїїјском сликарсїву*, ЗМСЛУ 32–33 (2003) 159–170.

Кулић, Манасїир Раковац = Б. Кулић, *Манасїир Раковац*, Београд – Нови Сад 1999.

Кулић, Срећков, Манасїири Фрушке Горе = Б. Кулић, Н. Срећков, *Манасїири Фрушке Горе*, Нови Сад 1994².

Кульбакин, Хиландарские листки = С. М. Кульбакин, *Памятники старославянского языка, Том I, Выпуск I: Хиландарские листки. Отрывок кирилловской письменности XI–го века*, Санкт-Петербург 1900.

Кучековић, Лоза срїских владара и архиеїискоїа = А. Кучековић, *Лоза срїских владара и архиеїискоїа у цркви манасїира Ораховице у Славонији*, ЗНМ 18/2 (2007) 95–116.

Кучековић, Манасїир Ораховица = А. Кучековић, *Манасїир Ораховица у Славонији*, Загреб 2007.

Лавровъ, Палеографическое обозрение = П. А. Лавровъ, *Палеографическое обозрение кирилловского письма*, in: *Энциклопедия славянской филологии IV-1*, ed. И. В. Ягич, Петроградъ 1914.

Лазић, Збирка сїарих шїамїаних књиїа = М. Лазић, *Збирка сїарих шїамїаних књиїа Народне библїотеке Србије: обнова и развој након 1941. їодине*, АП 37 (2015) 157–216.

Лазих, *Издања цейињске шћамјарије* = М. Лазих, *Издања цейињске шћамјарије: између традиције и иновације, функције и форме*, in: *Имеђу традиције и иновације: 520 година од прве ћирилске књиге шћамјане на срјскословенском језику*. Каћалоћ изложбе, Београд 2014, 25–37.

Лазих, *Имеђу ћаћириоћизма, ћодожноћи и ћрјовине* = М. Лазих, *Имеђу ћаћириоћизма, ћодожноћи и ћрјовине: моћиви издавачке делаћноћи Божидара Вуковића*, АП 35 (2013) 49–101.

Лалошевић, *Црква св. Николе Морнара* = И. Лалошевић, *Црква св. Николе Морнара у Коћору*, Гласник Поморског музеја у Котору 33–34 (1985–1986) 91–97.

Лексикон срјскословенској шћамјарсћва = Лексикон срјскословенској шћамјарсћва (М. Пешикан), in: *Пећ векова срјској шћамјарсћва (1494–1994). Раздодље срјскословенске шћамје: XV–XVII в.*, edd. М. Пешикан, К. Мано-Зиси, М. Ковачевић, Београд – Нови Сад 1994, 71–218.

Леонид, архимандрит, *Словено-срјска књижница* = Леонид, архимандрит, *Словено-срјска књижница на св. Гори Аћонској у манасћиру Хиландару и св. Павлу*, ГСУД 44 (1877) 231–304.

Лома, *Рани слојеви хришћанских ћойонима* = А. Лома, *Рани слојеви хришћанских ћойонима на сћаросрјском ћилу*, Ономатолошки прилози 11 (1990) 1–18.

Лома, *Сућелица* = А. Лома, *Сућелица – Тоћономасћички ћрагови лаћинској хришћансћва у унућраићноћи ћреднемаћиће Срдије*, ИГ 1–2 (1987) 7–28.

Луковић, *Заједничка ћраница обласћи Косача и обласћи Бранковића* = М. Луковић, *Заједничка ћраница обласћи Косача и обласћи Бранковића јужно од реке Таре*, Balcanica 35 (2004) 91–158.

Љећойис ћоја Дукљанина = Љећойис ћоја Дукљанина, ed. С. Мијушковић, Београд 1988.

Љубинковић М., *Бојени дрворез* = М. Љубинковић, *Бојени дрворез у књигама шћамјарије Божидара Вуковића*, ЗМПУ 11 (1967) 25–29.

Љубинковић М., *Црква Свеће Недеље* = М. Љубинковић, *Црква Свеће Недеље над клисуром Треске и ћроблем ћеној даћовања*, ЗСК 2 (1952) 95–106.

Љубинковић Р., *Исћосница Пећра Коришкој* = Р. Љубинковић, *Исћосница Пећра Коришкој, исћорија и живойис*, Старићар, н. с., 7–8 (1958) 93–112.

Мавродинова, *Земенска църква* = Л. Мавродинова, *Земенска църква*, София 1980.

Магловски, *Белошева ојайија* = Ј. Магловски, *Белошева ојайија архићакона Сћефана – рефугијум Домбо и Баносћор*, in: *Визанћијски светћ на Балкану I*, edd. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд 2012, 77–95.

Магловски, *Врзино коло* = Ј. Магловски, *Врзино коло – моћив сћуденичке ћласћике. Од мећафоре ка моделу*, ЗРВИ 37 (1998) 55–74.

Магловски, *Дечанска скулћиура* = Ј. Магловски, *Дечанска скулћиура – ћроћрам и смисао*, in: *Дечани и визанћијска умећноћи средином XIV века*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1989, 193–223.

Магловски, *Омча и сћона* = Ј. Магловски, *Омча и сћона. Ка сћрукћури моравских ћрећлећа*, ЗРВИ 43 (2006) 255–280.

Магловски, *Симболика кринова* = Ј. Магловски, *Симболика кринова на ћробу монахиће Јећимије*, Саопштења 26 (1994) 151–156.

Мадас, Гаћић, *Надћробне ћлоче и ћробови кћићиора* = Д. Мадас, А. Гаћић, *Надћробне ћлоче и ћробови кћићиора цркве Боћородице Пречисће у комћлесу Ждрела у Горћачкој Клисури*, Саопштења 15 (1983) 221–242.

Максимовић Ј., *Визанћијски и оријентални елементи* = Ј. Максимовић, *Визанћијски и оријентални елементи у декоратији моравске школе*, ЗФФ 8/1 (1964) 375–383.

Максимовић Ј., *Илуминација деоћрадској ћаримејника* = Ј. Максимовић, *Илуминација деоћрадској ћаримејника*, ЗМСПУ 16 (1980) 1–12.

Максимовић Ј., *Илусћирације Млећачкој зборника* = Ј. Максимовић, *Илусћирације Млећачкој зборника и ћроблем минијайура у средњовековној Босни*, ИГ 1–2 (1958) 117–130.

Максимовић Ј., *Коћорски цибориј* = Ј. Максимовић, *Коћорски цибориј из XIV века и камена ћласћика суседних обласћи*, Београд 1961.

Максимовић Ј., *Моравска скулћиура* = Ј. Максимовић, *Моравска скулћиура*, in: *Моравска школа и ћено доба*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1972, 181–190.

Максимовић Ј., *Скулћиура* = Ј. Максимовић, *Скулћиура*, in: М. Кашанић et al., *Манасћир Сћуденица*, Београд 1986, 97–133.

Максимовић Ј., *Сликарсћво минијайура* = Ј. Максимовић, *Сликарсћво минијайура у средњовековној Босни*, ЗРВИ 17 (1976) 175–188.

Максимовић Ј., *Срјска средњовековна скулћиура* = Ј. Максимовић, *Срјска средњовековна скулћиура*, Нови Сад 1971.

Максимовић Ј., *Срјске средњовековне минијайуре* = Ј. Максимовић, *Срјске средњовековне минијайуре*, Београд 1983.

Максимовић Ј., *Сћудије о Мирослављевом јеванћелу III* = Ј. Максимовић, *Сћудије о Мирослављевом јеванћелу III. Ликови јеванћелисћа у Мирослављевом јеванћелу*, ЗМСПУ 8 (1972) 39–50.

Максимовић Ј., *Умећноћи у доба Босанске средњовековне државе* = Ј. Максимовић, *Умећноћи у доба Босанске средњовековне државе*, Зборник за историју БиХ 2 (1997) 35–72.

Максимовић Љ., *Визанћија као изазов* = Љ. Максимовић, *Визанћија као изазов*, Глас САНУ 414, Одељење историјских наука, књ. 15 (2010) 145–160.

Максимовић Љ., *Визанћијска владарска идеолоија* = Љ. Максимовић, *Визанћијска владарска идеолоија и мећоде владавине у случају Срдије. Прилоћ разумевању визанћијској*

Комонвелта, in: idem, *Византијски свет и Срби*, Београд 2008, 159–177.

Максимовић Љ., *Владарска идеологија* = Љ. Максимовић, *Владарска идеологија у српској држави и подизање Свуденице*, in: idem, *Византијски свет и Срби*, Београд 2008, 113–131.

Максимовић Љ., *Грци и Романија* = Љ. Максимовић, *Грци и Романија у српској владарској политици*, ЗРВИ 12 (1970) 61–78 (= idem, *Византијски свет и Срби*, Београд 2008, 95–111).

Максимовић Љ., *Македонија* = Љ. Максимовић, *Македонија у политичкој средњовековне Србије*, Глас САНУ 404, Одељење историјских наука, књ. 13 (2006) 29–50.

Максимовић Љ., *О јодини преноса Немањиних моштију* = Љ. Максимовић, *О јодини преноса Немањиних моштију у Србију*, ЗРВИ 24–25 (1986) 437–442.

Максимовић Љ., *Покршћивање Срба и Хрватиа* = Љ. Максимовић, *Покршћивање Срба и Хрватиа*, ЗРВИ 35 (1996) 155–174.

Максимовић Љ., *Србија и методи управљања Царством* = Љ. Максимовић, *Србија и методи управљања Царством у XII веку*, in: Стефан Немања – свети Симеон Мироточиви. Историја и предање, ed. Ј. Калић, Београд 2000, 55–64.

Максимовић Љ., *Српска царска политика* = Љ. Максимовић, *Српска царска политика*, Глас САНУ 384, Одељење историјских наука, књ. 10 (1998) 173–196 (= idem, *Византијски свет и Срби*, Београд 2008, 133–149).

Максимовић Љ., *Хиландар* = Љ. Максимовић, *Хиландар и српска владарска идеологија*, in: Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура, ed. В. Кораћ, Београд 2000, 9–16.

Максимовић Љ., *Царство Стефана Душана* = Љ. Максимовић, *Царство Стефана Душана: теза и карактер*, in: idem, *Византијски свет и Срби*, Београд 2008, 191–206.

Манастир Хиландар = Манастир Хиландар, ed. Г. Суботић, Београд 1998.

Мандић, *Откривање и конзервација* = С. Мандић, *Откривање и конзервација фресака у Свуденици*, Саопштења 1 (1956) 39–41.

Мандић, *Розети на Ресави* = С. Мандић, *Розети на Ресави*. Плетеније словеса о Раваници и Манасију, Крушевац 1986.

Мано-Зиси, *Анаџност Јован* = К. Мано-Зиси, *Анаџност Јован, хиландарски писар друге половине XIV века*, in: Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа, ed. П. Ивић, Београд 1995, 231–243.

Мано-Зиси, *Графика јоржданских књига* = К. Мано-Зиси, *Графика јоржданских књига*, in: Горажданска политика, 1519–1523, Београд – Источно Сарајево 2008, 287–308.

Мано-Зиси, *Зборници за ђушнике* = К. Мано-Зиси, *Зборници за ђушнике Божидара Вуковића у свештој сачуваних примерака*, in: Политика и књижевна гледишта Божидара Вуковића Подјоричанина, ed. Ј. М. Миловић, Титоград 1986, 151–171.

Мано-Зиси, *Један ђиј византијске орнаментике* = К. Мано-Зиси, *Један ђиј византијске орнаментике у српским рукописима 14. века*, Годишник на Софийскиј универзитет „Св. Климент Охридски“ – Център за славјано-византијски проучавања „Иван Дуйчев“ 96/15 (2006) 353–360.

Мано-Зиси, *Перјаменџни одломак* = К. Мано-Зиси, *Перјаменџни одломак Зборника за ђушнике Вућенца Вуковића из 1560. године*, in: Црнојевића политика и старо политика, ed. Ј. М. Миловић, Подгорица 1994, 57–66.

Мано-Зиси, *Писар монах Јаков* = К. Мано-Зиси, *Писар монах Јаков и његови сарадници у хиландарском скрипторијуму (према четвртина XIV века)*, ХЗ 11 (2004) 227–246.

Мано-Зиси, *Први политика српски буквар* = К. Мано-Зиси, *Први политика српски буквар из 1597. године*, in: Буквари и букварска политика код Срба, ed. Б. Јордановић, Београд 2010, 13–25.

Мано-Зиси, *Рукописне књиге* = К. Мано-Зиси, *Рукописне књиге цркве Св. Николе у Заславу*, in: Скрипторији и манастирске библиотеке у Црној Гори, Цетиње 1989, 181–202.

Мано-Зиси, *Хиландарски писари* = К. Мано-Зиси, *Хиландарски писари књига из времена српског царства*, in: Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура, ed. В. Кораћ, Београд 2000, 387–397.

Маринковић, *Јужнословенски роман о Троји* = Р. Маринковић, *Јужнословенски роман о Троји*, Анали Филолошког факултета 1 (1961) 9–66.

Маринковић, *Александрида* = Р. Маринковић, *Српска Александрида*. Историја основног текста, Београд 1969.

Марјановић-Вујовић, *Крстови од VI до XII века* = Г. Марјановић-Вујовић, *Крстови од VI до XII века из збирке Народне музеја*, Београд 1987.

Марјановић-Душанић, *Rex imago Dei* = С. Марјановић-Душанић, *Rex imago Dei: о српској преради Аџаџићовој владарској оледала*, in: Трећа југословенска конференција византолога, edd. Љ. Максимовић, Н. Радошевић, Е. Радуловић, Београд–Крушевац 2002, 135–148.

Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија* = С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањина*. Дипломатичка политика, Београд 1997.

Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније* = С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд 1994.

Марјановић-Душанић, *Владарски знаци Стефана Немање* = С. Марјановић-Душанић, *Владарски знаци Стефана Немање*, in: Стефан Немања – свети Симеон Мироточиви. Историја и предање, ed. Ј. Калић, Београд 2000, 80–84.

Марјановић-Душанић, *Династија и свештост* = С. Марјановић-Душанић, *Династија и свештост у доба јоржиде Лазаревић: стари узор и нови модели*, ЗРВИ 43 (2006) 77–95.

Марјановић-Душанић, *Елементи царскої іроірама* = С. Марјановић-Душанић, *Елементи царскої іроірама у Душановој повељи уз Законик*, ПКЈИФ 65–66 (1999–2000) 3–20.

Марјановић-Душанић, *Краљево тело у српској хаіоірафії* = С. Марјановић-Душанић, *Краљево тело у српској хаіоірафії и настіанак концейіа нейобедивої јунака*, ЗРВИ 50/2 (2013) 693–704.

Марјановић-Душанић, *Молиіве свейіх Симеона и Саве* = С. Марјановић-Душанић, *Молиіве свейіх Симеона и Саве у владарском іроіраму краља Милуііна*, ЗРВИ 41 (2004) 235–250.

Марјановић-Душанић, *Нови Констїантїин* = С. Марјановић-Душанић, *Нови Констїантїин у српској іисаној ірадиції средњеї века*, in: *Констїантїин Велики у византїјској и српској ірадиції*, ed. Љ. Максимовић, Београд 2014, 81–98.

Марјановић-Душанић, *О іиіању ауіеніічностїи* = С. Марјановић-Душанић, *О іиіању ауіеніічностїи повеља мрачкої комілекса*, ССА 3 (2004) 153–168.

Марјановић-Душанић, *Свейи краљ* = С. Марјановић-Душанић, *Свейи краљ. Куліи Сіефана Дечанскої*, Београд 2007.

Марјановић-Душанић, *Свод српских свейіх* = С. Марјановић-Душанић, *Свод српских свейіх у време краља Милуііна: династїички куліови*, in: *Манастїир Сїуденица, 700 іодина Краљеве цркве* (у штампі).

Марковић В., *Православно монашїтво и манастїири* = В. Марковић, *Православно монашїтво и манастїири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920 (2002³).

Марковић М., *Куліи и иконоірафії свейіої Евстїаіија Солунскої* = М. Марковић, *Куліи и иконоірафії свейіої Евстїаіија Солунскої у средњем веку*, Ниш и Византија 8 (2010) 283–294.

Марковић М., *О кїиііорском најїйису* = М. Марковић, *О кїиііорском најїйису кнеза Мирослава у цркви Свейіої Пеііра на Лиму*, Зограф 36 (2012) 21–46.

Марковић М., *О иконоірафії свейіх райніка* = М. Марковић, *О иконоірафії свейіх райніка у істїочнохрїііанској умейностїи и о іредстїавама ових свейііеља у Дечанима*, in: *Зидно сликарстїво манастїира Дечана. Грађа и стїудије*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 567–630.

Марковић М., *О кїиііорском најїйису кнеза Мирослава* = М. Марковић, *О кїиііорском најїйису кнеза Мирослава у цркви Свейіої Пеііра на Лиму*, Зограф 36 (2012) 21–40.

Марковић М., *О најстїаријим иконама из Маркової манастїира (I)* = М. Марковић, *Зайажања о најстїаријим иконама из Маркової манастїира (I)*, *Питање кїиііорстїва царице Јелене Драіаш и најїйис на шїиіиу свейіої Димїірија*, Зограф 37 (2013) 147–167.

Марковић М., *О іредстїавама свейіої Саве Српскої* = М. Марковић, *О іредстїавама свейіої Саве Српскої у Ваїіоједу, с іосебним осврїіом на фреску у іараклісу Свейіої Димїірија*, in: *ПЕРІВОЛОС. Зборник у частї Мирјане Живоїновић II*, edd. Б. Миљковић, Д. Целебдић, Београд 2015, 397–408.

Марковић М., *Појединачне фїіуре* = М. Марковић, *Појединачне фїіуре свейіііеља у наосу и іараклісима*, in: *Зидно сликарстїво манастїира Дечана. Грађа и стїудије*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 243–263.

Марковић М., *Прво іуїіовање свейіої Саве* = М. Марковић, *Прво іуїіовање свейіої Саве у Палестїину и њеіов значај за српску средњовековну умейностї*, Београд 2009.

Марковић М., *Прводїиіни живоїис* = М. Марковић, *Прводїиіни живоїис ілавне манастїирске цркве*, in: *Манастїир Хиландар*, ed. Г. Суботић, Београд 1998, 228–236.

Марковић М., *Прилої іроучавању уїиіаја канона Велике судоїіе* = М. Марковић, *Прилої іроучавању уїиіаја канона Велике судоїіе на иконоірафіїу средњовековної сликарстїва*, ЗРВИ 37 (1998) 167–179.

Марковић М., *Прилози за істїорију Свейіої Никиїіе* = М. Марковић, *Прилози за істїорију Свейіої Никиїіе код Скоїіа. Основање манастїира – Милуїіінова обнова – хиландарски мейіох*, ХЗ 11 (2004) 63–132.

Марковић М., *Свейи Никиїа* = М. Марковић, *Свейи Никиїа код Скоїіа. Задужбина краља Милуїіна*, Београд 2015.

Марковић М., *Свейи райніци из Ресаве* = М. Марковић, *Свейи райніци из Ресаве. Иконоірафска анализа*, in: *Манастїир Ресави. Істїорија и умейностї*, ed. В. Ј. Ђурић, Деспотовац 1995, 191–217.

Марковић, *Хостетер, Прилої хронолоїији* = М. Марковић, В. Т. Хостетер, *Прилої хронолоїији ірадње и осликавања хиландарскої кайіоликона*, ХЗ 10 (1998) 201–220.

Марковић О., *Остїаци манастїира Пеііра Кориікої* = О. Марковић, *Остїаци манастїира Пеііра Кориікої*, СКМ 4–5 (1968–1971) 409–420.

Марковић О., *Прилої іроучавању архїїектїуре* = О. Марковић, *Прилої іроучавању архїїектїуре манастїира Соїіоћани*, Саопштења 8 (1969) 93–99.

Матић В., *Архїїектїура фруікоїорских манастїира* = В. Матић, *Архїїектїура фруікоїорских манастїира. Касно-средњовековне црквене іраћевине*, Нови Сад 1984.

Матић В., *Српски Ковин* = В. Матић, *Српски Ковин іравославни манастїир*, Нови Сад 2009.

Матић В., *Црква Свейіої Луке у Куїііову* = В. Матић, *Црква Свейіої Луке у Куїііову*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине 10 (1981) 41–48.

Матић М., *О иконама из Драјчића* = М. Матић, *О иконама из Драјчића*, Косовско-метохијски зборник 5 (2013) 97–114.

Матић С., *Оїис рукоїиса* = С. Матић, *Оїис рукоїиса Народне дїдлоїіеке*, Београд 1952.

Мацан, *Охридскїїе икони* = Ј. Мацан, *Охридскїїе икони*, Културно наследство 1 (1959) 61–84.

Машнић, *Црква Ваведена у Поречком Здуњу* = М. Машнић, *Прелиминарна сазнања о сеоској цркви Ваведене Боїіородичіно у Поречком Здуњу – о једном нейознатїом средњовековном стїоменику*, Ниш и Византија 1 (2003) 249–261.

Медаковић, *Графика српских шtamпаних књига* = Д. Медаковић, *Графика српских шtamпаних књига XV-XVII века*, Београд 1958.

Медаковић, *Дунавски пушеви српске културе* = Д. Медаковић, *Дунавски пушеви српске културе XVIII века*, in: idem, *Пушеви српског барока*, Београд 1971, 35-47.

Медаковић, *Манастир Савина* = Д. Медаковић, *Манастир Савина. Велика црква, ризница, рукописи*, Београд 1978.

Медаковић, *Национална историја Срба* = Д. Медаковић, *Национална историја Срба у свейлосији црквене историје новије доба*, in: idem, *Пушеви српског барока*, Београд 1971, 71-84.

Медаковић, *О српској уметности* = Д. Медаковић, *О српској уметности у областима Сјаре Славоније и Хрвајске*, in: idem, *Пушеви српског барока*, Београд 1971, 227-245.

Медаковић, *Ризница манастира Милешеве* = Д. Медаковић, *Ризница манастира Милешеве. Прилој реконструкцији*, in: *Милешева у историји српског народа*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1987, 221-230.

Медаковић, *Српска уметност у XVIII веку* = Д. Медаковић, *Српска уметност у XVIII веку*, Београд 1986.

Медаковић, *Српски љрејород* = Д. Медаковић, *Српски љрејород у 18. веку и средњовековна баштина*, in: idem, *Доба барока*, Београд 1988, 93-106.

Мијовић, *О иконама* = П. Мијовић, *О иконама с љорђрејима Томе Прељудовића и Марије Палеологове*, ЗМСПУ 2 (1966) 185-194.

Милановић, *Јеванђељске сцене* = В. Милановић, *Јеванђељске сцене у љријрајти милешевске цркве. Прилој реконструкцији и љумачењу љрводитијној љројрама*, Зограф 37 (2013) 107-132.

Милановић, *Култи и иконојрафија свейтој Луке* = В. Милановић, *Култи и иконојрафија свейтој Луке у љравослављу до средине века*, in: *Црква Свейтој Луке кроз вјекове*, ed. В. Кораћ, Котор 1997, 73-105.

Милин, *О српском калуђеру Никодиму* = Ж. Милин, *О српском калуђеру Никодиму и о њејовом рукописном чејворојеванђељу љрејисаном 1404-1405. у манастиру Водица у румунској земљи*, Темишварски зборник 3 (2002) 151-155.

Миловић, *Двије-љри ријечи о зашћијијним знаковима* = Ј. М. Миловић, *Двије-љри ријечи о зашћијијним знаковима на нашим сјарим књијама*, in: *Црнојевића шћамјарија и сјаро шћамјарсјиво*, ed. Ј. М. Миловић, Подгорица 1994, 123-126.

Милошевић, *Уметност у средњовековној Србији* = Д. Милошевић, *Уметност у средњовековној Србији од XII до XVII века*, Београд 1980.

Милошевић, *Фреске у којорској кайедрали* = М. Милошевић, *Фреске у којорској кайедрали*, Зограф 1 (1966) 34.

Милошевић, Ђурић, *Црква Св. Прокојија* = Г. Милошевић, С. Ђурић, *Црква Св. Прокојија у Прокуљу – резултијати истраживачких радова у 1987. јодини*, Старица 38 (1987) 83-109.

Милтојевић, *Српска историојрафија о унијаћењу Срба* = М. Милтојевић, *Српска историојрафија о унијаћењу Срба у седмнаестом веку*, in: *Историојрафија и савремено друшћиво*, ed. Б. Димитријевић, Ниш 2014, 220-230.

Миљковић, *Жићија свейтој Саве* = Б. Миљковић, *Жићија свейтој Саве као извори за историју средњовековне уметности*, Београд 2008.

Миљковић, *Немањићи и Свейти Никола у Барију* = Б. Миљковић, *Немањићи и Свейти Никола у Барију*, ЗРВИ 44/1 (2007) 275-294.

Миљковић, *Сликарсјиво зајадној улаза* = Б. Миљковић, *Сликарсјиво зајадној улаза у манастир Сјуденицу из 1208/9. јодине*, in: *Трећа јујословенска конференција византолоја*, edd. Љ. Максимовић, Н. Радошевић, Е. Радловић, Београд-Крушевац 2002, 183-187.

Миљковић, *Хиландарска икона* = Б. Миљковић, *Хиландарска икона српског цара Сјефана*, ЗРВИ 43 (2006) 328-330.

Миљковић, *Хиландарски ијумански шћай* = Б. Миљковић, *Хиландарски ијумански шћай*, in: *ПЕРІВОЛОС. Зборник у часћи Мирјане Живојиновић I*, edd. Б. Миљковић, Д. Џелебџић, Београд 2015, 127-137.

Миљковић, *Хиландарски Часни крсји* = Б. Миљковић, *Хиландарски Часни крсји и сјара манастирска сјавројека*, ЗРВИ 38 (1999-2000) 287-297.

Миљковић-Бојанић, *Крај владавине Косача* = Е. Миљковић-Бојанић, *Крај владавине Косача и љрве јодине османске власћи у Херцејовини*, in: *Српска јроза данас. Косаче – оснивачи Херцејовине*, Билећа-Гацко-Београд 2002, 291-307.

Миљковић-Пепек, *Прилој јроучавању цркве Св. Николе* = П. Миљковић-Пепек, *Прилој јроучавању цркве Св. Николе у Тишјовом Велесу*, ЗМСПУ 15 (1979) 265-276.

Минчев, *Свейтојорскиј љрејис* = Г. Минчев, *Свейтојорскиј љрејис на Церковнојој сказание*, in: *Święta Góra Athos w kulturze Europy, Europa w kulturze Athosu*, ed. M. Kuczyńskie, Gniezno 2009, 52-56.

Мирковић, *Деизис* = Л. Мирковић, *Деизис крушедолској иконосјаса*, Старица, н. с., 3-4 (1952-1953) 93-106.

Мирковић, *Руденица* = Л. Мирковић, *Руденица*, ПКЈИФ 11 (1931) 83-112.

Мирковић, *Рукописни љијици* = Л. Мирковић, *Рукописни љијици срјкословенске рецензије*, Богословље 4/1-2 (1960) 3-15.

Мирковић, *Сјарине* = Л. Мирковић, *Сјарине фрушкојорских манастира*, Београд 1931.

Мирковић, *Црква у сјаром Сланкамену* = Л. Мирковић, *Црква у сјаром Сланкамену*, Зборник Матице српске за друштвене науке 11 (1955) 117-136.

Мирковић, *Црквени уметнички вез* = Л. Мирковић, *Црквени уметнички вез*, Београд 1940.

Мирковић, *Шћа значи мраморни сјуб?* = Л. Мирковић, *Шћа значи мраморни сјуб јодијнуј на месћу Косовске бийке и шћа каже најијис на овом сјубу?*, in: idem, *Иконојрафске сјудије*, Нови Сад 1974, 297-315.

Митровић, *Почеци српске литургијске традиције* = М. Митровић, *Почеци српске литургијске традиције*, Видослов 46 (2009) 121–134.

Михаиловић, Ковачевић, *Нова Павлица* = М. Михаиловић, М. Ковачевић, *Нова Павлица*, Београд 1989.

Михаиловић, *Црква Светио Пејра* = Р. Михаиловић, *Црква Светио Пејра код Новог Пазара*, Новопазарски зборник 10 (1986) 67–100.

Михаљчић, *Владарске титиуле* = Р. Михаљчић, *Владарске титиуле обласних јосјодара: прилој владарској идеологији у сјаријој српској прошлости*, Београд 2001.

Михаљчић, *Лазар Хребељановић* = Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић. Историја, кулј, предање*, Београд 1989².

Михаљчић, *Крај Српској царсјва* = Р. Михаљчић, *Крај Српској царсјва*, Београд 1989².

Мишић, *Косаче* = С. Мишић, *Косаче – јосјода Хумска*, in: *Српска јроза данас. Косаче – оснивачи Херцеговине*, Билећа–Гацко–Београд 2002, 342–350.

Мишић, *Хумска земља* = С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996.

Мишић, Суботин–Голубовић, *Светиоарханђеловска хрисовуља* = С. Мишић, Т. Суботин–Голубовић, *Светиоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003.

Младеновић, *Повеље и писма десјојта Сјефана* = А. Младеновић, *Повеље и писма десјојта Сјефана Лазаревића*, Београд 2007.

Младеновић, *Повеље кнеза Лазара* = А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Београд 2003.

Мојсовска, *Св. Никола Чудотворец* = Л. Мојсовска, *Црква Св. Никола Чудотворец*, Охрид 2009.

Моле, *Минијатјуре* = В. Моле, *Минијатјуре једној српској рукописи из јод. 1649. са Шесјодневом др. ексарха Јоана и Тојојрафијом Козме Индикойлова*, Споменик СКА 44 (1922) 40–87.

Момировић, *Манасјир Грјетјеј* = П. Момировић, *Манасјир Грјетјеј*, Нови Сад 1969.

Момировић, *Силоаново четјворојеванђеље* = П. Момировић, *Силоаново рукописно четјворојеванђеље*, Рашка баштина 2 (1980) 99–108.

Монахиња Јефимија = Монахиња Јефимија, *Књижевни радови*, ed. Ђ. Трифуновић, Крушевац 1983.

Моршакова, *Десница святого царя Константина* = Е. А. Моршакова, *Ковчег для десницы святого царя Константина*, in: *Христианские реликвии в московском Кремле*, ed. А. М. Лидов, Москва 2000, 126–128.

Мошин, *Орнаментика* = В. Мошин, *Орнаментика неовизантијској и балканској сјила*, Годишњак Балканолошког института 1 (1957) 295–351.

Мошин, *Крсј царице Јелене* = В. Мошин, *Крсј царице Јелене, кјери кнеза Драјаша*, Уметнички преглед 1 (1937–1938) 136–137.

Мошин, *Ђирилски рукописи* = В. Мошин, *Ђирилски рукописи у Повијесном музеју Хрватске. Койијарева збирка и Цојсов ђирилски одломак у Љубљани*, Београд 1971.

Мошин, Пурковић, *Хиландарски ијумани* = В. А. Мошин, М. А. Пурковић, *Хиландарски ијумани средњег века*, Београд 1999².

Мрђеновић, Топаловић, Радосављевић, *Мирослављево јеванђеље* = Д. Мрђеновић, В. Топаловић, В. Радосављевић, *Мирослављево јеванђеље. Историјат и коментари*, Београд 2002.

Невострујев, *Три молијве* = К. Невострујев, *Три молијве*, ГСУД 22 (1867) 360–370.

Недељковић, *Судбина несјалих средњовековних рукописа* = Ј. Недељковић, *Судбина несјалих средњовековних рукописа Народне библиотеке у Београду јосле Првој светској ратја*, in: *Путј књија 1914/1915–2015: судбина српских средњовековних рукописа Народне библиотеке несјалих у Великом ратју. Кајјалој изложбе*, Београд 2015.

Недомачки, *Манасјир арханђела* = В. Нedomачки, *Манасјир арханђела Михаила и Гаврила у Јерусалиму – задужбина краља Милутиина*, ЗЛУМС 16 (1980) 25–69.

Недомачки, *О српским рукописима* = В. Нedomачки, *О српским рукописима у библиотеци Грчке јавославне ијатријаршије у Јерусалиму*, АП 2 (1980) 71–98.

Немировски, *Почеци шјамјарсјва у Црној Гори* = Е. Љ. Немировски, *Почеци шјамјарсјва у Црној Гори (1492–1496)*, Цетиње 1996.

Немировски, *Прва и друја шјамјарија* = Е. Љ. Немировски, *Прва и друја шјамјарија манастира Милешеве*, Милешевски записи 2 (1997) 123–175.

Немировски, *Шјамјарија манастира Рујно* = Е. Љ. Немировски, *Шјамјарија манастира Рујно*, Библиографски вјесник 24/2–3 (1995) 165–179.

Немировский, *К истории открытия* = Е. Немировский, *К истории открытия и первичного изучения глаголического Маринского четвероевангелия*, Slovo 47–49 (1997–1999) 33–56.

Ненадовић, *Бојородица Љевишка* = С. М. Ненадовић, *Бојородица Љевишка. Њен јосјанак и њено месјо у архитектури Милутииновој времена*, Београд 1963.

Ненадовић, *Душанова задужбина* = С. Ненадовић, *Душанова задужбина манастир Светијх Арханђела код Призрена*, Београд 1967.

Нешковић, *Ђурђеви Сјујови* = Ј. Нешковић, *Ђурђеви Сјујови у Сјаром Расу. Посјанак архитекјуре цркве Св. Ђорђа и сјварање рашкој тјија сјоменика у архитекјури средњовековне Србије*, Краљево 1984.

Нешковић, *Нека ојворена ијијања* = Ј. Нешковић, *Нека ојворена ијијања о црквеном јрадијелствју у доба Сјефана Немање*, in: *Сјефан Немања – свети Симеон Мироточијви. Историја и предање*, ed. Ј. Калић, Београд 2000, 200–206.

- Нешковић, *Црква св. Ђорђа у Тишограду* = Ј. Нешковић, *Црква св. Ђорђа у Тишограду. Резултати истраживања*, Старине Црне Горе 3–4 (1965–1966) 113–123.
- Нешковић, Николић, *Петрова црква код Новог Пазара* = Ј. Нешковић, Р. Николић, *Петрова црква код Новог Пазара*, Београд 1987.
- Николајевић, *Минијатури Благовести* = И. Николајевић, *Минијатура Благовести у Хваловом зборнику*, Зограф 7 (1976–1977) 75–77.
- Николић, *О дајивању живописа* = Р. Николић, *О дајивању живописа у кайелама Св. Николе и Св. Ђорђа у Сокоћанима*, Саопштења 9 (1970) 63–72.
- Новаковић, *Десет бора Бранковић* = С. Новаковић, *Десет бора Бранковић и ојавка Цариградског града 1448. године*, Глас СКА 22 (1890) 1–12.
- Оболенски, *Византијски комонвелт* = Д. Оболенски, *Византијски комонвелт*, Београд 1996.
- Ойис *рукописа манастира Дечани* = Ойис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани I, ed. Н. Р. Синдик, Београд 2011.
- Орбин, *Краљевство Словена* = М. Орбин, *Краљевство Словена*, ed. С. Ђирковић, Београд 2006.
- Острогорски, *О сириторској служби владара* = Г. Острогорски, *О сириторској служби владара у византијско-словенском свјету*, in: *Сабрана дела Г. Острогорског* V, Београд 1970, 330–352.
- Павковић, *Слава* = Н. Ф. Павковић, *Слава или Крсно име код Срба*, Гласник Етнографског института 63/1 (2015) 123–145.
- Павловић Д., *Бојородичин циклус* = Д. Павловић, *Бојородичин циклус у Благовештенској цркви манастира Граца*, Зограф 33 (2009) 75–92.
- Павловић Д., *Зидно сликарство градачког кайолика* = Д. Павловић, *Зидно сликарство градачког кайолика. Попис фреска и зајачања о појединим јиројамским особеностима*, Зограф 36 (2012) 89–108.
- Павловић Д., *Култи и иконографија Четрдесеторице севастијских мученика* = Д. Павловић, *Култи и иконографија Четрдесеторице севастијских мученика у Србији XIII века*, Ниш и Византија 7 (2009) 293–305.
- Павловић Д., *О једном особеном моделу* = Д. Павловић, *О једном особеном моделу расјоређивања сцена циклуса Великих јразника: Сјуденица – Грацац*, in: *Византијски свет на Балкану II*, 443–457.
- Павловић Л., *Иконографска ејифрафика* = Л. Павловић, *Иконографска ејифрафика код јорока*, ЗМЛУ 20 (1984) 3–46.
- Павловић Л., *Култови лица* = Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца (историјско-ејинографска расјарава)*, Смедерево 1965.
- Панић, Бабић, *Бојородица Љевишка* = Д. Панић, Г. Бабић, *Бојородица Љевишка*, Београд 1975.
- Паче, *Фреска у цркви Свете Луке* = В. Паче, *Фреска у цркви Свете Луке у Којору и сећање на римску цркву*, in: *Црква Свете Луке кроз вјекове. Зборник радова*, ed. В. Кораћ, Котор 1997, 113–117.
- Печ, *Изображение Тайной вечери* = С. Печ, *Изображение Тайной вечери в дабарској цркви св. Николая*, in: *От Царьграда до Белого моря. Сборник статей по средневековому искусству в честь Э. С. Смирновой*, edd. М. А. Орлова et al., Москва 2007, 351–366.
- Пејић, *Макарије Соколовић* = С. Пејић, *Макарије Соколовић – ијијуле и слике, Иконографске студије 2* (2009) 183–191.
- Пејић, *Николац* = С. Пејић, *Црква Свете Николе у Никольцу*, Београд 2014.
- Пејић, *Манастир Пустиня* = С. Пејић, *Манастир Пустиня*, Београд 2002.
- Пејић, *Свети Никола Дабарски* = С. Пејић, *Манастир Свети Никола Дабарски*, Београд 2009.
- Пејић, *Сликари из Приморја* = С. Пејић, *Сликари из Приморја у Полимљу током јрве јоловине 16. века*, in: *Осам векова манастира Милешеве I*, ed. П. Влаховић, Милешева 2013, 369–380.
- Пејић, *Сјолије из Никољца* = С. Пејић, *Сјолије из Никољца*, Зограф 36 (2012) 13–20.
- Пејовић, *Дворац и манастир Црнојевића* = Т. Пејовић, *Дворац и манастир Црнојевића и нови Цетињски манастир*, in: *Цетиње 1482–1982*, Цетиње 1994.
- Пејовић, *Чиликов, Православни манастири у Црној Гори* = Т. Пејовић, А. Чиликов, *Православни манастири у Црној Гори*, Подгорица–Београд 2011.
- Пентковский et al., *Средневековые церкви в долине Шушицы* = А. М. Пентковский, *Средневековые церкви в долине Шушицы (Южная Албания) и славянская епископия свт. Климента Охридского*, Slove 1 (2014) 5–42.
- Пентковский, *«Иерусалимский устав»* = А. М. Пентковский, *«Иерусалимский устав» и его славянские переводы в XIV столетии*, in: *Преводите през XIV столетие на Балканите*, ed. Л. Тасева, София 2004, 153–171.
- Пентковский, *Литургические реформы* = А. Пентковский, *Литургические реформы в истории Русской Церкви и их характерные особенности*, Журнал Московской Патриархии 2 (2001) 72–80.
- Пентковский, *Студийский устав* = А. М. Пентковский, *Студийский устав и уставы студийской традиции*, Журнал Московской Патриархии 5 (2001) 69–80.
- Петковић В. Р., *Манастир Велуће* = В. Р. Петковић, *Манастир Велуће. Историја и живопис*, Старица, н. с., 3–4 (1952–1953) 45–59.
- Петковић В. Р., *Раваница* = В. Р. Петковић, *Раваница*, Београд 1922.
- Петковић С., *Делатности зографа јоја Сјрахине* = С. Петковић, *Делатности зографа јоја Сјрахине из Будимља*, Старине Црне Горе 1 (1963) 113–127.

Петковић С., *Meditationes vitae Christi* = С. Петковић, *Илустрације Meditationes vitae Christi од Псеудо-Бонавенчура у једној српској штампањој књизи XVI века*, in: *Зборник Светозара Радојчића*, Београд 1969, 253–265.

Петковић С., *Зидно сликарство* = С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пење иаиријарије 1557–1614*, Нови Сад 1965.

Петковић С., *Иконе манастира Хиландара* = С. Петковић, *Иконе манастира Хиландара*, Манастир Хиландар 1997.

Петковић С., *Иконографске сродности и разлике* = С. Петковић, *Иконографске сродности и разлике између српској и ирчкој сликарства од средине XV до краја XVII века*, in: *idem*, *Српска уметности у XVI и XVII веку*, Београд 1995, 219–237.

Петковић С., *Илустрације и књижни украс* = С. Петковић, *Илустрације и књижни украс у српским штампаним књигама XV–XVII века*, in: *Пет векова српској штампарије (1494–1994)*. Раздобље српскословенске штампарије: XV–XVII в., edd. М. Пешикан, К. Мано-Зиси, М. Ковачевић, Београд – Нови Сад 1994, 25–52.

Петковић С., *Илустрације српских штампаних књига* = С. Петковић, *Илустрације српских штампаних књига XV–XVII века између истока и запада*, in: *Црнојевића штампарија и старо штампариство*, ed. Ј. М. Миловић, Подгорица 1994, 67–78.

Петковић С., *Исламски утицај на српско сликарство* = С. Петковић, *Исламски утицај на српско сликарство у доба турске владавине*, in: *idem*, *Српска уметности у XVI и XVII веку*, Београд 1995, 239–253.

Петковић С., *Култи кнеза Лазара* = С. Петковић, *Култи кнеза Лазара и српско сликарство XVII века*, ЗМЛУ 7 (1971) 85–101.

Петковић С., *Лејенда о светом Мини* = С. Петковић, *Лејенда о светом Мини у цркви села Шпаве*, Старинар 20 (1969) 277–288.

Петковић С., *Ликови Срба светихијеља* = С. Петковић, *Ликови Срба светихијеља у српским штампаним књигама XVI века*, ЗМЛУ 26 (1990) 139–158.

Петковић С., *Мајстори зидне декорације у Ломници* = С. Петковић, *Време насипанка и мајстори зидне декорације у Ломници*, ЗМЛУ 1 (1965) 161–171.

Петковић С., *Манастир Света Тројица (1974)* = С. Петковић, *Манастир Света Тројица код Пјеваља*, Београд.

Петковић С., *Манастир Света Тројица (2008)* = С. Петковић, *Манастир Света Тројица у Пјеваљима*, Пјеваља 2008².

Петковић С., *Милешевске фреске* = С. Петковић, *Милешевске фреске из XVI века*, Саопштења 27–28 (1995–1996) 123–130.

Петковић С., *Минијатуре ђоја Сирахије* = С. Петковић, *Минијатуре ђоја Сирахије из 1597. године*, Саопштења 32–33 (2001) 49–59.

Петковић С., *Морача* = С. Петковић, *Морача*, Београд 1986.

Петковић С., *О фрескама XVI века* = С. Петковић, *О фрескама XVI века из иријатије Пење иаиријарије и њиховим сликарима*, Саопштења 16 (1984) 57–65.

Петковић С., *Порекло илустрација у штампаним књигама Божидара Вуковића* = С. Петковић, *Порекло илустрација у штампаним књигама Божидара Вуковића*, ЗМЛУ 12 (1976) 121–135.

Петковић С., *Несачувани иоритреј новобрској митрополији* = С. Петковић, *Несачувани иоритреј новобрској митрополији Никанора из 1538/1539. године*, СКМ 9 (1989/1990) 71–86.

Петковић С., *Слика Андреја Раичевић* = С. Петковић, *Слика Андреја Раичевић у манастиру Крушедолу 1644. године*, Саопштења 24 (1992) 113–124.

Петковић С., *Сликарство спољашње иријатије Грачанице* = С. Петковић, *Сликарство спољашње иријатије Грачанице*, in: *Византијска уметности иочейком XIV века*, ed. С. Петковић, Београд 1978, 201–212.

Петковић С., *Манастир Пења иаиријарији и њејове сахије* = С. Петковић, *Манастир Пења иаиријарији и њејове сахије*, Balcanica 13–14 (1982–1983) 353–359.

Петковић С., *Српска уметности у XVI и XVII веку* = С. Петковић, *Српска уметности у XVI и XVII веку*, Београд 1995.

Петковић С., *Српски иаиријарси* = С. Петковић, *Српски иаиријарси XVI и XVII века као кийијори*, in: *Зборник у часи Војислава Ђурића*, Београд 1992, 129–139.

Петковић С., *Српски светихијељи* = С. Петковић, *Српски светихијељи у сликарству православних народа*, Нови Сад 2007.

Петковић С., *Трајом једне сликарске ирује* = С. Петковић, *Трајом једне сликарске ирује из друје ђоловине XVI сполеја*, ЗФФ 8/2 (1964) 542–554.

Петковић С., *Умјетничко завјештање Остроја* = С. Петковић, *Умјетничко завјештање манастира Остроја*, in: *Остроја*, Београд 1997, 93–143.

Петковић С., *Фреска са ликовима Три јерарха* = С. Петковић, *Фреска са ликовима Три јерарха у цркви св. Николе у Ситаром Сланкамену*, ЗМЛУ 6 (1970) 315–329.

Петковић С., *Фреске XVI века* = С. Петковић, *Фреске XVI века у цркви манастира Крушедола*, Саопштења 30–31 (1998–1999) 113–136.

Петковић С., *Хиландарски ходочасник* = С. Петковић, *Хиландарски ходочасник*. Слика Јован у Хиландару 1632, Саопштења 41 (2009) 157–166.

Петковић С., *Фреске манастира Црне Реке* = С. Петковић, *Фреске манастира Црне Реке и судбина њејке сликарске радионице XVI века*, in: *Манастир Црна Ријека и свети Пејтар Коришки*, Приштина–Београд 1998, 87–97.

Петровић М. М., *Архимандритско доспјојанство* = М. М. Петровић, *Архимандритско доспјојанство светиј Сава*, in: *Свети Сава у српској историји и традицији*, ed. С. Ђирковић, Београд 1998, 39–50.

Петровић М. М., *Сѣуденички ѿиик* = М. М. Петровић, *Сѣуденички ѿиик и самосѣалносѣ срѣске цркве*, Горњи Милановац 1986.

Петровић М. М., *Црквендржавна идеологија* = М. М. Петровић, *Црквендржавна идеологија свейога Саве у Сѣуденичком ѿиикиу*, in: *Осам векова Сѣуденице*, Београд 1986, 76–98.

Петровић Р., *Оѿкриће фресака у Новој Павлици* = Р. Петровић, *Оѿкриће фресака у Новој Павлици – ѿрило ѿроучавању уметносѣи XV века*, Рашка баштина 3 (1988) 137–154.

Пириватрић, *Визанѿијске ѿредсѣаве о Србима* = С. Пириватрић, *Визанѿијске ѿредсѣаве о Србима у доба ѿрвих Палеологиа (око 1261 – око 1370)*, Универзитет у Београду 2013 (необјављена докторска дисертација).

Пириватрић, *Визанѿијске ѿиѿиуле* = С. Пириватрић, *Визанѿијске ѿиѿиуле Јована Оливера*, ЗРВИ 50/2 (2013) 713–724.

Пириватрић, *Манојло I Комнин* = С. Пириватрић, *Манојло I Комнин, „царски сан” и „самодрици области срѣској ѿресѣола”*, ЗРВИ 48 (2011) 89–118.

Пириватрић, *Самуилова држава* = С. Пириватрић, *Самуилова држава. Обим и карактер*, Београд 1998.

Пириватрић, *Улазак Сѣефана Душана у Царсѣиво* = С. Пириватрић, *Улазак Сѣефана Душана у Царсѣиво*, ЗРВИ 44/2 (2007) 381–409.

Пириватрић, *Хронологија и ѿѿиоријски контексѣи* = С. Пириватрић, *Хронологија и ѿѿиоријски контексѣи ѿодизања манасѣира Сѣуденице. Прилоѿ ѿѿираживању ѿроблема*, Зограф 39 (2015) 47–56.

Повеље и ѿисма десѣога Сѣефана = *Повеље и ѿисма десѣога Сѣефана*, ed. А. Младеновић, Београд 2007.

Поповић Б., *Фраѿменѿи фресака* = Б. Поповић, *Фраѿменѿи фресака из цркве Свейој Јована у Црнци*, in: *Ђурђеви Сѣуѿио-ви и Будимљанска еѿархија*, edd. Б. Тодић, М. Радујко, Београд–Београд 2011, 361–366.

Поповић Д., *Гроб архиеѿискога Данила II* = Д. Поповић, *Гроб архиеѿискога Данила II*, in: *Архиеѿиској Данило II и ѿеѿово доба*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 329–344.

Поповић Д., *Кулѣи краља Драѿуѿина* = Д. Поповић, *Кулѣи краља Драѿуѿина – монаха Теокѿисѣа*, in: eadem, *Под окриљем свейосѣи. Кулѣи свейѿих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд 2006, 121–142.

Поповић Д., *Кулѣи свейој Јоаникија Девичкој* = Д. Поповић, *Кулѣи свейој Јоаникија Девичкој*, in: *Визанѿијски свей на Балкану II*, edd. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд 2012, 607–623.

Поповић Д., *Моѿиѿи свейој Луке* = Д. Поповић, *Моѿиѿи свейој Луке – срѣска еѿизода*, in: eadem, *Под окриљем свейосѣи. Кулѣи свейѿих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд 2006, 295–318.

Поповић Д., *Моѿиѿи свейој Саве* = Д. Поповић, *Моѿиѿи свейој Саве*, in: eadem, *Под окриљем свейосѣи. Кулѣи свейѿих*

владара и реликвија у средњовековној Србији, Београд 2006, 75–95.

Поповић Д., *Надѿробни сѿоменици* = Д. Поповић, *Надѿробни сѿоменици из цркве Св. Пеѿра код Новој Пазара – каталоѿ*, Новопазарски зборник 8 (1984) 51–75.

Поповић Д., *О насѣанку кулѣа свейој Симеона* = Д. Поповић, *О насѣанку кулѣа свейој Симеона*, in: eadem, *Под окриљем свейосѣи. Кулѣи свейѿих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд 2006, 41–73.

Поповић Д., *Паѿријарх Јефрем* = Д. Поповић, *Паѿријарх Јефрем – један ѿозносредњовековни свейѿиѿелски кулѣ*, ЗРВИ 43 (2006) 111–125.

Поповић Д., *Под окриљем свейосѣи* = Д. Поповић, *Под окриљем свейосѣи. Кулѣи свейѿих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд 2006.

Поповић Д., *Предсѣава владара* = Д. Поповић, *Предсѣава владара над „царским враѿиима” цркве Свейѿих арханђела код Призрена*, Саопштења 26 (1994) 25–36.

Поповић Д., *Пусѿиножѿиѿелсѣиво свейој Саве* = Д. Поповић, *Пусѿиножѿиѿелсѣиво свейој Саве Срѣској*, in: *Кулѣи свейѿих на Балкану II*, ed. М. Детелић, Крагујевац 2002, 61–85.

Поповић Д., *Пусѿиѿњско монаѿѣиво у доба Бранковића* = Д. Поповић, *Пусѿиѿњско монаѿѣиво у доба Бранковића*, in: *Пад Срѣске десѣѿовине 1459. ѿодине*, ed. М. Спремић, Београд 2011, 117–135.

Поповић Д., *Реликвије свейе Пеѿке* = Д. Поповић, *Реликвије свейе Пеѿке: Gloria Bulgariae – Gloria Serviae*, in: *България и Сърбия в контекста на византийската цивилизация*, edd. В. Ђозелев, А. Милтенова, Р. Станкова, София 2005, 165–191 (= eadem, *Под окриљем свейосѣи. Кулѣи свейѿих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд 2006, 271–293).

Поповић Д., *Реликвије Часној крсѣа* = Д. Поповић, *Реликвије Часној крсѣа у средњовековној Србији*, in: *Консѣанѿиин Велики у визанѿијској и срѣској ѿрадицији*, ed. Љ. Максимовић, Београд 2014, 99–121.

Поповић Д., *Сахране и ѿробови* = Д. Поповић, *Сахране и ѿробови у средњем веку*, in: *Манасѿир Хиландар*, ed. Г. Суботић, Београд 1998, 205–214.

Поповић Д., *Свейѿи краљ Сѣефан Дечански* = Д. Поповић, *Свейѿи краљ Сѣефан Дечански*, in: eadem, *Под окриљем свейосѣи. Кулѣи свейѿих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд 2006, 143–183.

Поповић Д., *Свейѿиѿелско ѿрослављање Симеона Немање* = Д. Поповић, *Свейѿиѿелско ѿрослављање Симеона Немање, ѿрило ѿроучавању кулѣа моѿиѿију код Срба*, in: eadem, *Под окриљем свейосѣи. Кулѣи свейѿих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд 2006, 27–40.

Поповић Д., *Свод срѣских свейѿих* = Д. Поповић, *Свод срѣских свейѿих у време краља Милуѿина: црквени ѿѿлавари и ѿуѿиѿиѿици*, in: *Манасѿир Сѣуденица, 700 ѿодина Краљеве цркве, у штампѿи*.

- Поповић Д., *Српски владарски ірѡб* = Д. Поповић, *Српски владарски ірѡб у средњем веку*, Београд 1992.
- Поповић Д., *Чуда свейіої Симеона* = Д. Поповић, *Чуда свейіої Симеона*, in: *Владар, монах и свейіиїељ. Сїефан Немања – іреїодѡдни Симеон Мирѡїочиви и срїска ісїїорїја и кулїїура* (1113–1216), у штампї.
- Поповић Д., *Чудѡїворења свейіої Саве* = Д. Поповић, *Чудѡїворења свейіої Саве Срїскої*, in: eadem, *Под окрїїєм свейіосїи. Кулїї свейіих владара и реликвија у средњовековној Срдији*, Београд 2006, 97–118.
- Поповић Д., Поповић М., *Мирѡїочиви ірѡб свейіої Симеона* = Д. Поповић, М. Поповић, *Мирѡїочиви ірѡб свейіої Симеона у Сїїуденици – нови їѡїлед*, ЗРВИ 52 (2015) 237–257.
- Поповић Д. Ј., *Велика сеѡба Срба* = Д. Ј. Поповић, *Велика сеѡба Срба* 1690, Београд 1954.
- Поповић Д. Ј., *Војводина у їурско доба* = Д. Ј. Поповић, *Војводина у їурско доба*, in: *Војводина I*, Нови Сад 1939, 144–300.
- Поповић Д. Ј., *Војна іраница* = Д. Ј. Поповић, *Војна іраница*, in: *Војводина II*, Нови Сад 1939, 269–349.
- Поповић Д. Ј., *Слика Војводине* = Д. Ј. Поповић, *Слика Војводине у 18. веку*, in: *Војводина II*, Нови Сад 1939, 86–110.
- Поповић Ј., *Жиїиїја свейіих за децембар* = Ј. Поповић, *Жиїиїја свейіих, за децембар*, Београд 1977.
- Поповић К., *Неколике сїарине* = К. Поповић, *Неколике сїарине*, Босанско-херцеговачки источник 11–12 (1891) 442–444.
- Поповић М., *Беоїрадска їїврїава* = М. Поповић, *Беоїрадска їїврїава*, Београд 2006².
- Поповић М., *Владарски и власїеоски двор* = М. Поповић, *Владарски и власїеоски двор у Босни и Херцеговини*, Зборник за историју Босне и Херцеговине 2 (1997) 1–33.
- Поповић М., *Двор владара и власїеле* = М. Поповић, *Двор владара и власїеле*, in: *Привайїни живоїї у срїским земљама средњеї века*, edd. С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд 2004, 29–63.
- Поповић М., *Задужбина и іробни храм херцеї Сїефана* = М. Поповић, *Задужбина и іробни храм херцеї Сїефана на Заїраћу їѡд Соко іраѡм*, Саопштења 40 (2008) 89–109.
- Поповић М., *Замак у срїским земљама* = М. Поповић, *Замак у срїским земљама їѡзної средњеї века*, ЗРВИ 43 (2006) 189–207.
- Поповић М., *Манасїир Св. Варваре* = М. Поповић, *Манасїир Св. Варваре на Реїїној ірадини коѡ Нової Пазара*, Саопштења 27–28 (1995–1996) 95–120.
- Поповић М., *Новѡѡїкривене фреске* = М. Поповић, *Новѡѡїкривене фреске са црквине у Панику*, Зограф 3 (1969) 56–57.
- Поповић М., *Соко ірад* = М. Поповић, *Соко ірад наѡ Шїейан їѡїєм*. Замак са задужбинама Косача, in: *Шїейан Поље и њеїѡве свейіиїе кроз вїекове*, Беране 2010, 17–60.
- Поповић С., *Крсїї у круїу* = С. Поповић, *Крсїї у круїу*. *Архїїеїїїура манасїїира у средњовековној Срдији*, Београд 1994.
- Поповић С., *Преїсїїиїивање Свейіої Пейїра у Расу* = С. Поповић, *Преїсїїиїивање цркве Свейіої Пейїра у Расу*, in: *Сїефан Немања – свейіи Симеон Мирѡїочиви. Ісїїорїја и їреѡање*, ed. Ј. Калић, Београд 2000, 209–232.
- Поповић, Вукаѡиновїћ, *Црква Св. Сїефана на Шїейан Пољу* = М. Поповић, С. Вукаѡиновїћ, *Црква Св. Сїефана на Шїейан Пољу їѡд Соко іраѡм*, Старинар 57 (2007) 137–174.
- Поповић, Тѡдић, Војводић, *Дечанска їусїиїња* = Д. Поповић, Б. Тѡдић, Д. Војводић, *Дечанска їусїиїња. Скиїїѡви и келиїе манасїїира Дечана*, Београд 2011.
- Поповић, Ѓурчић, *Науїара* = С. Поповић, С. Ѓурчић, *Науїара*, Београд 2000.
- Поповић-Ѓргуревић, *Прилої їѡзнавању* = Ј. Поповић-Ѓргуревић, *Прилої їѡзнавању зидної сликарсїїва у кайеѡрали св. Трийуна у Коїїѡру*, Бока 21–22 (1999) 107–137.
- Поповска-Кѡробар, *Аїїриѡуција фресака* = В. Поповска-Кѡробар, *Аїїриѡуција фресака на јужној фасадї цркве Вавеѡења (Св. Сїаса) у Кучевииїїу*, Саопштења 41 (2009) 137–154.
- Поповски, Пеев, *Цїрковно сказание* = К. Поповски, Д. Пеев, *Цїрковно сказание – сївременен прочит на єдин класиески текст*, Годишник на Софїїския университет „Св. Климент Охридски” 17 (2012) 309–319.
- Прашков, *Хрельѡвата кула* = Л. Прашков, *Хрельѡвата кула*, София 1973.
- Праштало, *Нови їѡѡаци* = П. Праштало, *Нови їѡѡаци о манасїїиру Завала*, Гласник Српског археѡлошког друштва 19 (2003) 185–196.
- Премовић-Алексїћ, *Археѡлошка карїа* = Д. Премовић-Алексїћ, *Археѡлошка карїа Нової Пазара, Туїїина и Сїенице*, Нови Пазар 2014.
- Преѡбраженский, *«Подножие ног Его»* = А. С. Преѡбраженский, *«Подножие ног Его». О вѡтивных надписях на русских иконах Спаса на престоле XIV века*, Искусствѡзнание 1/2–7 (2007) 25–53.
- Прераѡовић, *Пренѡси реликвија* = Д. Прераѡовић, *Пренѡси реликвија из Визанїїїе на Јаѡран у їериѡѡу између VI и XI века*, Ниш и Византија 11 (2013) 187–207.
- Прераѡовић, Петровић, *Реконсїїрукциїе розейїе* = Д. Прераѡовић, Б. Петровић, *Реконсїїрукциїе розейїе са зайаѡне фасаѡе манасїїира Меленїїїа*, Саопштења 42 (2010) 237–250.
- Привайїни живоїї* = *Привайїни живоїї у срїским земљама средњеї века*, edd. С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд 2004.
- Прѡловић, *Сликани украс рукойиса* = Ј. Прѡловић, *Сликани украс рукойиса ѡѡ XII ѡѡ XIV века*, in: *Манасїїир Хиѡландар*, ed. Г. Субѡтић, Београд 1998, 309–318.
- Прѡловић, *Срїски рукойиси XIII и XIV века* = Ј. Прѡловић, *Срїски рукойиси XIII и XIV века у Бечу и манасїїир Хиѡландар*, ХЗ 6 (1986) 163–269.

Проловић, *Стиуденичко четворојевањелје* = Ј. Проловић, *Стиуденичко четворојевањелје*, in: *Стиуденица и византијска уметност око 1200. године*, ed. В. Кораћ, Београд 1988, 525–533.

Протасева, *Византийский орнамент* = Т. Н. Протасева, *Византийский орнамент*, in: *Древнерусское искусство, Рукописная книга*, II, Москва 1974, 205–218.

Пузовић, *Почеци српској шћамјарсѣва* = Љ. Пузовић, *Почеци српској шћамјарсѣва: издања шћамјарије Ђурђа Црнојевића*, in: *Између традиције и иновације: 520 година од прве ћирилске књиге шћамјане на српскословенском језику. Каталој изложбе*, Београд 2014, 11–21.

Пурковић, *Пойис црква* = М. Пурковић, *Пойис црква у сѣарој српској држави*, Скопље 1938.

Пуцко, *Византийский емальерный стиль* = В. Пуцко, *Византийский емальерный стиль в оформлении греческих и иноязычных иллюминированных рукописей*, ЗРВИ 32 (1993) 7–18.

Пуцко, *Изображения евангелистов* = В. Пуцко, *Изображения евангелистов на страницах древнеславянской рукописи*, Slovo 35 (1985) 115–130.

Пуцко, *Славянская иллюминированная книга* = В. Пуцко, *Славянская иллюминированная книга X–XI веков*, Byzantinoslavica 46 (1985) 140–152.

Пуцко, *Художественное оформление Мариинского Евангелия* = В. Пуцко, *Художественное оформление Мариинского Евангелия – глаголического памятника XI в.*, Записки Отдела рукописей ГБЛ. 45 (1986) 11–26.

Пуцко, *Художественное оформление славянских рукописей* = В. Пуцко, *Художественное оформление древнейших славянских рукописей*, Slovo 37 (1987) 55–90.

Пушић, *Црква Св. Томе* = И. Пушић, *Црква Св. Томе у Кућима*, Зограф 17 (1986) 73–77.

Радић, *Сѣрах у ѱозној Византији* = Р. Радић, *Сѣрах у ѱозној Византији* 1180–1453, I–II, Београд 2000.

Радовановић, *Јединсѣво небеске и земаљске цркве* = Ј. Радовановић, *Јединсѣво небеске и земаљске цркве у српском сликарсѣву средњеј века или ликови живих људи на фрескама и иконама средњеј века*, ЗМСЛУ 20 (1984) 47–66.

Радовановић, *Прилој иконоѣрафији* = Ј. Радовановић, *Прилој иконоѣрафији свейих сремских десѣоѣа Бранковића*, ЗМСЛУ 7 (1971) 293–314 (= idem, *Радови из иконоѣрафије*, Београд 2008, 140–156).

Радовић, *Синаиѣи* = А. Радовић, *Синаиѣи и њихов значај у живоју Србије XIV и XV века*, in: *Манасѣир Раваница – сѣоменица о шестѣој сѣоѣодиниѣици*, Београд 1981, 101–134.

Радојичић, *Анѣолоѣија сѣаре српске књижевносѣи* = Ђ. Сп. Радојичић *Анѣолоѣија сѣаре српске књижевносѣи (XI–XVIII век)*, Београд 1960.

Радојичић, *Развој сѣарих српских родослова* = Ђ. Сп. Радојичић, *Доба ѱосѣанка и развој сѣарих српских родослова*, ИГ 2 (1948) 21–36.

Радојичић, *Руски и српски ѣексѣи Василија Никољској* = Ђ. Сп. Радојичић, *Руски и српски ѣексѣи Василија Никољској из Доње Русије*, Историјски записи 14 (1953) 204–210.

Радојичић Д., *Дијалози за ѣрѣезом* = Д. Радојичић, *Дијалози за ѣрѣезом. Анѣроѣолоѣишки оѣледи о кулѣури исхране*, Београд 2015².

Радојковић, *Илустѣрације српских шћамјаних књѣа* = Б. Радојковић, *Илустѣрације српских шћамјаних књѣа XVI века као ѣриручниѣи сѣарих српских златѣара*, ЗМПУ 11 (1965) 59–73.

Радојковић, *Мейал средњовековни* = Б. Радојковић, *Мейал средњовековни*, in: *Исѣиорија ѣримењене уметносѣи код Срба I*, Београд 1977, 79–120.

Радојковић, *Накиѣ код Срба* = Б. Радојковић, *Накиѣ код Срба од XII до краја XVIII века*, Београд 1969.

Радојковић, *Ризница* = Б. Радојковић, *Ризница*, in: *Манасѣир Хиландар*, ed. Г. Суботић, Београд 1998, 331–344.

Радојковић, *Српско златѣарсѣво* = Б. Радојковић, *Српско златѣарсѣво XVI и XVII века*, Нови Сад 1966.

Радојковић, *Турско-ѣерсијски уѣиѣај* = Б. Радојковић, *Турско-ѣерсијски уѣиѣај на српске уметничке занатѣе XVI и XVII века*, ЗМСЛУ 1 (1965) 119–139.

Радојчић, *Архиеѣиској Данило II* = С. Радојчић, *Архиеѣиској Данило II и српска архѣѣекѣура раној XIV века*, in: idem, *Узори и дела сѣарих српских уметника*, Београд 1975, 195–210.

Радојчић, *Бесеге Јована Дамаскина* = С. Радојчић, *Бесеге Јована Дамаскина и фреске Усѣења Боѣородѣиној у црквама краља Милуѣина*, in: idem, *Узори и дела сѣарих српских уметника*, Београд 1975, 180–193.

Радојчић, *Иконе Србије и Македоније* = С. Радојчић, *Иконе Србије и Македоније*, Београд 1962.

Радојчић, *Једна сликарска школа* = С. Радојчић, *Једна сликарска школа из груѣ ѱоловине XV века – ѣрилој исѣиорији хришћанске уметносѣи ѱод Турѣима*, ЗМСЛУ 1 (1965) 67–103.

Радојчић, *Мајсѣиори сѣарој српској сликарсѣва* = С. Радојчић, *Мајсѣиори сѣарој српској сликарсѣва*, Београд 1955.

Радојчић, *Милешева* = С. Радојчић, *Милешева*, Београд 1963.

Радојчић, *Милешевске фреске* = С. Радојчић, *Милешевске фреске Сѣраиној суда*, Глас САН 234, Одељење друштвених наука, књ. 7 (1959) 69–79.

Радојчић, *Минѣѣѣуре у српским Алексанѣриѣама* = С. Радојчић, *Минѣѣѣуре у српским Алексанѣриѣама*, Уметнички преглед 5 (1938) 138–154.

Радојчић, *Минхенски српски ѣсалѣир* = С. Радојчић, *Минхенски српски ѣсалѣир*, ЗФФ 7/1 (1963) 277–285.

Радојчић, *Наѣѣис МАРПОУ* = С. Радојчић, *Наѣѣис МАРПОУ на ариљским фрескама*, Глас САН 234, Одељење друштвених наука, књ. 7 (1959) 89–94.

Радојчић, *О естетској вредности* = С. Радојчић, *О естетској вредности нашег сликарства XVII века*, in: *Узори и дела сличних српских уметника*, Београд 1975, 263–270.

Радојчић, *О сликарству у Боки Кошорској* = С. Радојчић, *О сликарству у Боки Кошорској*, Споменик САН 103 (1953) 59–66.

Радојчић, *Портрети иаиријарха Пајсија* = С. Радојчић, *Портрети иаиријарха Пајсија у Националном музеју у Равени*, in: idem, *Узори и дела сличних српских уметника*, Београд 1975, 283–286.

Радојчић, *Портрети* = С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Београд 1996³.

Радојчић, *Стиларине Црквеног музеја у Скопљу* = С. Радојчић, *Стиларине Црквеног музеја у Скопљу*, Скопље 1941.

Радојчић, *Стиларо српско сликарство* = С. Радојчић, *Стиларо српско сликарство*, Београд 1966.

Радојчић, *Црква у Коњуку* = С. Радојчић, *Црква у Коњуку*, ЗРВИ 1 (1952) 148–167.

Радојчић, *Улога антике* = С. Радојчић, *Улога антике у сликарском сликарству*, in: idem, *Одабрани чланци и студије*, 1933–1978, Београд – Нови Сад 1982, 65–73.

Радојчић, *Уметнички споменици Хиландара* = С. Радојчић, *Уметнички споменици манастира Хиландара*, ЗРВИ 3 (1955) 163–194.

Радојчић Н., *Увод у историју* = Н. Радојчић, *Увод у историју српске историографије XVIII века*, Зборник Матице српске за књижевност и језик 6–7 (1958–1959) 1–31.

Радонић, *Србија и Угарска* = Ј. Радонић, *Србија и Угарска у средњем веку*, in: *Војводина I*, Нови Сад 1939, 128–144.

Радослављево јеванђеље = *Радослављево јеванђеље*, ed. Ђ. Трифуновић, Београд 2001.

Радошевић, *Суботић, Бојородица Гавалиојиса* = Н. Радошевић, Г. Суботић, *Бојородица Гавалиојиса у Водену*, ЗРВИ 27–28 (1989) 217–263.

Радужко, *Ауторски рукопис* = М. Радужко, *Ауторски рукопис и историја уметности: живопис сличних одаја нариса и према Свете Софије охридске и зидно сликарство Охрида и суседних области*, Зограф 35 (2011) 155–184.

Радужко, *Драгњански манастирић* = М. Радужко, *Драгњански манастирић Св. Николе*, Зограф 24 (1995) 24–37.

Радужко, *Пројам живописа* = М. Радужко, *Пројам живописа око „Краљевског престола”*, in: *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 301–309.

Радужко, *Живопис ирочеља и линије* = М. Радужко, *Живопис ирочеља и линије јужног улаза Свете Николе у Љубојену*, Зограф 32 (2008) 101–116.

Радужко, *Койорин* = М. Радужко, *Койорин*, Београд 2006.

Радужко, *Трајкови престола* = М. Радужко, *Трајкови престола великог жупана Стефана Немањина и фреско-украс главне цркве манастира Студенице*, Зограф 36 (2012) 47–64.

Радужко, *Чин узношења и раздробљења ајнеца* = М. Радужко, *Чин узношења и раздробљења ајнеца у Причешићу ајноста из Бојородичине цркве у Кинцвиси*, ЗРВИ 34 (1995) 203–219.

Рајић, *Тимотијевић, Манастири Овчарско-кабларске клисуре* = Д. Рајић, М. Тимотијевић, *Манастири Овчарско-кабларске клисуре*, Чачак 2004.

Ракић З., *Димитрије Даскал* = З. Ракић, *Димитрије Даскал – српски јисар и илуминатор групе половине XVI века*, ПКЈИФ 79 (2013) 163–178.

Ракић З., *Заставице* = З. Ракић, *Заставице Четворојеванђеља др. 33 и 69 у бидлиојци манастира Хиландара*, in: ПЕРИБОЛОС. Зборник у част Мирјане Живојиновић II, ed. Б. Миљковић, Д. Целебдић, Београд 2015, 485–494.

Ракић З., *Зидно сликарство 16. и 17. века* = З. Ракић, *Зидно сликарство 16. и 17. века у Горњем Полимљу. Брезојевица и Калудра*, in: *Ђурђеви студије и Будимљанска епархија*, edd. Б. Тодић, М. Радужко, Беране–Београд 2011, 577–600.

Ракић З., *Коија Минхенског српског исаијира* = З. Ракић, *Коија Минхенског српског исаијира, настала 1627–1630. јодине, и њен однос према оригиналу*, in: СΥΜΜΕΙΚΤΑ. Зборник радова јоводом четрдесет јодина Инстииуија за историју уметности Филозофског факултета у Београду, ed. И. Стевовић, Београд 2012, 421–438.

Ракић З., *Минијатуре сликара Јована* = З. Ракић, *Минијатуре сликара Јована у Псалтиру Гаврила Тројичанина из 1643. јодине*, Саопштења 34 (2002) 265–280.

Ракић З., *Минијатуре сликара Лонина* = З. Ракић, *Минијатуре сликара Лонина у Четворојеванђељу број 432 Бидлиотеке Српске иаиријаршије у Београду*, Саопштења 41 (2009) 121–136.

Ракић З., *Минијатуре српских рукописа XVI и XVII века* = З. Ракић, *Минијатуре српских рукописа XVI и XVII века у бидлиојци манастира Хиландара*, ХЗ 10 (1998) 317–334.

Ракић З., *Орнаментика I* = З. Ракић, *Орнаментика Четворојеванђеља др. 25 и Триода др. 24 у бидлиојци ајноског манастира Свете Паниелејмона*, ПКЈИФ 80 (2014) 161–174.

Ракић З., *Орнаментика II* = З. Ракић, *Орнаментика четворојеванђеља др. 6 у манастиру Хиландару и др. 263 у Бидлиотеци Српске иаиријаршије*, ЗНМ 21/2 (2014) 85–98.

Ракић З., *Радул* = З. Ракић, *Радул – српски сликар XVII века*, Нови Сад 1998.

Ракић З., *Свакодневни живопис* = З. Ракић, *Свакодневни живопис српских сликара 16. и 17. века и свакодневница у њиховим делима*, in: *Приватни живопис у српским земљама у освиј модерној доба*, ed. А. Фотић, Београд 2005, 416–429.

Ракић З., *Сликани украс ћирилских рукописа* = З. Ракић, *Сликани украс ћирилских рукописа XVI и XVII века*, in: *Манастир Хиландар*, ed. Г. Суботић, Београд 1998, 309–318.

Ракић З., *Српска минијатура XVI и XVII века* = З. Ракић, *Српска минијатура XVI и XVII века*, Београд 2012.

Ракић С., *Иконе Босне и Херцеговине* = С. Ракић, *Иконе Босне и Херцеговине (16.–19. вијек)*, Београд 1998.

- Ракоција, *Црква Свете Богородице* = М. Ракоција, *Црква Свете Богородице на Вражијем Камену*, Саопштења 19 (1987) 81–108.
- Ракоција, *Св. Прокојије и Св. Пантелејмон* = М. Ракоција, *Цркве Св. Прокојије и Св. Пантелејмон у Нишу и Стефан Немања*, Ниш и Византија 9 (2011) 283–296.
- Ракоција, *Црква у Горњем Маџејевцу* = М. Ракоција, *Црква у Горњем Маџејевцу код Ниша*, Саопштења 22–23 (1990–1991) 7–24.
- Расолкоска-Николовска, *Цркваи Свети Георги* = З. Расолкоска-Николовска, *Цркваи Свети Георги кај Горни Козјак, Штијско (Македонија)*, Ниш и Византија 13 (2014) 301–314.
- Ристић, *Моравска архиепископија* = В. Ристић, *Моравска архиепископија*, Крушевац 1996.
- Ристић, *Наујара* = В. Ристић, *Наујара и касновизантијско сликарство*, ЗРВИ 37 (1998) 221–232.
- Ристић, *Новооткривене фреске* = В. Ристић, *Новооткривене фреске у цркви Св. Богородице манастира Наујаре*, Саопштења 26 (1994) 131–148.
- Ристовић, *Апостолски рецепције античког наслеђа* = Н. Ристовић, *Апостолски рецепције античког наслеђа у Живоју десјоту Стефана Лазаревића Константијина Философа*, ЗРВИ 48 (2011) 287–306.
- Руварац Д., *Манастир Крушедо* = Д. Руварац, *Манастир Крушедо с обзиром на права и дужности фрушкојорских манастира у XIX веку*, Сремски Карловци 1918.
- Руварац Д., *Опис фрушкојорских манастира* = Д. Руварац, *Опис српских фрушкојорских манастира 1753. године*, Сремски Карловци 1903.
- Руварац И., *О роду десјотице српске Анђелине* = И. Руварац, *О роду десјотице српске Анђелине и срећи Десјине Марије*, in: *Зборник Илариона Руварца, Одабрани историјски радови*, ed. Н. Радојичић, Београд 1934, 36–40.
- Руварац И., *Православни манастири у Срему* = И. Руварац, *Православни српски манастири у Срему*, in: *Шемањизам источно-православне српске архиепископске сремско-карловачке за годину 1892*, Нови Сад 1892.
- Рудић, *Босанска власела* = С. Рудић, *Босанска власела у XV веку*, Београд 2004 (необјављена докторска дисертација).
- Савић, *Два значајна записи* = В. Савић, *Два значајна записи о штићару Макарију*, ПКЈИФ 78 (2012) 101–106.
- Савић, *Литургијски елементи* = В. Савић, *Литургијски елементи у јовељи десјотице Јелене манастиру Хиландару из 1504. године*, in: *Теолитивистичка проучавања словенских језика*, ed. Ј. Грковић-Мејдор, Београд 2013, 473–491.
- Савић, *Редакцијске одлике* = В. Савић, *Редакцијске одлике прве странице Кијевских листина*, in: *Свети Ђурило и Методије и словенско писано наслеђе*, 863–2013, edd. Ј. Радић, В. Савић, Београд 2014, 277–308.
- Свети Ахилије у Ариљу, *историја и уметности* = Свети Ахилије у Ариљу, *историја и уметности*. *Зборник радова*, Београд 2002.
- Свети Никола у Подврху = *Манастир Светиој Николе у Подврху 1606–2006*, ed. Г. Марковић, Београд 2006.
- Свети Сава, *Живој Стефана Немање* = Свети Сава, *Живој Стефана Немање*, прев. М. Башић, in: *Старе српске биографије I*, Београд 1924.
- Свети Сава, *Сабрана дела* = Свети Сава, *Сабрана дела*, ed. Т. Јовановић, Београд 1998.
- Серафимова, *Спахиу, Нова власи – друја вера* = А. Серафимова, Ј. Спахиу, *Нова власи – друја вера, ирлој проучавању исламских утицаја на поствизантијску уметности*, Саопштења 45 (2013) 165–177.
- Серафимова, *Османлиски социо-историјски рефлексии* = А. Серафимова, *Османлиски социо-историјски рефлексии: ирестивии на Турци во поствизантијскојо сликарство во Македонија*, Патримониум. МК 4/9 (2011) 203–212.
- Серафимова, *Прилој проучавању* = А. Серафимова, *Прилој проучавању иконостасних крстова на Балкану*, in: *Манастир Црна ријека и свети Петар Коринки*, ed. Д. Бојовић, Приштина–Београд 1998, 149–162.
- Симић П., *Фреска Вазнесења Христовој* = П. Симић, *Фреска Вазнесења Христовој у Бијелом Пољу и њена литургијска идола*, Зограф 6 (1975) 21–24.
- Симић С., *Велики манастир* = С. Симић, *Велики манастир Св. Димитрија*, Скопје 1923.
- Симић-Лазар, *Илустровано житије Св. Саве Српској* = Д. Симић-Лазар, *Илустровано житије св. Саве Српској на икони из Мораче*, Саопштења 37–38 (2005–2006) 69–93.
- Симић-Лазар, *Каленић* = Д. Симић-Лазар, *Каленић. Сликаство. Историја*, Београд 2011².
- Синдик, *Тестамени Јелене Балић* = Д. И. Синдик, *Тестамени Јелене Балић*, in: *Никон Јерусалимац. Вријеме – личности – дрло*, ed. Ј. Ђулибрк, Цетиње 2004, 151–165.
- Сковран, *Иконостас у Подврху* = А. Сковран, *Иконостас цркве Св. Николе у Подврху и његов творца*, Зограф 4 (1972) 54–62.
- Сковран, *Лонинове иконе и фреске* = А. Сковран, *Лонинове иконе и фреске у манастиру Ломници*, Наше старине 9 (1964) 23–42.
- Сковран, *Новооткривене фреске* = А. Сковран, *Новооткривене фреске у цркви св. Луке у Кошору*, Зограф 4 (1972) 76–78.
- Сковран, *Фреске цркве св. Ђорђа под Горицом* = А. Сковран, *Фреске цркве св. Ђорђа под Горицом у Титиограду*, Старине Црне Горе 3–4 (1965–1966) 125–134.
- Сковран, *Уметничко блато манастира Пиве* = А. Сковран, *Уметничко блато манастира Пиве. Каталој, Цетиње–Београд 1980*.
- Скок, *Тоиномастичка Војводине* = П. Скок, *Тоиномастичка Војводине*, in: *Војводина I, Од најстаријих времена до велике Сеобе*, ed. Д. Ј. Поповић, Нови Сад 1939, 108–127.
- Слијепчевић, *Историја СПЦ* = Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве I–III*, Београд 1991.

Смолчић-Макуљевић, *Манастир Трескавац* = С. Смолчић-Макуљевић, *Манастир Трескавац*, Београд 2013.

Смолчић-Макуљевић, *Хиландарска катанејазма* = С. Смолчић-Макуљевић, *Хиландарска катанејазма монахиње Јефимије. Иконографија и бојослужбена функција*, in: *Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура*, ed. В. Кораћ, Београд 2000, 693–701.

Смолчић-Макуљевић, *Царски Деизис и небески двор* = С. Смолчић-Макуљевић, *Царски Деизис и небески двор у сликарству XIV века манастира Трескавац. Иконографски програм северне кuyoле припаднице цркве Бојородичиној Успенја*, in: *Трећа југословенска конференција византолога*, edd. Љ. Максимовић, Н. Радошевић, Е. Радуловић, Београд–Крушевац 2002, 463–472.

Соловјев, Мошин, *Грчке иконе* = А. Соловјев, В. Мошин, *Грчке иконе српских владара*, Београд 1936.

Сиси о Косову = Сиси о Косову, ed. М. Грковић, Београд 1993.

Спремић, *Београд у Фурланији* = М. Спремић, *Београд у Фурланији*, Београд–Загреб 2006.

Спремић, *Бранковићи и Света Гора* = М. Спремић, *Бранковићи и Света Гора*, in: *Друа казивања о Светој Гори*, ed. М. Јанковић, Београд 1997, 81–100.

Спремић, *Деспој Бурађ* = М. Спремић, *Деспој Бурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994.

Спремић, *Деспој Стефан Бранковић* = М. Спремић, *Деспој Стефан Бранковић Слейи*, Глас САНУ 164, Одељење историјских наука, књ. 15 (2010) 115–143.

Србљак = Србљак, Београд 1986.

Србљак III = Србљак. *Службе, канони, акајисии III*, ed. Ђ. Трифуновић, Београд 1970.

Српске иконе између традиције и модерности = Српске иконе између традиције и модерности. *Паралеле. Галерија Мајице српске*, Нови Сад 2015.

Српске рукописне књиге у Чешкој = Српске рукописне књиге у Чешкој, ed. З. Недељковић, Београд 2015.

Станић, *Један облик стварања* = Р. Станић, *Један облик стварања у сливу реке Људске код Новог Пазара*, Саопштења 13 (1981) 147–161.

Станић, *Одабрани радови* = Р. Станић, *Одабрани радови*, Београд 2007.

Станић, *Скулпторални иорирејии киишора* = Р. Станић, *Скулпторални иорирејии киишора и мајшора на црквама XV–XVII века у Западној Србији и Санџаку*, Зограф 4 (1972) 68–75.

Станојевић, *Да ли је краљ Урош био заробљен?* = Ст. Станојевић, *Да ли је краљ Урош 1268 год. био заробљен од Мађара?*, Глас СКА, други разред, философско-филолошко, друштвене и историске науке, 84/4–5 (1935) 201–206.

Стародубцев, *Задужбинарство и киишори* = Т. Стародубцев, *Задужбинарство и киишори у Србији у доба Лазаревића*, Саопштења 42 (2010) 39–63.

Стародубцев, *Манастир Сисојевац* = Т. Стародубцев, *Манастир Сисојевац*, Београд 2008.

Стародубцев, *О времену живописања цркве у Рамаћи* = Т. Стародубцев, *О времену живописања цркве у Рамаћи*, in: *Пад Српске деспојовине 1459. године*, ed. М. Спремић, Београд 2011, 147–170.

Стародубцев, *О киишору Руденице* = Т. Стародубцев, *О киишору Руденице*, Саопштења 35–36 (2003–2004) 101–110.

Стародубцев, *О иорирејима у Раваници* = Т. Стародубцев, *О иорирејима у Раваници*, ЗРВИ 49 (2012) 333–354.

Стародубцев, *Писани извори о црквама и манастирима* = Т. Стародубцев, *Писани извори о црквама и манастирима иоризаним или обнављаним у областима Лазаревића и Бранковића. I. Киишорски најииси*, Саопштења 45 (2013) 133–146; II. *Повеље*, Саопштења 46 (2014) 107–123.

Стародубцев, *Представа Небеске лииурије* = Т. Стародубцев, *Представа Небеске лииурије у кuyoли. Прилој иоручавању*, in: *Трећа југословенска конференција византолога*, edd. Љ. Максимовић, Н. Радошевић, Е. Радуловић, Београд–Крушевац 2002, 381–411.

Стародубцев, *Представе Рођења Бојородице и Вавеђења* = Т. Стародубцев, *Представе Рођења Бојородице и Вавеђења у наосу Каленића: изузејак или илог обичаја ејохе*, in: *Манастир Каленић. У сусрет шестој стојодишњици*, ed. Ј. Калић, Београд–Крагујевац 2009, 91–105.

Стародубцев, *Сакос црквених достјојансјивеника* = Т. Стародубцев, *Сакос црквених достјојансјивеника у средњовековној Србији*, in: *Византијски свет на Балкану II*, edd. Б. Крсманивић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд 2012, 523–550.

Стародубцев, *Сликари задужбина Лазаревића* = Т. Стародубцев, *Сликари задужбина Лазаревића*, ЗРВИ 43 (2006) 349–373.

Стасов, *Славјанский и восточный орнамент* = В. В. Стасов, *Славјанский и восточный орнамент по рукописям древнего и нового времени I*, Санкт-Петербург 1884; II–III, Санкт-Петербург 1887.

Стевановић, *Архитектура Светиој Ђорђа у Речанима* = Б. Стевановић, *Архитектура цркве Светиој Ђорђа у Речанима – ирводиини излед и иозније измене*, Зограф 39 (2015) 119–127.

Стевановић, *Представе Христових ирародишља* = Б. Стевановић, *Представе Христових ирародишља у цркви Светиој Ђорђа у Речанима*, Косовско-метохијски зборник 5 (2013) 25–38.

Стевовић, *Архитектура Моравске Србије* = И. Стевовић, *Архитектура Моравске Србије: локална ирадишљеска школа или еиилој водећих иокова иозновизантијској ирадишљеској стварања. Мејодолошка студија*, ЗРВИ 43 (2006) 231–253.

Стевовић, *Историјски извор* = И. Стевовић, *Историјски извор и историјскоуметничко иумачење: Бојородичина црква у Тојлици*, Зограф 35 (2011) 73–92.

Стевовић, *Једнобродне кућолне цркве* = И. Стевовић, *Једнобродне кућолне цркве у Дубровнику у време византијске власи*, Зограф 21 (1990) 18–30.

Стевовић, *Каленић* = И. Стевовић, *Каленић. Бојородичина црква у архиепископији позновизантијској свейи*, Београд 2006.

Стевовић, *О њрводийном изјледу* = И. Стевовић, *О њрводийном изјледу и времену изјрадње цркве Св. Михаила у Сјиону*, ЗРВИ 35 (1996) 175–195.

Стефан Првовенчани (1988) = Стефан Првовенчани, *Сабрани сјиси*, ed. Љ. Јухас-Георгиевска, Београд 1988.

Стефан Првовенчани (1999) = Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, ed. Љ. Јухас-Георгиевска, Т. Јовановић, Београд 1999.

Стефановски, *Тема* = М. Стефановски, *Тема узорној њоретјка државе у Констјантининовом животијису десјотја Стефана Лазаревића*, in: *Пад Срјске десјотјовине 1459. јодине*, ed. М. Спремић, Београд 2011, 1–14.

Стојаковић, *Кјийијорски модел Ресаве* = А. Стојаковић, *Кјийијорски модел Ресаве*, in: *Моравска школа и њено доба*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1972, 269–276.

Стојановић, *Везени крсј* = Д. Стојановић, *Везени крсј из манастира Дечана*, ЗМПУ 9–10 (1966) 29–40.

Стојановић, *Умејнички вез у Срдији* = Д. Стојановић, *Умејнички вез у Срдији од XIV до XIX века*, Београд 1959.

Стојановић, *Црквени јексјил* = Д. Стојановић, *Црквени јексјил од средине XV до краја XVII века*, ЗМПУ, н. с., 1 (2005) 9–44.

Стојановић-Максимовић, *Неколико ѡрилоја* = Ј. Стојановић-Максимовић, *Неколико ѡрилоја истјорији умејностји у Боки којјорској. Пласјика XI века у Сушћейану*, Споменик САН 105 (1956) 49–52.

Стојановић-Максимовић, *О средњовековној скулијури Боке Којјорске* = Ј. Стојановић-Максимовић, *О средњовековној скулијури Боке Којјорске*, Споменик САН 103 (1953) 103–113.

Стошић, *Срјска умејностј 1690–1740* = Љ. Стошић, *Срјска умејностј 1690–1740*, Београд 2006.

Странствованиа Василиа Григоровича-Барскогo = *Странствованиа Василиа Григоровича-Барскогo по свјатјм местам Востока с 1723 по 1747 г., ч. III*, Санкт Петербург 1887.

Суботин-Голубовић, *Кулиј свейој Ахилија* = Т. Суботин-Голубовић, *Кулиј свейој Ахилија Лариској*, ЗРВИ 26 (1987) 21–33.

Суботин-Голубовић, *Прилој ѡзнавању дојослужења* = Т. Суботин-Голубовић, *Прилој ѡзнавању дојослужења у Срјској Цркви крајем XIII века*, ХЗ 10 (1998) 153–177.

Суботин-Голубовић, *Смедеревска служба* = Т. Суботин-Голубовић, *Смедеревска служба ѡреносу мошћију свейој ајосјола Луке*, in: *Срјска књижевностј у доба Десјотјовине*, Депотовац 1998, 133–156.

Суботин-Голубовић, *Ушћијај ѡреноса мошћију св. Пејке* = Т. Суботин-Голубовић, *Ушћијај ѡреноса мошћију св. Пејке у Десјотјовину на развој њеној кулија у срјској средини*, in: *Бјлгария и Србия в контекста на византијската цивилизация*, София 2005, 343–355.

Суботић, *Јован Прейеча у Јашуњи* = Г. Суботић, *Зидно сликарсјиво Свейој Јована Прейече у Јашуњи (1)*, Лесковачки зборник 27 (1987) 23–36.

Суботић, *Долац и Чадићи* = Г. Суботић, *Долац и Чадићи*, Београд 2012.

Суботић, *Икона василисе Јелене* = Г. Суботић, *Икона василисе Јелене и оснивачи манастира Појанова*, Саопштења 25 (1993) 25–40.

Суботић, *Краљица Јелена Анжујска* = Г. Суботић, *Краљица Јелена Анжујска – кјийијор црквених сјоменика у Приморју*, ИГ 1–2 (1958) 131–147.

Суботић, *Манастир Бојородице Месонисијисе* = Г. Суботић, *Манастир Бојородице Месонисијисе*, ЗРВИ 26 (1987) 125–171.

Суботић, *Манастир Свейој Павла* = Г. Суботић, *Манастир Свейој Павла*, in: *Казивања о Свейој Гори*, Београд 1995, 114–142.

Суботић, *Најсјарије ѡредсјаве свейој Георјија Крајовца* = Г. Суботић, *Најсјарије ѡредсјаве свейој Георјија Крајовца*, ЗРВИ 32 (1993) 167–192.

Суботић, *Обнова зидној сликарсјива у Свейом Прохору Пчињском* = Г. Суботић, *Обнова зидној сликарсјива у Свейом Прохору Пчињском крајем XV века*, Лесковачки зборник 29 (1989) 9–14.

Суботић, *Обнова манастира Свейој Павла* = Г. Суботић, *Обнова манастира Свейој Павла у XIV веку*, ЗРВИ 22 (1983) 207–258.

Суботић, *Почеци монашкој животиа* = Г. Суботић, *Почеци монашкој животиа и црква манастира Срејнења у Мейгеорима*, ЗМСЛУ 2 (1966) 143–176.

Суботић, *Прилој хронолојији* = Г. Суботић, *Прилој хронолојији дечанској зидној сликарсјива*, ЗРВИ 20 (1981) 111–138.

Суботић, *Свейи Ђорђе у Бањанима* (1985) = Г. Суботић, *Свейи Ђорђе у Бањанима. Истјорија и архиепископија*, ЗМСЛУ 21 (1985) 135–160.

Суботић, *Свейи Ђорђе у Бањанима* (2011) = Г. Суботић, *Свейи Ђорђе у Бањанима. Зидно сликарсјиво*, in: *На ѡрајовима Војислава Ј. Ђурића*, edd. Д. Медаковић, Ц. Грозданов, Београд 2011, 325–352.

Суботић, *Трећа жичка ѡвевља* = Г. Суботић, *Трећа жичка ѡвевља*, Зограф 31 (2006–2007) 51–58.

Суботић et al., *Најјиси* = Г. Суботић, Б. Миљковић, И. Шпадијер, И. Тот, *Најјиси истјоријске садржине у зидном сликарсјиву I*, Београд 2015.

Сјбрани сјчинения на Константин Костенечки = *Сјбрани сјчинения на Константин Костенечки. Изследване и текст*, edd. К. Куев, Г. Петков, София 1986.

- Тарнанидис, *Српско-јрчки односи* = Ј. Тарнанидис, *Српско-јрчки односи у литуријском живоју у 16. веку у сенци административно-политичких збивања тога времена*, ЗМСЛУ 29–30 (1993–1994) 325–335.
- Татић, Петковић, *Манасијир Каленић* = Ж. Татић, В. Петковић, *Манасијир Каленић*, Вршац 1926.
- Татић-Ђурић, *Икона* = М. Татић-Ђурић, *Икона Бојородице Београдске*, ГГБ 25 (1978) 147–159.
- Татић-Ђурић, *Икона айосиола Пејра и Павла* = М. Татић-Ђурић, *Икона айосиола Пејра и Павла у Ватикану*, Зограф 2 (1967) 11–16.
- Татић-Ђурић, *Херцеговачки митрополић* = М. Татић-Ђурић, *Херцеговачки митрополић и патријарх српски Антоније као књижевник фресака и икона*, in: Милешева у историји српског народа, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1987, 195–203.
- Теодоровић-Шакота, *Иконописец Лонгин* = М. Теодоровић-Шакота, *Прилог познавању иконописца Лонгина*, Саопштења 1 (1956) 156–166.
- Теодосије, *Житија* = Теодосије, *Житија*, ed. Д. Богдановић, Београд 1988.
- Теодосије, *Житије Светиој Саве* = Теодосије, *Житије Светиој Саве*, прев. Л. Мирковић, Д. Богдановић, Београд 1984.
- Тимотијевић, *Манасијир Крушедол* = М. Тимотијевић, *Манасијир Крушедол I–II*, Београд 2008.
- Тимотијевић, *Српско барокно сликарство* = М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996.
- Тимотијевић, *Традиција и барок* = М. Тимотијевић, *Традиција и барок / тумачење традиције у реформама барокне иконијоралне поезије*, ЗМСЛУ 34–35 (2003) 201–221.
- Тихомиров, *Каталог* = Н. Б. Тихомиров, *Каталог русских и славянских пергаментных рукописей XI–XII вв., хранящихся в Отделе рукописей Государственной библиотеки СССР имени В. И. Ленина, ч. 1 (XI век)*, Записки Отдела рукописей 25 (1962) 143–183.
- Тодић, *Айосиол Андреја* = Б. Тодић, *Айосиол Андреја и српски архиепископи на фрескама Сојоћана*, in: Трећа југословенска конференција византолога, edd. Љ. Максимовић, Н. Радошевић, Е. Радуловић, Београд–Крушевац 2002, 361–379.
- Тодић, *Бањско знајо* = Б. Тодић, *Бањско знајо – последњи остаци фресака у цркви Светиој Стефана у Бањској*, in: Манасијир Бањска и доба краља Милутина, ed. Д. Бојовић, Ниш – Косовска Митровица 2007, 163–174.
- Тодић, *Време подизања и живописања Љубосињке* = Б. Тодић, *Време подизања и живописања Љубосињке*, Саопштења 39 (2007) 101–116.
- Тодић, *Грачица* = Б. Тодић, *Грачица – сликарство*, Београд 1989.
- Тодић, *Иконографска исцртавања* = Б. Тодић, *Иконографска исцртавања жичких фресака XIII века*, Саопштења 22–23 (1990–1991) 25–40.
- Тодић, *Иконостај Свјетих српске цркве у Сарајеву* = Б. Тодић, *Иконостај Свјетих српске цркве у Сарајеву*, in: СΥΜΜΕΙΚΤΑ. Зборник радова поводом четрдесет година Института за историју уметности Филозофског факултета у Београду, ed. И. Стевовић, Београд 2012, 439–457.
- Тодић, *Иконостај у Дечанима* = Б. Тодић, *Иконостај у Дечанима – првобитни сликани иконостаси и њихове постојеће измене*, Зограф 36 (2012) 115–129.
- Тодић, *Књижевна композиција* = Б. Тодић, *Књижевна композиција у наосу Бојородичине цркве у Свјетогеници*, Саопштења 29 (1997) 35–45.
- Тодић, *Лични записи сликара* = Б. Тодић, *Лични записи сликара*, in: Приватни живој у српским земљама средњег века, edd. С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд 2004, 493–524.
- Тодић, *Манасијир Ресави* = Б. Тодић, *Манасијир Ресави*, Београд 1995.
- Тодић, *Манасијир Убожац* = Б. Тодић, *Манасијир Убожац*, Косовско-метохијски зборник 5 (2013) 67–87.
- Тодић, *Ново тумачење* = Б. Тодић, *Ново тумачење иконостаса и распореда фресака у Милешеву*, in: На питањима Војислава Ђурића, ed. Д. Медаковић, Ц. Грозданов, Београд 2011, 55–68.
- Тодић, *Прилог познавању историје Велућа* = Б. Тодић, *Прилог доњем познавању најстарије историје Велућа*, Саопштења 20–21 (1988–1989) 67–75.
- Тодић, *Ране задужбине Стефана Немање* = Б. Тодић, *Ране задужбине Стефана Немање у светлу његових житија*, in: Владар, монах, свештеник. Свети Симеон Мироточиви и српска историја и култура (у штампима).
- Тодић, *Резиденцијални иконостаси Светиој Саве* = Б. Тодић, *Резиденцијални иконостаси Светиој Саве у средњовековном сликарству*, in: Свети Сава у српској историји и традицији, ed. С. Ђирковић, Београд 1998, 225–248.
- Тодић, *Сарајевска црква Светих арханђела* = Б. Тодић, *Како је изгледала сарајевска црква Светих арханђела у XVII и XVIII веку*, in: idem, *Радови о српској уметности и уметницима XVIII века*, Нови Сад 2010, 11–35.
- Тодић, *Свети арханђели у Кучевици* = Б. Тодић, *Када су сахрањени Свети арханђели код Кучевине?*, Патримониум. МК 6/11 (2013) 173–184.
- Тодић, *Сликарство припадника Зрза* = Б. Тодић, *Сликарство припадника Зрза и дојослужба Свјетасне седмице*, Зограф 35 (2011) 211–222.
- Тодић, *Сојоћански иконостас* = Б. Тодић, *Сојоћански иконостас*, Саопштења 34 (2002) 279–293.
- Тодић, *Српске уметничке стварине у Ватикану* = Б. Тодић, *Српске уметничке стварине у манасију Ватикану*, in: Четврта казивања о Светиој Гори, edd. М. Милосављевић, М. Живојиновић, Београд 2005, 136–152.
- Тодић, *Српски архиепископи* = Б. Тодић, *Српски архиепископи на фрескама XVII века у Морачи – ко су и зашто су насликани*, in: Манасијир Морача, edd. Б. Тодић, Д. Поповић, Београд 2006, 93–114.

Тодић, *Српски сликари* = Б. Тодић, *Српски сликари од XIV до XVIII века*, I–II, Нови Сад 2013.

Тодић, *Српско сликарство* = Б. Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Београд 1998.

Тодић, *Споро Најоричино* = Б. Тодић, *Споро Најоричино*, Београд 1993.

Тодић, *Фреске* = Б. Тодић, *Фреске*, in: М. Кашанин et al., *Манастир Свуденица*, Београд 1986, 137–156.

Тодић, *Фреске XIII века* = Б. Тодић, *Фреске XIII века у параклису на њиру Св. Георгија у Хиландару*, ХЗ 9 (1997) 35–73.

Тодић, *Црква Св. Пејра код Уњемира* = Б. Тодић, *Црква Св. Пејра код Уњемира*, СКМ 9 (1989–1990) 5–34.

Тодић, *Чанак-Медић, Манастир Дечани* = Б. Тодић, М. Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, Београд 2005.

Томин, *Књижевни ојус зографа Лонина* = С. Томин, *Књижевни ојус зографа Лонина – њирило реконструкцији*, in: *Косово и Мејхоија у цивилизацијским њоковима II*, *Књижевност*, Косовска Митровица 2010, 189–202.

Томић, *Једна варијанта* = Г. Томић, *Једна варијанта у оквиру моравске школе*, in: *Моравска школа и њено доба*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1972, 249–261.

Томовић Г., *Provincia di Stefano* = Г. Томовић, *Provincia di Stefano*, in: *Српска ѡроза данас. Косаче – оснивачи Херцеговине*, Билећа–Гацко–Београд 2002, 351–362.

Томовић Г., *Морфологија њириличких најииса* = Г. Томовић, *Морфологија њириличких најииса на Балкану*, Београд 1974.

Томовић Г., *Најиис на цркви Св. Луке* = Г. Томовић, *Најиис на цркви Св. Луке у Кошору из 1195. ѡдине*, in: *Црква Св. Луке кроз вијекове*, ed. В. Коран, Котор 1997, 23–31.

Томовић Г., *О ѡлајљском најиису* = Г. Томовић, *О ѡлајљском најиису из Конавала*, ИЧ 52 (2005) 23–32.

Томовић М., *Проблем ѡрекла ањичкој ѡрфира* = М. Томовић, *Проблем ѡрекла ањичкој ѡрфира у Срдији*, ЗНМ 14/1 (1991) 393–399.

Тошић, *Родоначелник ѡлемена Косача* = Ђ. Тошић, *Родоначелник ѡлемена Косача – војвода Влајко Вуковић*, in: *Српска ѡроза данас. Косаче – оснивачи Херцеговине*, Билећа–Гацко–Београд 2002, 243–260.

Тошић, *Херцег Влајко Косача* = Ђ. Тошић, *Фрајменити из животиа херцега Влајка Косаче*, ИЧ 56 (2008) 153–172.

Тошић В., *Велики челник Радич* = В. Тошић, *Велики челник Радич*, *Зборник за историју Матице српске* 13 (1976) 7–21.

Трифунковић, *Азбучник* = Ђ. Трифунковић, *Азбучник српских средњовековних књижевних ѡјмова*, Београд 1974 (Београд 1990³).

Трифунковић, *Белешке* = Ђ. Трифунковић, *Белешке о делима у Србљаку*, in: idem, *О Србљаку. Свудеије*, Београд 1970, 271–366.

Трифунковић, *Инок Исаија* = Ђ. Трифунковић, *Писац и ѡреводицац Инок Исаија*, Крушевац 1980.

Трифунковић, *Ка ѡчецима српске ѡисмености* = Ђ. Трифунковић, *Ка ѡчецима српске ѡисмености*, Београд 2001.

Трифунковић, *Надиробна реч* = Ђ. Трифунковић, *Надиробна реч десјоју Ђурђу Бранковићу од смедегевској деседника*, *Књижевна историја* 46 (1979) 295–314.

Трифунковић, *Сјиси о кнезу Лазару* = Ђ. Трифунковић, *Српски средњовековни сјиси о кнезу Лазару и Косовском доју*, Крушевац 1968.

Трифунковић, *Бјелогрлић, Брајовић, Хиландарска оснивачка ѡвела* = Ђ. Трифунковић, В. Бјелогрлић, И. Брајовић, *Хиландарска оснивачка ѡвела св. Симеона и св. Саве*, in: *Осам векова Свуденице. Зборник радова*, Београд 1986, 49–59.

Тричковић, *Српска црква средином XVII века* = Р. Тричковић, *Српска црква средином XVII века*, Глас САНУ 320, *Одељење историјских наука*, књ. 2 (1980) 61–162.

Турилов, *К вопросу о происхождении* = А. А. Турилов, *К вопросу о происхождении ланского образа Спаса Нерукотворного*, in: *Образ христианского храма. Сборник статей по древнерусскому искусству в честь юбилея А. Л. Баталова*, edd. Л. А. Беляев, В. В. Седов, Москва 2015, 109–113.

Турилов, *Сербский ковчег-реликварий* = А. А. Турилов, *Сербский ковчег-реликварий св. царя Константина из Благовещенского собора Московского Кремля: датировка и гипотезы о происхождении*, *Црквене студије* 10 (2013) 125–133.

Ћирић, *Зайагни ѡријал Лазарице* = Ј. Ћирић, *Зайагни ѡријал Лазарице као ѡредмет конзерваторских реконструкција и историографских анализа*, *Крушевачки зборник* 12 (2007) 33–44.

Ћирић, *Манастир Павловац* = Ј. Ћирић, *Манастир Павловац, досадашња истраживања и нова зајажања о архитектури манастирској комлекса*, ЗНМ 19–2 (2010) 35–63.

Ћирковић, *Двор и култура* = С. Ћирковић, *Двор и култура у средњовековној досанској држави*, in: idem, *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековној Балкана*, Београд 1997, 435–445.

Ћирковић, *Косовска бијка* = С. Ћирковић, *Косовска бијка у међународном контексту*, Глас САНУ 378, *Одељење историјских наука*, књ. 9 (1996) 49–69.

Ћирковић, *Новобрдски законик* = С. Ћирковић, *Новобрдски законик десјоја Св. Лазаревића из 1412. ѡдине*, in: В. Јовановић et al., *Ново Брдо*, Београд 2004, 162–181.

Ћирковић, *О десјоју Вуку Грјуреву* = С. Ћирковић, *О десјоју Вуку Грјуреву*, ЗМЛУ 6 (1970) 283–290.

Ћирковић, *Одјеци ријерско-дворјанске културе* = С. Ћирковић, *Одјеци ријерско-дворјанске културе у Босни*, in: idem, *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековној Балкана*, Београд 1997, 446–454.

Ћирковић, *Повеља краља Вукашина* = С. Ћирковић, *Повеља краља Вукашина Дубровнику којом ѡвврђује ѡвеле ранијих српских владара*, ССА 4 (2005) 161–172.

Ђирковић, *Русаика јосјода* = С. Ђирковић, *Русаика јосјода*, ИЧ 21 (1974) 5–17.

Ђирковић, *Свети Сава* = С. Ђирковић, *Свети Сава између Истока и Запада*, in: *Свети Сава у српској историји и традицији*, ed. С. Ђирковић, Београд 1998, 27–38.

Ђирковић, *Херцеј Стефан Вукчић* = С. Ђирковић, *Херцеј Стефан Вукчић-Косача и његово доба*, Београд 1964.

Ђирковић, *Работници, војници, духовници* = С. Ђирковић, *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековној Балкана*, Београд 1997.

Ђирковић, *Срби* = С. Ђирковић, *Срби у средњем веку*, Београд 1995, 1997².

Ђирковић, *Србија уочи Царства* = С. Ђирковић, *Србија уочи Царства*, in: *Дечани и византијска уметност средином XIV века*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1989, 3–13.

Ђирковић, *Хиландарски ијуман Јован* = С. Ђирковић, *Хиландарски ијуман Јован (Проблем акаџија српске царске канцеларије)*, in: *Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура*, ed. В. Кораш, Београд 2000, 59–70.

Ђоровић-Љубинковић, *Иконостас цркве светіој Николе у Великој Хочи* = М. Ђоровић-Љубинковић, *Иконостас цркве светіој Николе у Великој Хочи. Прилој проучавању кулјаа Стевана Дечанској*, *Старинар* 9–10 (1958–1959) 169–179.

Ђоровић-Љубинковић, *Ограз кулјаа св. Стефана* = М. Ђоровић-Љубинковић, *Ограз кулјаа св. Стефана у српској средњовековној уметности*, *Старинар*, н. с., 12 (1961) 47–60.

Ђоровић-Љубинковић, *Пећко-дечанска иконописна школа* = М. Ђоровић-Љубинковић, *Пећко-дечанска иконописна школа од XIV до XIX века*, Београд 1955.

Ђоровић-Љубинковић, *Призренско четворореванђеље* = М. Ђоровић-Љубинковић, *Призренско четворореванђеље. Ка проблему његовој дајивања*, *Старинар* 19 (1968–1969) 191–202.

Ђоровић-Љубинковић, *Средњовековни дуборез* = М. Ђоровић-Љубинковић, *Средњовековни дуборез у источним областима Југославије*, Београд 1965.

Ђук, *Косаче и Полимље* = Р. Ђук, *Косаче и Полимље*, in: *Српска проза данас. Косаче – оснивачи Херцеговине*, Билећа-Гацко–Београд 2002, 378–388.

Ђурчић, *Грачаница* = С. Ђурчић, *Грачаница. Историја и Архитектура*, Београд–Приштина 1988.

Љубипарип, *Петіојласник Ђурђа Црнојевића* = М. Љубипарип, *Петіојласник Ђурђа Црнојевића*, in: *Окјоих петіојласник: издање Ђурђа Црнојевића*, edd. М. Љубипарип, М. Лазић, М. Н. Мартиновић, Цетиње–Београд–Дечани 2014.

Ухова, *«Балканский» стиль в орнаменте* = Т. Б. Ухова, *«Балканский» стиль в орнаменте рукописных книг из ма-стерской Троице-Сергиева монастыря*, in: *Древнерусское искусство XIV–XV вв.*, Москва 1984, 141–151.

Ухова, *Орнамент неовизантийского стиля* = Т. Б. Ухова, *Орнамент неовизантийского стиля в московских рукописях*

конца XIV – первой четверти XV в., in: *Андрей Рублев и его эпоха*, ed. М. В. Алпатов, Москва 1971, 222–244.

Ферјанчић, *Византијски и српски Сер* = Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер у XIV столетју*, Београд 1994.

Ферјанчић, *Десјоши* = Б. Ферјанчић, *Десјоши у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960.

Ферјанчић, *Када се Евдокија удала* = Б. Ферјанчић, *Када се Евдокија удала за Стевана Немањина*, ЗФФ 8/1 (1964) 217–224.

Ферјанчић, *Севастократиори и кесари* = Б. Ферјанчић, *Севастократиори и кесари у Српском царству*, ЗФФ 11/1 (1970) 255–269.

Ферјанчић, *Севастократиори у Византији* = Б. Ферјанчић, *Севастократиори у Византији*, ЗРВИ 11 (1968) 141–192.

Ферјанчић, Максимовић, *Свети Сава и Србија* = Б. Ферјанчић, Љ. Максимовић, *Свети Сава и Србија између Ејира и Никеје*, in: *Свети Сава у српској историји и традицији*, ed. С. Ђирковић, Београд 1998, 13–26.

Фотић, *Прилајођавање и ојсјанак* = А. Фотић, *Прилајођавање и ојсјанак: Хиландар у Османском царству (XV–XVII век)*, in: *Манастир Хиландар*, ed. Г. Суботић, Београд 1998, 91–102.

Фотић, *Свети Гора и Хиландар* = А. Фотић, *Свети Гора и Хиландар у Османском царству (XV–XVII век)*, Београд 2000.

Хан, *Интјарзија* = В. Хан, *Интјарзија на јодручју Пећке па-тиријаршије, XVI–XVIII век*, Нови Сад 1966.

Харисијадис, *Ајосјол др. 47* = М. Харисијадис, *Ајосјол др. 47 у Вуковој рукописној збирци у Берлину*, ЗЛУМС 12 (1976) 225–235.

Харисијадис, *Београдски јсалтир* = М. Харисијадис, *Београдски јсалтир*, ГГБ 19 (1972) 213–250.

Харисијадис, *Два рукопис дивше Народне библиотеке* = М. Харисијадис, *Два рукопис дивше Народне библиотеке у Београду – Призренско јеванђеље и Београдска Александрида*, *Годишњак Народне библиотеке Србије* (1960) 82–98.

Харисијадис, *Два српска четворореванђеља* = М. Харисијадис, *Два српска четворореванђеља из XIV века – у Лењинграду и Москви*, *Зограф* 4 (1972) 35–42.

Харисијадис, *Илуминација рукопис* = М. Харисијадис, *Илуминација рукопис досанској јорекла у средњем веку*, *Глас САНУ* 354, Одељење историјских наука 6 (1988) 91–135.

Харисијадис, *Илуминирани рукописи* = М. Харисијадис, *Илуминирани рукописи старе Народне библиотеке у Београду*, *Старинар* 19 (1968) 251–261.

Харисијадис, *Илуминација рукопис XVII века* = М. Харисијадис, *Илуминација рукопис XVII века истисаних или на-дављених на Светіој Гори за манастире у српским земљама*, ХЗ 4 (1978) 169–190.

Харисијадис, *Куманичко четворореванђеље* = М. Харисијадис, *Куманичко четворореванђеље*, ЗМПУ 9–10 (1966) 49–63.

Харисијадис, *Најстарији рукопис* = М. Харисијадис, *Најстарији рукопис исписан у Крајову у првој половини XVI века*, ЗМСПУ 27–28 (1991–1992) 213–216.

Харисијадис, *Одојене графике у Октоиху његовојласнику* = М. Харисијадис, *Одојене графике у Октоиху његовојласнику Божидара Вуковића најперијаршијске библиотеке у Београду*, ЗМПУ 11 (1969) 31–34.

Харисијадис, *Периаменини рукописи* = М. Харисијадис, *Периаменини рукописи Државне библиотеке у Берлину*, ЗЛУМС 13 (1977) 177–193.

Харисијадис, *Раскошни византијски стил* = М. Харисијадис, *Раскошни византијски стил у орнаментацији јужнословенских рукописа из XIV и XV века*, in: *Моравска школа и њено доба*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1972, 211–227.

Харисијадис, *Фигурални иницијали* = М. Харисијадис, *Фигурални иницијали у Радослављевој Апокалипси*, Зограф 9 (1978) 50–53.

Харисијадис, *Христифор Рачанин* = М. Харисијадис, *Христифор Рачанин, преписивач и илустрирајући рукопис*, Зограф 3 (1969) 34–38.

Христу, *Манастир Пресвете Богородице Еверетинце* = П. Христу, *Манастир Пресвете Богородице Еверетинце у Цариграду*, in: *Осам векова Студенице*, Београд 1986, 61–73.

Цветковић, *Есфијменска повеља* = Б. Цветковић, *Есфијменска повеља десјотиа Ђурђа Бранковића: фантасијична архитектура, Жича, Есфијмен или небески станови?*, in: *ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ. Зборник радова новим чланцима јодина Института за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду*, ed. И. Стевовић, Београд 2012, 343–363.

Цветковић, *Зидно сликарство манастира Јошанице* = Б. Цветковић, *Зидно сликарство манастира Јошанице*, Београд 2007 (необјављени магистарски рад).

Цветковић, *Манастир Нова Павлица* = Б. Цветковић, *Манастир Нова Павлица. Историја, архитектура и живопис*, Београд 2009 (необјављена докторска дисертација).

Цветковић, *Необичне сцене* = Б. Цветковић, *Необичне сцене у иријатини храма манастира Јошанице*, Саопштења 45 (2013) 111–130.

Цветковић, *Плаши сръских десјотиа* = Б. Цветковић, *Плаши сръских десјотиа у 15. веку. Прилој проучавању*, in: *Византијски свет на Балкану II*, edd. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд 2012, 551–562.

Цветковић, *Портрет Тодора Бранковића* = Б. Цветковић, *Портрет Тодора Бранковића у ђаконикону манастира Грачанице*, ЗМСПУ 29–30 (1993–1994) 75–88.

Цветковић, *Портрети у наосу Нове Павлице* = Б. Цветковић, *Портрети у наосу Нове Павлице: историзам или иконостасна актијелност?*, Саопштења 35–36 (2003–2004) 79–99.

Цветковић, *Реликвијар Барбаре Франкојан* = Б. Цветковић, *Реликвијар Барбаре Франкојан Бранковић. Прилој проучавању*, ЗМПУ, н. с., 8 (2012) 23–35.

Цветковић, *Трсајски реликвијар* = Б. Цветковић, *Трсајски реликвијар: порекло стругијуре*, in: *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности VI*, ed. Г. Јовановић, Деспотовац 2015, 175–188.

Цветковић, *Стевовић, Ердељан, Манастир Јошаница* = Б. Цветковић, И. Стевовић, Ј. Ердељан, *Манастир Јошаница*, Београд 2008.

Цветковски, *Белешке* = С. Цветковски, *Белешке из Богородичине цркве на Малом граду*, Зограф 34 (2010) 111–124.

Цветковски, *Портрети* = С. Цветковски, *Портрети византијских и српских владара у манастиру Трескавицу*, Зограф 31 (2006–2007) 153–167.

Цветковски, *Црква Свете Богородице* = С. Цветковски, *Црква Свете Богородице у селу Модришту*, Зограф 35 (2011) 193–209.

Цветковски, *Црквата Св. Ђорђево во Мајтејче* = С. Цветковски, *Црквата Св. Ђорђево во Мајтејче*, Зборник. Средновековна уметност 5 (2006) 79–104.

Цернић, *О афирмацији средновековних рукописа* = Л. Цернић, *О афирмацији средновековних српских ћирилских рукописа*, in: *Текстологија средновековних јужнословенских књижевности*, Београд 1981, 335–360.

Цернић, *Писари грачаничкој (лиљанској) цркви* = Л. Цернић, *Писари грачаничкој (лиљанској) цркви – минеја (Афирмација рукописа као моћност реконструкције грађе скрипторија)*, АП 1 (1979) 133–166.

Чанак-Медић, *Црква Свете Саве* = М. Чанак-Медић, *Црква Свете Саве у Будви*, Зограф 27 (2000) 17–22.

Чанак-Медић, *Архиепископ Данило II* = М. Чанак-Медић, *Архиепископ Данило II и архитектура Пећке најперијаршије*, in: *Архиепископ Данило II и његово доба*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 295–310.

Чанак-Медић, *Архитектура граде половине XIII века I* = М. Чанак-Медић, *Архитектура граде половине XIII века I*, Београд 2007.

Чанак-Медић, *Архитектура жичке Савине цркве* = М. Чанак-Медић, *Архитектура жичке Савине цркве и Радослављево иријатини*, Саопштења 24 (1992) 7–49.

Чанак-Медић, *Архитектура и програма ексонартекса* = М. Чанак-Медић, *Архитектура и програма ексонартекса жичке Савине цркве*, in: *Манастир Жича. Зборник радова*, ed. Г. Суботић, Краљево 2000, 57–81.

Чанак-Медић, *Архитектура Немањиној доба II* = М. Чанак-Медић, *Архитектура Немањиној доба II. Цркве у Полиљу и на Приморју*, Београд 1989.

Чанак-Медић, *Архитектура прве половине XIII века II* = М. Чанак-Медић, *Архитектура прве половине XIII века II. Цркве у Рашкој*, Београд 1995.

Чанак-Медић, *Архитектура Свете Луке* = М. Чанак-Медић, *Архитектура Свете Луке и њени извори*, in: *Црква Свете Луке кроз векове*, ed. В. Кораћ, Котор 1997, 33–42.

- Чанак-Медић, Гоџика у српској црквеној архиепископији** = М. Чанак-Медић, *Гоџика у српској црквеној архиепископији у раздобљу од Жиче до Ресаве*, in: *Манастир Ресаве: историја и уметности*, ed. В. Ј. Ђурић, Деспотовац 1995, 111–134.
- Чанак-Медић, Давидовица** = М. Чанак-Медић, *Да ли је Давидовица изледала као тробне цркве Немањина?*, Саопштења 13 (1981) 67–76.
- Чанак-Медић, Двојне куле** = М. Чанак-Медић, *Двојне куле на трочелу црква Немањиној доба*, in: *Стефан Немања – свети Симеон Мироточиви. Историја и предање*, ed. Ј. Калић, Београд 2000, 181–197.
- Чанак-Медић, Катедрала Светиој Трпуну** = М. Чанак-Медић, *Катедрала Светиој Трпуну као ограз уметничких трилика у Кошору XII века*, ЗРВИ 36 (1997) 83–98.
- Чанак-Медић, Кошорска катедрала Светиој Трпуну** = М. Чанак-Медић, *Кошорска катедрала Светиој Трпуну као инсценирација неимара и скулптора рашких храмова*, ЗРВИ 44 (2007) 245–251.
- Чанак-Медић, Нова сазнања** = М. Чанак-Медић, *Нова сазнања о најстаријем раздобљу Ђурђевих Ступова у Будимљу*, in: *Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија. Зборник радова*, edd. Б. Тодић, М. Радужко, Беране–Београд 2011, 109–119.
- Чанак-Медић, Полихромна и айотројеске представе** = М. Чанак-Медић, *Полихромна и айотројеске представе на трочелу Савској дома у Жичи*, ЗРВИ 43 (2006) 561–578.
- Чанак-Медић, Прводина олиарска преграда** = М. Чанак-Медић, *Прводина олиарска преграда цркве Успенја Божоролице у Морачи*, Саопштења 39 (2007) 71–81.
- Чанак-Медић, Свети Ахилије у Ариљу** = М. Чанак-Медић, *Свети Ахилије у Ариљу. Историја, архиепископија и историја осклој манастира*, Београд 2002.
- Чанак-Медић, Светиљке и пасхални обреди** = М. Чанак-Медић, *Светиљке и прводини пасхални обреди у жичкој Савској цркви и њихови антички извори*, in: *Трећа југословенска конференција византолога*, edd. Љ. Максимовић, Н. Радошевић, Е. Радловић, Београд–Крушевац 2002, 225–236.
- Чанак-Медић, Узори и пројектантски постојиак дечанској неимара** = М. Чанак-Медић, *Узори и пројектантски постојиак дечанској неимара*, in: *Дечани и византијска уметност средине XIV века*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1989, 159–167.
- Чанак-Медић, Црква Светиој Саве** = М. Чанак-Медић, *Црква Светиој Саве у Будви*, Зограф 27 (1998–1999) 17–22.
- Чанак-Медић, Бошковић, Архиепископија Немањиној доба I** = М. Чанак-Медић, Ђ. Бошковић, *Архиепископија Немањиној доба I. Цркве у Томилици и долинама Ибра и Мораве*, Београд 1986.
- Чанак-Медић, Кандић, Архиепископија прве половине XIII века I** = М. Чанак-Медић, О. Кандић, *Архиепископија прве половине XIII века I. Цркве у Рашкој*, Београд 1995.
- Чанак-Медић, Поповић, Војводић, Манастир Жича** = М. Чанак-Медић, Д. Поповић, Д. Војводић, *Манастир Жича*, Београд 2014.
- Чанак-Медић, Тодић, Манастир Студеница** = М. Чанак-Медић, Б. Тодић, *Манастир Студеница*, Нови Сад 2011.
- Чанак-Медић, Тодић, Пећка патријаршија** = М. Чанак-Медић, Б. Тодић, *Манастир Пећка патријаршија*, Нови Сад 2014.
- Чанак-Медић, Тодић, Стари Рас** = М. Чанак-Медић, Б. Тодић, *Стари Рас са Сокоћанима*, Нови Сад – Призрен 2013.
- Чоловић, Сакрална даштина** = Б. Чоловић, *Сакрална даштина далматинских Срба*, Загреб 2011.
- Чремошник, Историјски описици Дубровачкој архива I** = Г. Чремошник, *Историјски описици Дубровачкој архива I. Канцеларијски и нотаријски списи 1278–1301*, Београд 1932.
- Чурчић, Горжданска шимарија** = Л. Чурчић, *Горжданска шимарија у Трговишту у Румунији*, in: *Горжданска шимарија 1519–1523*, ed. Д. Бараћ, Београд – Источно Сарајево 2008, 335–361.
- Чурчић, Повест о постојанку манастира Раковца** = Л. Чурчић, *Повест о постојанку манастира Раковца у крајком манастирском летопису иумана Теофана из 1704*, Нови Сад 1990.
- Чурчић, Српске шимарије књије** = Л. Чурчић, *Српске шимарије књије до обнове Пећке патријаршије*, ЗМЛУ 27–28 (1991–1992) 185–211.
- Џамић, Зидне слике** = В. Џамић, *Зидне слике с почетка XIX века у хиландарском саборном храму*, Саопштења 44 (2012) 191–206.
- Шакота, Акајиски првомученику Стефану** = М. Шакота, *Акајиски првомученику Стефану од иконописца Лонтина*, СКМ 2–3 (1963) 205–218.
- Шакота, Дечанска ризница** = М. Шакота, *Дечанска ризница*, Београд–Приштина 1984.
- Шакота, Зограф Лонтин** = М. Шакота, *Зограф Лонтин, сликар и књижевник XVI века*, in: *Стара књижевност*, ed. Ђ. Трифуновић, Београд 1972³, 540–547.
- Шакота, О кинијорској композицији** = М. Шакота, *О кинијорској композицији у тријатри цркве манастира Бање код Придоја*, Саопштења 13 (1981) 47–56.
- Шакота, Ризница манастира Бање** = М. Шакота, *Ризница манастира Бање код Придоја*, Београд 1981.
- Шакота, Студеничка ризница** = М. Шакота, *Студеничка ризница*, Београд 1988.
- Шево, Манастир Ломница** = Љ. Шево, *Манастир Ломница*, Београд 1999.
- Шево, Српско сликарство 18. вијека** = Љ. Шево, *Српско сликарство 18. вијека у византијској традицији*, Бања Лука 2010.
- Шево, Црква Рођења светиој Јована Претече** = Љ. Шево, *Црква Рођења светиој Јована Претече у Станом Београду*, Бања Лука 2011.
- Шелмић, Зайадноевројски барок и српско сликарство** = Л. Шелмић, *Зайадноевројски барок и српско зидно сликарство*

18. века, in: *Зайадноевройски барок и византијски свет*, ed. Д. Медаковић, Београд 1999, 191–198.

Шелмић, Српско зидно сликарство = Л. Шелмић, *Српско зидно сликарство XVIII века*, Нови Сад 1987.

Шест њисаца = *Шест њисаца XIV века*, ed. Д. Богдановић, Београд 1986.

Шкриванић, Пујеви = Г. Шкриванић, *Пујеви у средњовековној Србији*, Београд 1974.

Шмерлинг, Художественное оформление грузинской рукописной книги II = Р. Шмерлинг, *Художественное оформление грузинской рукописной книги IX–XI веков II*, Тбилиси 1979.

Шмит, Бошковић, Средњовековни трагови у Војводини = Р. Шмит, Ђ. Бошковић, *Средњовековни трагови у Војводини*, in: *Војводина I. Од најстаријих времена до Велике сеобе*, ed. Д. Ј. Поповић, Нови Сад 1939, 301–329.

Шпадијер, Књижевност = И. Шпадијер, *Књижевност*, in: *Манастир Хиландар*, ed. Г. Судотић, Београд 1998, 103–114.

Шпадијер, Свети Пејтар Коришки = И. Шпадијер, *Свети Пејтар Коришки у старој српској књижевности*, Београд 2014.

Шпадијер, Светијорска дашићина = И. Шпадијер, *Светијорска дашићина. Манастир Хиландар и стара српска књижевност*, Београд 2014.

Шпехар, Лична њодожност = П. Шпехар, *Лична њодожност на њодручју Охридске архиепископије у свету археолошких налаза од XI до XIII века*, in: *Византијски свет на Балкану I*, edd. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд 2012, 205–220.

Штавланин-Ђорђевић, Гроздановић-Пајић, Цернић, Ојис ћирилских рукојиса = Љ. Штавланин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Л. Цернић, *Ојис ћирилских рукојиса Народне библиотеке Србије I*, Београд 1986; *Палеографски албум*, ed. Л. Цернић, Београд 1991.

Шуљгина, Балкански орнамент = Э. В. Шуљгина, *Балкански орнамент*, in: *Древнерусское искусство, Рукописная книга II*, Москва 1974, 240–264.

Шупут, Архиепископски украс = М. Шупут, *Архиепископски украс цркве краља Милутина*, in: *Манастир Хиландар*, ed. Г. Судотић, Београд 1998, 161–164.

Шупут, Манастир Бањска = М. Шупут, *Манастир Бањска*, Београд 2003.

Шупут, Ђоменици = М. Шупут, *Ђоменици српској црквеној грађињелства XVI–XVII века*, Београд 1991.

Шупут, Српска архиепископска = М. Шупут, *Српска архиепископска у доба њурске власињи 1459–1690*, Београд 1984.

Шупут, Цариградски извори = М. Шупут, *Цариградски извори архиепископске цркве Св. Николе у Куриумлији*, in: *Ѓефан Немања – свети Симеон Мироточиви. Историја и ѡредање*, ed. Ј. Калић, Београд 2000, 171–178.

Јагич, Мариинско четвороевангелие = В. И. Јагич, *Памятник глаголической письменности. Мариинско четвороевангелие. С примечаниями и приложениями*, Санкт-Петербург

1883 (= *Quattuor evangeliorum versionis palaeoslovenicae. Codex Marianus glagoliticus, characteribus cyrillicis transcriptum*, Graz 1960).

Acta Albaniae = *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I. Annos 1311–1343, tabulamque geographicam continens*, edd. L. Thallóczy, K. Jirecek, E. de Sufflay, Vindobonae 1913.

Actes de Chilandar = *Actes de Chilandar. I. Actes grecs; II. Actes slaves*, edd. L. Petit, B. Korablev, Amsterdam 1975.

Actes de Kastamonitou = *Actes de Kastamonitou*, ed. N. Oikonomides, Paris 1978.

Angelov, Theodore Metochites = D. G. Angelov, *Theodore Metochites: Statesman, Intellectual, Poet and Patron of the Arts*, in: *Restoring Byzantium. The Kariye Camii in Istanbul and the Byzantine Institute Restoration*, edd. H. A. Klein, R. G. Ousterhout, New York 2004, 15–22.

Angenendt, Corpus incorruptum = A. Angenendt, *Corpus incorruptum. Eine Leitidee der mittelalterlichen Reliquienverehrung*, *Saeculum* 42/3–4 (1991) 320–348.

Angenendt, Heilige und Reliquien = A. Angenendt, *Heilige und Reliquien. Die Geschichte ihres Kultes vom frühen Christentum bis zur Gegenwart*, München 1997.

Annales Ragusini = *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, ed. S. Nodilo, Zagrabiae 1883.

Armenian Miniatures = *Armenian Miniatures*, edd. L. A. Dournovo, S. Der Nersessian, London 1961.

Babić, Les chapelles annexes = G. Babić, *Les chapelles annexes des églises byzantines. Fonction liturgique et programmes iconographiques*, Paris 1969.

Babić, Les fresques de Sušica = G. Babić, *Les fresques de Sušica en Macédoine et l'iconographie originale de leurs images de la vie de la Vierge*, *CA* 12 (1962) 303–339.

Babić, Les plus anciennes fresques de Studenica = G. Babić, *Les plus anciennes fresques de Studenica (1208/9)*, in: *Actes du XVe Congrès international d'études byzantines*, II–A, Athènes 1981, 31–42.

Babić, Les portraits des grands dignitaires = G. Babić, *Les portraits des grands dignitaires du temps des tsars serbes. Hiérarchie et idéologie*, in: *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ' αιώνα*, edd. Ευ. Παπαδοπούλου, Δ. Διαλέτη, Αθήνα 1996, 158–168.

Babić, Quelques observations = G. Babić, *Quelques observations concernant l'icône de la Vierge Kosinitza*, in: *ΛΑΜΠΗΔΩΝ. Αφιέρωμα στη μνήμη της Ντούλας Μουρίκη I*, Αθήνα 2003, 95–102.

Babić, Sur l'icône de Poganovo = G. Babić, *Sur l'icône de Poganovo et la vasilissa Hélène*, in: *L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle*, edd. D. Davidov, R. Samardžić, Belgrade 1987, 57–65.

Ballian, Exchanges between Byzantium and the Islamic World = A. Ballian, *Exchanges between Byzantium and the Islamic World: Courtly Art and Material Culture*, in: *Heaven and Earth*,

- Art of Byzantium from Greek Collections*, edd. A. Drandaki, D. Papanikola-Bakirtzi, A. Tourta, Athens 2013, 292–296.
- Ballian, *Silverwork Produced in Ottoman Trikala*** = A. Ballian, *Silverwork Produced in Ottoman Trikala (Thessaly): Problems of Taxonomy and Interpretation*, in: *Ottoman-Turkish Metalwork in the Balkans and in Hungary*, Budapest 2012, 1–27, у штампи.
- Barada, *Dinastičko pitanje*** = M. Barada, *Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI stoljeća*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 50 (1928–1929) 157–199.
- Bavant, *Caričin Grad*** = B. Bavant, *Caričin Grad and the Changes in the Nature of Urbanism in the Central Balkans in the Sixth Century*, in: *The Transition to Late Antiquity, on the Danube and Beyond*, ed. A. Poulter, Oxford 2012, 337–374.
- Beckwith, *Coptic Sculpture*** = J. Beckwith, *Coptic Sculpture 300–1300*, London 1963.
- Belting, *Likeness and Presence*** = H. Belting, *Likeness and Presence. A History of the Image Before the Era of Art*, Chicago–London 1994.
- Belting, *The Image and Its Public*** = H. Belting, *The Image and Its Public in Middle Ages. Form and Function of Early Paintings of the Passion*, New York 1990.
- Bešlagić, *Stećci*** = Š. Bešlagić, *Stećci: kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971.
- Bezić, *Crkva sv. Petra na Priku*** = N. Bezić, *Crkva sv. Petra na Priku u Omišu*, PPUD 12 (1960) 50–59.
- Biliarsky, *Le rite du couronnement*** = I. Biliarsky, *Le rite du couronnement des tsars dans les pays slaves et promotion d'autres axiai*, OCP 59/1 (1993) 91–139.
- Bjelovučić, *Ruševine crkvice Sv. Jurja*** = N. Z. Bjelovučić, *Ruševine crkvice Sv. Jurja u Janjini iz IX ili X vijeka*, SHP II/1–2 (1928) 118–122.
- Blangez-Malamut, *Cacouros, L'image des Serbs*** = E. Blangez-Malamut, M. Cacouros, *L'image des Serbs dans la rhétorique byzantine de la seconde moitié du XIIe siècle*, in: *Byzantium, Identity, Image, Influence*, ed. Fl. Karsten, Copenhagen 1996, 97–122.
- Bogdanović D., *Politička filosofija*** = D. Bogdanović, *Politička filosofija srednjovekovne Srbije. Mogućnosti jednog istraživanja*, *Filozofske studije* 16 (1984) 5–29.
- Bogdanović, Djurić, Medaković, *Chilandar*** = D. Bogdanović, V. J. Djurić, D. Medaković, *Chilandar on the Holy Mountain*, Belgrade 1978.
- Bogdanović J., *Regional Developments in Late Byzantine Architecture*** = J. Bogdanović, *Regional Developments in Late Byzantine Architecture and the Question of 'Building Schools'. An Overlooked Case of the Fourteenth-Century Churches from the Region of Skopje*, *Byzantinoslavica* 69/1–2 (2011) 219–266.
- Bogevska, *Les peintures murales du monastère de Marko*** = S. Bogevska, *Les peintures murales du monastère de Marko: un programme iconographique au service de la propagande royale*, in: *Actes de la journée d'étude 'Culture des commanditaires'*, edd. Q. Cazes, Ch. Prigent, Paris 2011, <http://hicsa.univ-paris1.fr/page.php?r=18&id=500&lang=fr>, 1–21.
- Bogevska-Capuanò, *Les églises rupestres*** = S. Bogevska-Capuanò, *Les églises rupestres de la région des lacs d'Ohrid et de Prespa: milieu du XIIIe – milieu du XVIe siècle*, Turnhout 2015.
- Borožan, *Gravura iz Cetinjskog oktoiha*** = B. Borožan, *Sakriveni iskaz gravure iz Cetinjskog oktoiha*, in: *Crnojevići: značaj za crnogorsku državu i kulturu*, ed. Č. Drašković, Podgorica 2011, 103–136.
- Borožan, *Rekonstrukcija manastira Crnojevića*** = B. Borožan, *Rekonstrukcija crkve Rođenja Bogorodice manastira Crnojevića na Cetinju*, ARS 3 (1986) 68–73.
- Bošković, *Studenica*** = Đ. Bošković, *Studenica. Reflections sur sa genèse et ses racines*, in: *Сѣуденица и византијска уметност око 1200. јодине*, ed. B. Коран, Београд 1988, 125–130.
- Brač u ranom srednjem vijeku** = Brač u ranom srednjem vijeku, ed. D. Domančić, Split–Povlja 1984.
- Buschhausen, *Die Illustration eines Georgischen Evangeliars*** = H. & H. Buschhausen, *Die Illustration eines Georgischen Evangeliars aus dem 10. Jahrhundert*, in: *Tesserae. Festschrift für Josef Engemann*, Münster 1991, 358–368.
- Byzance et les reliques du Christ** = *Byzance et les reliques du Christ*, edd. J. Durand, B. Flusin, Paris 2004.
- Byzantine Art and Renaissance Europe** = *Byzantine Art and Renaissance Europe*, ed. A. Lymberopoulou, Ashgate 2013.
- Byzantium at Princeton** = *Byzantium at Princeton. Byzantine Art and Archaeology at Princeton University*, edd. S. Ćurčić, A. St. Clair, Princeton 1986.
- Byzantium. Faith and Power** = *Byzantium. Faith and Power (1261–1557)*, ed. H. C. Evans, New York 2004.
- Catalogue of Byzantine Seals** = *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art I*, edd. J. Nesbitt, N. Oikonomides, Washington, D.C. 1991.
- Chatterjee, *The Living Icon*** = P. Chatterjee, *The Living Icon in Byzantium and Italy. The Vita Image, Eleventh to Thirteenth Centuries*, Cambridge 2014.
- Chatzidakis, *Icons of the Cretan School*** = N. Chatzidakis, *Icons of the Cretan School (15th–16th century)*, exhibition catalogue, Athens 1983.
- Chatzidakis, *Hosios Loukas*** = N. Chatzidakis, *Hosios Loukas*, Athens 1997.
- Chatzidakis-Bacharas, *Les peintures murales*** = Th. Chatzidakis-Bacharas, *Les peintures murales de Hosios Loukas. Les chapelles occidentales*, Athènes 1982.
- Cheyne, *La place de la Serbie*** = J.-C. Cheyne, *La place de la Serbie dans la diplomatie byzantine à la fin du XIe siècle*, ZRVI 45 (2008) 89–97.
- Cibulka, *Václavova rotunda*** = J. Cibulka, *Václavova rotunda svatého Víta*, in: *Svatováclavský sborník, na památku 1000. výročí smrti knížete Václava svatého I*, Praha 1934, 339–685.

Clark, *Checklist of Manuscripts* = K. W. Clark, *Checklist of Manuscripts in St. Catherine's Monastery, Mount Sinai*. Microfilmed for the Library of Congress, 1950, Washington 1952.

Codex diplomaticus = *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* II, ed. T. Smičiklas, Zagreb 1904.

Constantine VII Porphyrogenitus, De administrando imperio = *Constantine VII Porphyrogenitus, De administrando imperio* I, ed. Gy. Moravcsik, tr. R. J. H. Jenkins, Washington 1967².

Cotsonis, *Onomastics* = J. Cotsonis, *Onomastics, Gender, Office and Images on Byzantine Lead Seals: A Means of Investigating Personal Piety*, *Byzantine and Modern Greek Studies* 32 (2008) 1–37.

Crafts and Craftsmen = *Crafts and Craftsmen of the Middle East: Fashioning the Individual in the Muslim Mediterranean*, edd. S. Faroqui, R. Deguilhem, London – New York 2005.

Crnčević, *The Architecture of Cathedral Churches* = D. Crnčević, *The Architecture of Cathedral Churches on the Eastern Adriatic Coast at the Time of the First Principalities of South Slavs (9th–11th Centuries)*, in: *The World of the Slavs. Studies on the East, West and South Slavs: Civitas, Oppidaa, Villas and Archeological Evidence (7th–11th Centuries A.D.)*, ed. S. Rudić, Belgrade 2013, 37–136.

Crnojević = *Crnojevići: značaj za crnogorsku državu i kulturu*, ed. Č. Drašković, Podgorica 2011.

Cutler, *From Loot to Scholarship* = A. Cutler, *From Loot to Scholarship: Changing Modes in the Italian Response to Byzantine Artifacts, ca. 1200–1750*, *DOP* 49 (1995) 237–267.

Cvetković, *'Memorial' Architecture* = B. Cvetković, *'Memorial' Architecture in Late Medieval Serbia: An Issue of Methodology and Sources*, in: *Проспори ђамћења I. Архитектура*, edd. A. Кадијевић, М. Попадић, Београд 2013, 31–41.

Cvetković, *Christianity and Royalty* = B. Cvetković, *Christianity and Royalty: The Touch of the Holy*, *Byzantion* 72/2 (2002) 347–364.

Cvetković, *Franciscans and Medieval Serbia* = B. Cvetković, *Franciscans and Medieval Serbia: Evidence of Art*, *Ikon* 3 (2010) 247–260.

Cvetković, *Nimbi* = B. Cvetković, *Nimbi in the Late Byzantine Art: A Reassessment*, *Ниш и Византија* 13 (2015) 287–299.

Cvetković, *Sovereign Portraits* = B. Cvetković, *Sovereign Portraits at Mark's Monastery Revisited*, *Ikon* 5 (2012) 185–198.

Cvetković, Hahn, *Imperial Aspirations* = B. Cvetković, C. Hahn, *Imperial Aspirations: Relics and Reliquaries of the Byzantine Periphery*, *Convivium* 2/1 (2015) 182–201.

Cvetkovski, *Les fresques de l'église Saint-Georges* = S. Cvetkovski, *Les fresques de l'église Saint-Georges – monastère de Knežino*, in: *На ђирајовима Војислава Ј. Ђурића*, ed. Д. Медаковић, Ц. Грозданов, Београд 2011, 143–155.

Čanak-Medić, Čubrović, *Katedrala Svetog Tripuna* = M. Čanak-Medić, Z. Čubrović, *Katedrala Svetog Tripuna u Kotoru. Istorija, arhitektura, arhitektonska plastika i liturgijski nameštaj*, Kotor 2010.

Čilikov, *Umjetnička kultura* = A. Čilikov, *Umjetnička kultura u doba Crnojevića*, in: *Crnojevići: značaj za crnogorsku državu i kulturu*, ed. Č. Drašković, Podgorica 2011, 369–382.

Čremošnik, *Izveštaj* = I. Čremošnik, *Izveštaj o iskopinama u Rogaćima kod Blažuja*, *GZMBiH, arheologija*, n. s., 8 (1953) 303–315.

Čunčić, Perkić, *Hrvatski glagoljski natpis* = M. Čunčić, M. Perkić, *Hrvatski glagoljski natpis Župe dubrovačke iz 11. stoljeća*, *Slovo* 59 (2009) 77–122.

Ćirković, *Between Kingdom and Empire* = S. Ćirković, *Between Kingdom and Empire: Dušan's State (1346–1355) Reconsidered*, in: *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ' αιώνα*, edd. Ευ. Παπαδοπούλου, Δ. Διαλέτη, Αθήνα 1996, 110–120.

Ćirković, *I Serbi nel Medioevo* = S. Ćirković, *I Serbi nel Medioevo*, Milano 1992.

Ćurčić, *'Renewed from the Very Foundations'* = S. Ćurčić, *'Renewed from the Very Foundations': The Question of the Genesis of the Bogorodica Ljeviška in Prizren*, in: *Archeology in Architecture: Studies in Honor of Cecil L. Striker*, edd. J. J. Emerick, D. M. Deliyannis, Mainz 2005, 23–36.

Ćurčić, *Architecture in the Balkans* = S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent*, New Haven – London 2010.

Ćurčić, *Articulation of Church Façades* = S. Ćurčić, *Articulation of Church Façades During the First Half of the Fourteenth Century: A Study of the Relationship of Byzantine and Serbian Architecture*, in: *Византијска уметност и ђочејком XIV века*, ed. С. Петковић, Београд 1978, 17–27.

Ćurčić, *Gračanica* = S. Ćurčić, *Gračanica. King Milutin's Church and Its Place in Late Byzantine Architecture*, University Park – London 1979.

Ćurčić, *The Exonarthex of Hilandar* = S. Ćurčić, *The Exonarthex of Hilandar. The Question of Its Function and Patronage*, in: *Осам векова Хиландара. Историја, духовни живоји, књижевност, уметност и архитектура*, ed. В. Кораћ, Београд 2000, 477–487.

Ćurčić, *Two Examples of Local Building Workshops* = S. Ćurčić, *Two Examples of Local Building Workshops in Fourteenth-Century Serbia*, *Zograf* 7 (1977) 45–51.

D'Amico, *Per la storia dell'icona serba del Vaticano* = R. D'Amico, *Per la storia dell'icona serba del Vaticano: il rapporto con le vicende della Basilica di San Pietro e una sua 'replica' seicentesca a Fano*, *Зорграф* 28 (2001) 89–99.

Deguilhem, *Shared Space or Contested Space* = R. Deguilhem, *Shared Space or Contested Space: Religious Mixity, Infrastructural Hierarchy and the Builders' Guild in Mid-Nineteenth Century Damascus*, in: *Crafts and Craftsmen of the Middle East: Fashioning the Individual in the Muslim Mediterranean*, edd. S. Faroqui, R. Deguilhem, London – New York 2005, 261–284.

Delbrueck, *Antike Porphywerke* = R. Delbrueck, *Antike Porphywerke*, Berlin–Leipzig 1932.

- Der Nersessian, *Armenian Manuscripts* = S. Der Nersessian, *Armenian Manuscripts in the Freer Gallery of Art*, Washington, D.C. 1963.
- Deroko, *Starohrvatski pleter* = A. Deroko, *Starohrvatski pleter i srpski moravski preplet*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 56–59 (1954–1957) 252–259.
- Der serbische Psalter* = *Der serbische Psalter. Faksimile-Ausgabe des Cod. slav. 4 der Bayerischen Staatsbibliothek München I. Textband, II. Faximile*, ed. H. Belting, Wiesbaden 1978.
- Dimitrova, *The Portal to Heaven* = E. Dimitrova, *The Portal to Heaven. Reaching the Gates of Immortality*, Ниш и Византија 5 (2007) 367–380.
- Domančić, *Kulturni spomenici otoka Brača* = D. Domančić, *Kulturni spomenici otoka Brača. Srednji vijek*, Brački zbornik 4 (1960) 113–160.
- Dračevac, *Crkva Bogorodice u Lužinama* = A. Dračevac, *Da li je već u IX st. postojala crkva Bogorodice u Lužinama kod Stona*, PPUD 16 (1966) 165–192.
- Dračevac, *Pleterna skulptura* = A. Dračevac, *Pleterna skulptura u lapidariju u Stonu*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 75 (1981) 137–156.
- Durnovo, *Miniatures arméniennes* = L. A. Durnovo, *Miniatures arméniennes*, Erevan 1967.
- Dvořáková, *Dating* = K. Dvořáková, *Dating the romanesque mural paintings and the ducal rotunda of St. Catherine*, in: *Znojmo: New discoveries* (2010), Interdisciplinaria Archaeologica, Natural Sciences in Archaeology I/1–2 (2010) 99–104.
- Djordjević, *Das program der Muttergotteskirche* = I. M. Djordjević, *Das Programm der Muttergotteskirche in Studenica und die serbische mittelalterliche Wandmalerei*, in: *Сѣудгеница и византијска уметност око 1200. године*, ed. B. Kopač, Београд 1988, 505–516 (= idem, *Програм Богородичине цркве у Сѣудгеници и српско средњовековно зидно сликарство*, in: idem, *Сѣудгеније српске средњовековне уметности*, Београд 2008, 207–221).
- Djordjević, Kyriakoudis, *The Frescoes in the Chapel of St. Nicholas* = I. Djordjević, E. Kyriakoudis, *The Frescoes in the Chapel of St. Nicholas at the Monastery of St. John Prodromos near Serres*, Cyrillomethodianum 7 (1983) 167–233.
- Đurđev, „*Prodaja crkava i manastira*” = B. Đurđev, „*Prodaja crkava i manastira*” za vreme vlade Selima II, Godišnjak Istorijaskog društva Bosne i Hercegovine 9 (1957) 241–247.
- Đurić, *Freska u crkvi Sv. Luke* = V. J. Đurić, *Freska u crkvi Sv. Luke u Kotoru*, PPUD 21 (1980) 225–240.
- Djurić, *Fresques médiévales à Chilandar* = V. J. Djurić, *Fresques médiévales à Chilandar – contribution au catalogue des fresques du Mont Athos*, in: *Actes du XIIe Congrès international des Études byzantines III*, Beograd 1964, 59–98.
- Djurić, *La peinture murale* = V. J. Djurić, *La peinture murale serbe au XIIIe siècle*, in: *L'art byzantin du XIIIe siècle. Symposium de Sopoćani*, ed. V. J. Djurić, Beograd 1967, 145–167.
- Djurić, *L'art impérial serbe* = V. J. Djurić, *L'art impérial serbe: marques du statut impérial et traits de prestige*, in: *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ' αιώνα*, edd. Ευ. Παπαδοπούλου, Δ. Διαλέτη, Αθήνα 1996, 23–56.
- Djurić, *La royauté et le sacerdoce* = V. J. Djurić, *La royauté et le sacerdoce dans la décoration de Žiča*, in: *Манастир Жича. Зборник рагова*, ed. Г. Судић, Краљево 2002, 123–147.
- Djurić, *Le nouveau Constantin* = V. J. Djurić, *Le nouveau Constantin dans l'art serbe médiéval*, in: *ΛΙΘΟΣΤΡΩΤΟΝ. Studien zur byzantinischen Kunst und Geschichte. Festschrift für Marcell Restle*, edd. B. Borkopp, Th. Stepan, Stuttgart 2000, 55–64.
- Djurić, *Le nouveau Joasaph* = V. J. Djurić, *Le nouveau Joasaph*, CA 33 (1985) 99–109.
- Djurić, *Les portraits des Serbes* = V. J. Djurić, *Les portraits des Serbes dans le monastère de St.-Jean-Prodrôme au Mont Ménécée*, in: *Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την αρχαία στη μεταβυζαντινή κοινωνία II*, Θεσσαλονίκη 1998, 399–405.
- Djurić, *Les portraits de souverains* = V. J. Djurić, *Les portraits de souverains dans le narthex de Chilandar*, X3 7 (1989) 105–132.
- Djurić, *Minijature Hvalovog rukopisa* = V. J. Djurić, *Minijature Hvalovog rukopisa*, ИГ 1–2 (1957) 39–52.
- Djurić, *‘Čin’ von Chilandar* = V. J. Djurić, *Über den ‘Čin’ von Chilandar*, BZ 53 (1960) 333–351.
- Eastern Christian Relics* = *Eastern Christian Relics*, ed. A. Lidov, Moscow 2003.
- Eastmond, *‘Local’ Saints* = A. Eastmond, *‘Local’ Saints, Art, and Regional Identity in the Orthodox World after the Fourth Crusade*, Speculum 78/3 (2003) 707–749.
- Erdeljan, *New Jerusalems in the Balkans* = J. Erdeljan, *New Jerusalems in the Balkans. Translation of Sacred Space in the Local Context*, in: *New Jerusalems. Hierotopy and Iconography of Sacred Spaces*, ed. A. M. Lidov, Moscow 2009, 458–474.
- Erdeljan, *Studenica. All Things Constantinopolitan* = J. Erdeljan, *Studenica. All Things Constantinopolitan*, in: *ΣΥΜΕΙΚΤΑ. Зборник рагова поводом четвргесет година Института за историју уметности Филозофског факултета у Београду*, ed. И. Стевовић, Београд 2011, 93–101.
- Erdeljan, *Studenica. An Identity in Marble* = J. Erdeljan, *Studenica. An Identity in Marble*, Зорграф 35 (2012) 93–98.
- Eustathii Thessalonicensis Opera Minora* = *Eustathii Thessalonicensis Opera Minora*, ed. P. Wirth, Berlin – New York 2000.
- Falkenhausen, *Eine byzantinische Beamtenurkunde* = V. von Falkenhausen, *Eine byzantinische Beamtenurkunde aus Dubrovnik*, BZ 63 (1969–1970) 10–23.
- Farlati, Coleti, *Illyrici sacri VII* = D. Farlati, J. Coleti, *Illyrici sacri VII*, Venetiis 1817.
- Faroghi, *Understanding Ottoman Guilds* = S. Faroghi, *Understanding Ottoman Guilds*, in: *Crafts and Craftsmen of the Middle East: Fashioning the Individual in the Muslim Mediterranean*, edd. S. Faroghi, R. Deguilhem, London – New York 2005, 3–40.

- Fisković, *Crkvice sv. Kuzme i Damjana* = I. Fisković, *Crkvice sv. Kuzme i Damjana u Zablaću na Korčuli*, PPUD 21 (1980) 159–175.
- Fisković, *O freskama* = I. Fisković, *O freskama 11. i 12. stoljeća u Dubrovniku i okolici*, Radovi IPU 33 (2009) 17–36.
- Fisković, *Tri srednjovjekovne crkvice* = I. Fisković, *Tri srednjovjekovne crkvice na Pelješcu*, PPUD 19 (1972) 15–40.
- Foretić, *Dvije isprave* = V. Foretić, *Dvije isprave zahumskog kneza Dese o Mljetu iz 1151. godine*, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku 1 (1952) 63–72.
- Frantz, *Byzantine Illuminated Ornament* = M. A. Frantz, *Byzantine Illuminated Ornament*, The Art Bulletin 16/1 (1934) 42–101.
- Frolow, *La relique de la Vraie Croix* = A. Frolow, *La relique de la Vraie Croix. Recherches sur le développement d'un culte*, Paris 1961.
- Gabelić, *Prophylactic and Other Inscriptions* = S. Gabelić, *Prophylactic and Other Inscriptions in Late Byzantine Fresco Painting*, in: *Byzantinische Malerei. Bildprogramme, Ikonographie, Stil*, ed. G. Koch, Wiesbaden 2000, 57–72.
- Gagro, *Križ srpskog kralja* = K. Gagro, *Križ srpskog kralja Stefana Uroša II Milutina*, in: *Dominikanci u Hrvatskoj, katalog izložbe*, Zagreb 2011.
- Garrison, *Studies in Mediaeval Italian Painting* = E. B. Garrison, *Studies in the History of Mediaeval Italian Painting IV*, Florence 1962.
- Gavrilović, *Between Latins and Greeks* = Z. Gavrilović, *Between Latins and Greeks: Some Artistic Trends in Medieval Serbia (13th–14th Centuries)*, in: eadem, *Studies in Byzantine and Serbian Medieval Art*, London 2001, 110–124.
- Gavrilović, *Kingship and Baptism* = Z. Gavrilović, *Kingship and Baptism in the Iconography of Dečani and Lesnovo*, in: eadem, *Studies in Byzantine and Serbian Medieval Art*, London 2001, 125–145.
- Gavrilović, *The Gospels of Jakov of Serres* = Z. Gavrilović, *The Gospels of Jakov of Serres* (London, B. L., Add. MS 39626), the family of Branković and the Monastery of St Paul, Mount Athos, in: *Through the looking glass. Byzantium through British eyes*, Aldershot 2000, 135–144.
- Gavrilović, *The Portrait of King Marko* = Z. Gavrilović, *The Portrait of King Marko at Markov manastir (1376–1381)*, BF 16 (1991) 415–428.
- Geary, *Furta Sacra* = P. J. Geary, *Furta Sacra. Thefts of Relics in the Central Middle Ages*, Princeton 1990.
- Gelzer, *Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche II* = H. Gelzer, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche II*, BZ 2 (1893) 22–72.
- Georges Pachymérès = Georges Pachymérès *relations historiques II*, ed. A. Failler, Paris 1984.
- Georgitsoyanni, *Les peintures murales* = E. N. Georgitsoyanni, *Les peintures murales du Vieux Catholicon du monastère de la Transfiguration aux Météores (1483)*, Athènes 1993.
- Gerasimov, *Un sceau en plombe* = T. Gerasimov, *Un sceau en plombe de Georges fils du roi Bodine*, Studia historico-philologica Sordicensia 1 (1938) 217–218.
- Glavaš, *Iskopavanje preromaničke crkve* = T. Glavaš, *Iskopavanje preromaničke crkve u Vrutcima kod Vrela Bosne*, GZMBiH, arheologija, n. s., 37 (1982) 93–122.
- Grabar, *Influences musulmanes* = A. Grabar, *Influences musulmanes sur la décoration des manuscrits slaves balkaniques*, Revue des études slaves 27 (1951) 124–135 (= idem, *L'art de la fin de antiquité et du Moyen âge II*, Paris 1968, 653–661).
- Grabar, *Islamic Art and Byzantium* = O. Grabar, *Islamic Art and Byzantium*, DOP 18 (1964) 73–79.
- Grabar, *L'Hodigitria et l'Eléousa* = A. Grabar, *L'Hodigitria et l'Eléousa*, ЗМЦЛХ 10 (1974) 3–14.
- Grabar, *Les deux images de la Vierge* = A. Grabar, *Les deux images de la Vierge dans un manuscrit serbe*, in: *L'art byzantin chez les Slaves II/1*, Paris 1930, 264–276.
- Grabar, *Les manuscrits grecs* = A. Grabar, *Les manuscrits grecs enluminés de provenance italienne (IXe–XIe siècles)*, Paris 1972.
- Grabar, *Recherches sur les influences orientales* = A. Grabar, *Recherches sur les influences orientales dans l'art balcanique*, Paris 1928.
- Grabar, *Velmans, Chiesa di Sopoćani* = A. Grabar, T. Velmans, *Gli affreschi della Chiesa di Sopoćani*, Milano 1965.
- Grčke povelje srpskih vladara = Grčke povelje srpskih vladara, edd. A. Solovjev, V. Mošin, London 1974.
- Gušić, Fisković, *Otok Mljet* = B. Gušić, C. Fisković, *Otok Mljet: naš novi nacionalni park. Antropogeografski pregled i kulturno historijski spomenici*, Zagreb 1958.
- Hahn, *Strange Beauty* = C. J. Hahn, *Strange Beauty. Issues in the Making and Meaning of Reliquaries, 400-circa 1204*, University Park 2012.
- Hallensleben, *Das Katholikon* = H. Hallensleben, *Das Katholikon des Johannes-Prodomos-Kloster bei Serrai*, BF 1 (1966) 158–173.
- Hamm, *Apokalipsa bosanskih krstjana* = J. Hamm, *Apokalipsa bosanskih krstjana*, Slovo 9–10 (1960) 43–104.
- Hamann-Mac Lean, *Grundlegung* = R. Hamann-Mac Lean, *Grundlegung zu einer Geschichte der mittelalterlichen Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien*, Giessen 1976.
- Harisijadis, *Les miniatures du Tétraévangile* = M. Harisijadis, *Les miniatures du Tétraévangile du métropolit Jakob de Serrès*, in: *Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines III*, Belgrade 1964, 121–130.
- Historia della vita di San Nicolo* = *Historia della vita, miracoli, traslatione, e gloria dell'illustrissimo confessor di Christo San Nicolo il Magno, arcivescouo di Mira, patrono e protettore della città di Bari, Composta dal Padre Antonio Beatillo da Bari, della Compagnia di Giesù, Napoli 1645*³.
- Illuminated Greek Manuscripts* = *Illuminated Greek Manuscripts from American Collections. An Exhibition in Honor of Kurt Weitzmann*, ed. G. Vikar, Princeton 1973.

- Illyricum sacrum* VI = *Illyricum sacrum* VI, edd. D. Farlati, J. Coleti, Venezia 1800.
- Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum* = *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum libri IV*, I–IV, ed. L. Schopenus, Bonnae 1828–1832.
- Ionescu, *Istoria arhitecturii romanesti* = G. Ionescu, *Istoria arhitecturii romanesti*, București 1937.
- Jakšić, *Predromanički reljef* = N. Jakšić, *Predromanički reljef sa spomenom blaženog Teodora u Bolu na Braču*, PPUD 25 (1985) 49–62.
- Janashian, *Armenian Miniature Paintings* = M. Janashian, *Armenian Miniature Paintings of the Monastic Library at San Lazzaro I*, Venice 1966.
- Janc, *Islamski elementi* = Z. Janc, *Islamski elementi u minijaturama Karanskog jevanđelja*, Godišnjak Naučnog društva BiH 2 (1961) 159–170.
- Janin, *La géographie ecclésiastique* = R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin. Première partie. Le siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique*, III: *Les églises et les monastères*, Paris 1953.
- Janin, *Les églises* = R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins. Bithynie, Hellespont, Latros, Galèsios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique*, Paris 1975.
- Johnstone, *The Byzantine tradition* = P. Johnstone, *The Byzantine tradition in church embroidery*, London 1967.
- Jordan, *The Monastery of the Theotokos Evergetis* = R. M. Jordan, *The Monastery of the Theotokos Evergetis, Its Children and Grandchildren*, in: *The Theotokos Evergetis and Eleventh Century Monasticism*, edd. M. Mullett, A. Kirby, Belfast 1994, 215–245.
- Jovanović, *Zaton, Bijelo Polje* = V. Jovanović, *Zaton, Bijelo Polje – crkva i grobovi*, Arheološki pregled 3 (1961) 129–132.
- Jurković, *O bizantskom utjecaju* = M. Jurković, *O bizantskom utjecaju i autohtonosti nekih likovnih rješenja na predromaničkoj plastici Bosne i Hercegovine*, Radovi IPU 11 (1987) 107–113.
- Jurković, *Prilog proučavanju* = M. Jurković, *Prilog proučavanju pleterne skulpture na području poluotoka Pelješca*, SHP 3/13 (1983) 165–184.
- Jurković, *Prilog odredjivanju* = M. Jurković, *Prilog odredjivanju južnodalmatinske grupe predromaničke skulpture*, SHP 15 (1985) 183–199.
- Jurković, *Ranosrednjovjekovni latinski natpisi* = M. Jurković, *Ranosrednjovjekovni latinski natpisi s Pelješca*, Radovi IPU 10 (1986) 83–89.
- Kalopissi-Verti, *Church Foundations* = S. Kalopissi-Verti, *Church Foundations by Entire Villages (13th–16th c.). A Short Note*, ЗРБИ 44 (2007) 333–340.
- Kalopissi-Verti, *Painters in Late Byzantine Society* = S. Kalopissi-Verti, *Painters in Late Byzantine Society. The Evidence of Church Inscriptions*, CA 42 (1994) 139–158.
- Kandić, *Fonts for the Blessing of the Waters* = O. Kandić, *Fonts for the Blessing of the Waters in Serbian Medieval Churches*, Зорграф 27 (1998–1999) 61–78.
- Kanuni i kanun-name* = *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*, Sarajevo 1957.
- Kaplan, *De la dépouille à la relique* = M. Kaplan, *De la dépouille à la relique: formation du culte des saints à Byzance du Ve au XIIe siècle*, in: idem, *Pouvoirs, Église et sainteté. Essais sur la société byzantine*, Paris 2011, 75–95 (= *Les reliques: objets, cultes, symboles*, edd. É. Bozoky, A.-M. Helvétius, Turnhout 1999, 19–38).
- Karaman, *Razgovori o nekim problemima* = Lj. Karaman, *Razgovori o nekim problemima domaće historije, arheologije i historije umjetnosti*, Anali Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku 6–7 (1959) 41–71.
- Klaić, *Mljetski falsifikati* = N. Klaić, *Mljetski falsifikati*, Arhivski vjesnik 10 (1967) 185–234.
- Klaniczay, *Holy Rulers and Blessed Princesses* = G. Klaniczay, *Holy Rulers and Blessed Princesses. Dynastic Cults in Medieval Central Europe*, Cambridge 2002.
- Klein, *Byzanz, der Westen und das 'wahre' Kreuz* = H. A. Klein, *Byzanz, der Westen und das 'wahre' Kreuz. Die Geschichte einer Reliquie und ihrer künstlerischen Fassung in Byzanz und im Abendland*, Wiesbaden 2004.
- Klein, *Eastern Objects and Western Desires* = H. A. Klein, *Eastern Objects and Western Desires: Relics and Reliquaries between Byzantium and the West*, DOP 58 (2004) 283–314.
- Koprivica, *Freska sa predstavom svetog Hristofora* = T. Koprivica, *Freska sa predstavom svetog Hristofora u Starom Baru*, Историјски записи 77/1–4 (2004) 145–154.
- Korać, *King Milutin's Church* = V. Korać, *King Milutin's Church*, in: *Hilandar monastery*, ed. G. Subotić, Belgrade 1998, 145–152.
- Korać, *L'architecture de Dečani* = V. Korać, *L'architecture de Dečani, tradition et innovation*, in: *Дечани и византијска уметност у средину XIV века*, ed. B. J. Ђурић, Београд 1989, 149–157.
- Korać, *L'école de la Morava* = V. Korać, *L'école de la Morava: dernière renaissance dans l'art de la monde byzantine*, in: *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ' αιώνα*, ed. E. Παπαδοπούλου, Αθήνα 1996, 380–391.
- Kotorski spomenici = *Kotorski spomenici. Prva knjiga kotorskih notara od god. 1326–1335*, ed. A. Mayer, Zagreb 1951.
- Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture* = R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth 1989⁴.
- Kreševljaković, *Esnafi i obrti* = H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, Sarajevo 1958.
- Krsmanović, *Mount Athos and Political Thought* = B. Krsmanović, *Mount Athos and Political Thought in the Slavic World*, in: *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies*, Vol. I: *Plenary Papers*, ed. I. Ilyev et al., Sofia 2011, 156–166.
- Kurtović, *Sandalj Hranić Kosača* = E. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Sarajevo 2009.

- Kyriakoudis, *Les artistes grecs* = E. Kyriakoudis, *Les artistes grecs qui ont participé à la peinture murale des régions sous la juridiction du Patriarcat de Peć pendant sa rénovation (1557–1690)*, *Balkan Studies* 24/2 (1983) 485–510.
- Kyriakoudis, *The Main Features of Monumental Painting in Macedonia* = E. Kyriakoudis, *The Main Features of Monumental Painting in Macedonia in the Late Byzantine Period*, in: *Byzantine Macedonia. Art, Architecture, Music and Hagiography*, edd. J. Burke, R. Scott, Melbourne 2001, 59–79.
- La porpora* = *La porpora. Realtà e immaginario di un colore simbolico*, ed. O. Longo, Venezia 1998.
- Laiou, *Byzantium and the Neighboring Powers* = A. Laiou, *Byzantium and the Neighboring Powers: Small-State Policies and Complexities*, in: eadem, *Byzantium and the Other: Relations and Exchanges*, Farnham–Burlington VT 2012, XIV, 1–12.
- L'art byzantin du XIIIe siècle* = *L'art byzantin du XIIIe siècle. Symposium de Sopoćani*, ed. V. J. Djurić, Beograd 1967.
- Laurent, *Le thème* = V. Laurent, *Le thème byzantin de Serbie au XIe siècle*, *REB* 15 (1957) 185–195.
- Lăzărescu, *Nicodim de la Tismana* = E. Lăzărescu, *Nicodim de la Tismana si rolul său în cultura veche românească I (pînă în 1385)*, *Romanoslavica* 11 (1965) 237–285.
- Le Goff, *Saint Louis* = J. Le Goff, *Saint Louis*, Paris 1996.
- Le Mont Athos* = *Le Mont Athos et l'Empire byzantin. Trésors de la Sainte Monagne*, Paris 2009.
- Leroy, *Les manuscrits coptes* = J. Leroy, *Les manuscrits coptes et coptes-arabes illustrés*, Paris 1974.
- Leroy, *Les manuscrits syriaques* = J. Leroy, *Les manuscrits syriaques a peintures conservés dans les bibliothèques d'Europe et d'Orient*, Paris 1964.
- Les Reliques* = *Les Reliques: Objets, cultes, symboles*, edd. E. Bozoky, A., M. Helvétius, Turnhout 1999.
- Le typikon de la Théotokos Évergétis* = *Le typikon de la Théotokos Évergétis*, ed. P. Gautier, *REB* 40 (1982) 5–101.
- Listine* = *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, I–X, ed. S. Ljubić, Zagreb 1861–1891.
- Loverdou-Tsigaridas, *Objets précieux* = K. Loverdou-Tsigaridas, *Objets précieux de l'église de la Vierge Gavaliotissa au monastère de Lavra (Mont Athos)*, *3orpaφ* 26 (1997) 81–86.
- Luković, *Freske i slike* = N. Luković, *Freske i slike katedrale sv. Tripuna*, in: *800 godina katedrale sv. Tripuna u Kotoru*, Kotor 1966, 63–79.
- Ljubinković, *Majstori starog srpskog slikarstva* = R. Ljubinković, *Majstori starog srpskog slikarstva. Povodom knjige profesora Svetozara Radojčića*, *Naše starine* 4 (1957) 187–204.
- Machavariani, *Georgian manuscripts* = H. Machavariani, *Georgian manuscripts*, Tbilisi 1970.
- Magdalino, *Round Church at Preslav* = P. Magdalino, *The Byzantine Antecedents of the Round Church at Preslav*, *Проблеми на изкуството* 45/2 (2012) 3–5.
- Maksimović, *Βυζάντιο και οι Σέρβοι* = Lj. Maksimović, *Βυζάντιο και οι Σέρβοι τον 11ο αιώνα: ζήτημα εσωτερικής ή εξωτερικής πολιτικής της αυτοκρατορίας*, in: *Η Αυτοκρατορία σε κρίση (;) Το Βυζάντιο τον 11ο αιώνα (1025–1081)*, ed. V. N. Vlyssidou, Athens 2003, 75–85.
- Maksimović, *Das Kanzleiwesen* = Lj. Maksimović, *Das Kanzleiwesen der serbischen Herrscher*, in: *Kanzleiwesen und Kanzleisprachen im östlichen Europa*, ed. C. Hannick, Köln–Weimar–Wien 1999, 25–54.
- Maksimović, *Η ανάπτυξη κεντρόφυγων ροπών* = Lj. Maksimović, *Η ανάπτυξη κεντρόφυγων ροπών στις πολιτικές σχέσεις Βυζαντίου και Σερβίας τον ΙΔ' αιώνα*, in: *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ' αιώνα*, edd. Ευ. Παπαδοπούλου, Δ. Διαλέτη, Αθήνα 1996, 282–290.
- Maksimović, *Η εθνογένεση των Σέρβων* = Lj. Maksimović, *Η εθνογένεση των Σέρβων στον Μεσαίωνα*, Athens 1994.
- Mango, *Byzantine Architecture* = C. A. Mango, *Byzantine Architecture*, New York 1976 (London 1986²).
- Manoscritti slavi* = *Manoscritti slavi, documenti e carte riguardanti la storia bulgara della Biblioteca Apostolica Vaticana e dell'Archivio segreto Vaticano (IX–XVII secolo)*, София 1979.
- Marasović, *Makarska i Primorje* = T. Marasović, *Makarska i Primorje u ranom srednjem vijeku*, Split 1998.
- Marasović, *Ranosrednjovjekovne crkve* = T. Marasović, *Ranosrednjovjekovne crkve pseudobazilikalnoga tipa u Dalmaciji*, *Archaeologia Adriatica* 11 (2008) 555–572.
- Marava-Chatzinicolaou, Toufexi-Paschou, *Catalogue* = A. Marava-Chatzinicolaou, C. Toufexi-Paschou, *Catalogue of the Illuminated Byzantine Manuscripts of the National Library of Greece*, I, Athens 1978; III, Athens 1997.
- Marjanović-Dušanić, *L'écriture et la sainteté* = S. Marjanović-Dušanić, *L'écriture et la sainteté dans la Serbie médiévale*, in: *Étude sur l'hagiographie*, avec la préface de B. Flusin, ed. A. Serandour, Turnhout, у штампі. 1999.
- Marjanović-Dušanić, *La réécriture hagiographique* = S. Marjanović-Dušanić, *La réécriture hagiographique: usages et fonctions dans la Serbie médiévale*, in: *Remanier, métaphraser. Fonctions et techniques de la réécriture dans le monde byzantin*, edd. S. Marjanović-Dušanić, B. Flusin, Belgrade 2011, 163–180.
- Marjanović-Dušanić, *La sainteté féminine* = S. Marjanović-Dušanić, *La sainteté féminine et les cultes dynastiques en Serbie médiévale: la sainte reine Hélène d'Anjou*, in: *Les réseaux familiaux. Antiquité tardive et Moyen Âge. In Memoriam A. Laiou et É. Patlagean*, ed. B. Caseau, Paris 2012, 125–133.
- Marjanović-Dušanić, *Patterns of Martyrial Sanctity* = S. Marjanović-Dušanić, *Patterns of Martyrial Sanctity in the Royal Ideology of Medieval Serbia. Continuity and Change*, *Balkanica* 37 (2007) 69–79.
- Marković Č., *Graditeljska baština Crnojevića* = Č. Marković, *Graditeljska baština Crnojevića*, in: *Crnojevići: značaj za crnogorsku državu i kulturu*, ed. Č. Drašković, Podgorica 2011, 67–102.

Marković M., *The Painter Eutychios* = M. Marković, *The Painter Eutychios – Father of Michael Astrapas and Protomaster of the Frescoes in the Church of the Virgin Peribleptos in Ohrid*, ЗМЦЛВ 38 (2010) 9–34.

Martínez Sáez, *El Díptico* = A. Martínez Sáez, *El Díptico Bizantino de la Catedral de Cuenca*, Cuenca 2004.

Matthews, *The Early Churches of Constantinople* = Th. F. Matthews, *The early churches of Constantinople. Architecture and liturgy*, University Park, Penn. 1971.

Mavromatis, *Le kralj Milutin* = L. Mavromatis, *Le fondation de l'Empire serbe. Le kralj Milutin*, Thessalonique 1978.

Mijović, *Crkvice-kripte* = P. Mijović, *Crkvice-kripte na crnogorskom primorju*, PPUD 21 (1980) 149–158.

Miklosich, *Monumenta serbica* = Fr. Miklosich, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Viennae* 1858.

Milanovic, *Esphigmenou Chrysobull* = Lj. Milanovic, *Reconsidering the Significance of the Esphigmenou Chrysobull*, Thirtieth Annual Byzantine Studies Conference, October 2004, The Walters Art Museum and The Johns Hopkins University Baltimore, Maryland (= http://www.bsana.net/conference/archives/2004/abstracts_2004.html).

Milanović, *The Politics of Translatio* = Lj. Milanović, *The Politics of Translatio: the Visual Representation of the Translation of Relics in the Early Christian and Medieval Period, The Case of St. Stephen*, PhD thesis, Rutgers University, New Brunswick 2011.

Miles, *Byzantium and the Arabs* = G. C. Miles, *Byzantium and the Arabs: Relation in Crete and the Aegean Area*, DOP 18 (1964) 20–32.

Miles, *Islamic Elements in Byzantine Ornament* = G. C. Miles, *Classification of Islamic Elements in Byzantine Architectural Ornament in Greece*, in: *Actes du XII Congrès International d'études byzantines III*, Belgrade 1964, 281–287.

Millet, *Cozia* = G. Millet, *Cozia et les églises serbes de la Morava*, in: *Mélanges offerts à M. Nicolas Iorga par ses amis de la France et des pays de langue française*, Paris 1933, 827–856.

Millet, *L'ancien art serbe* = G. Millet, *L'ancien art serbe. Les églises*, Paris 1919.

Miljković-Pepk, *Le portrait* = P. Miljković-Pepk, *Le portrait de l'empereur byzantin Michel VIII à l'église rupestre de Saint-Érasme près d'Ohrid*, CA 45 (1997) 169–177.

Mitrović, *Benediktinci* = K. Mitrović, *Benediktinci na području Barske nadbiskupije i Kotorske biskupije (9. stoljeće – 1571)*, Cetinje–Kotor 2015.

Momirović, *Stari rukopisi i štampane knjige* = P. Momirović, *Stari rukopisi i štampane knjige u Čajniču*, Naše starine 3 (1956) 173–177.

Monastery of Vatopaidi = *The Holy and Great Monastery of Vatopaidi. Tradition, History, Art*, II, Mount Athos 1998.

Mošin, *Ćirilski rukopisi* = V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije I–II*, Zagreb 1955.

Mošin, *Izveštaj* = V. Mošin, *Izveštaj o naučnom putovanju u Srijemsku Mitrovicu, Beograd, Peć, Dečane, Cavtat, Dubrovnik 1953. godine. Inventar ćirilskih rukopisa Muzeja Srpske pravoslavne crkve u Beogradu*, Ljetopis JAZU 60 (1955) 218–226.

Mošin, Traljić, *Ćirilski spomenici u Bosni i Hercegovini* = V. Mošin, S. Traljić, *Ćirilski spomenici u Bosni i Hercegovini*, Naše starine 6 (1959) 63–104.

Mošin, *Ornament južnoslovenskih rukopisa* = V. Mošin, *Ornament južnoslovenskih rukopisa XI–XIII veka*, Radovi Naučnog društva NR. Bosne i Hercegovine 7, Odeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 3 (1957) 5–79.

Nagel, Wood, *Antiquity in the Renaissance* = A. Nagel, C. S. Wood, *What counted as an 'antiquity' in the Renaissance?*, in: *Renaissance Medievalisms*, ed. K. Eisenbichler, Toronto 2009, 53–74.

Nagorni, *Die Kirche Sv. Petar* = D. Nagorni, *Die Kirche Sv. Petar in Bijelo Polje (Montenegro). Ihre Stellung in der Geschichte des serbischen Architektur*, München 1978.

Nelson, *Byzantine Art in the Italian Renaissance* = R. S. Nelson, *Byzantine Art in the Italian Renaissance*, in: *Heaven & Earth. Art of Byzantium from the Greek Collections*, edd. A. Drandaki, D. Papanikola-Bakirtzi, A. Tourta, Athens 2013, 327–335.

Nelson, *Palaeologan Ornament and the Arabesque* = R. S. Nelson, *Palaeologan Illuminated Ornament and the Arabesque*, Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte 41 (1988) 7–22.

Nelson, *The Italian Appreciation* = R. S. Nelson, *The Italian Appreciation and Appropriation of Illuminated Byzantine Manuscripts*, ca. 1200–1450, DOP 49 (1995) 209–235.

Nicephori Gregorae *Byzantina historia* = Nicephori Gregorae *Byzantina historia*, I–II, ed. L. Schopenus, Bonnae 1829–1830; III, ed. I. Bekkerus, Bonnae 1855.

Nordhagen, *Icons* = P. J. Nordhagen, *Icons Designed for the Display of Sumptuous Votive Gifts*, DOP 41 (1987) 453–460.

Obolensky, *The Byzantine Commonwealth* = D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500–1453*, London 2000.

Oikonomidès, *Emperor of the Romans* = N. Oikonomidès, *Emperor of the Romans – Emperor of the Romania*, in: *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ' αιώνα*, edd. Ευ. Παπαδοπούλου, Δ. Διαλέτη, Αθήνα 1996, 121–128.

Ousterhout, *Constantinople, Bithynia, and Regional Developments* = R. G. Ousterhout, *Constantinople, Bithynia, and Regional Developments in Later Palaeologan Architecture*, in: *The Twilight of Byzantium. Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire*, edd. S. Ćurčić, D. Mouriki, Princeton 1991, 75–110.

Pace, *L'affresco nella chiesa di San Luca* = V. Pace, *L'affresco nella chiesa di San Luca a Cattaro (Kotor) e il ricordo della chiesa di Roma*, in: *Црква Светиої Лυке кроз вјекове*, ed. B. Kopah, Kotor 1997, 107–111.

Paizi-Apostolopoulou, *Authority of a Learned Patriarch* = M. Paizi-Apostolopoulou, *Appealing to the Authority of a Learned Patriarch: New Evidence on Gennadios Scholarios' Responses*

to the Questions of George Branković, *The Historical Review* 9 (2012) 95–116.

Patterson Ševčenko, *Icons and Liturgy* = N. Patterson Ševčenko, *Icons and Liturgy*, DOP 45 (1991) 45–57.

Patterson Ševčenko, *The Vita Icon* = N. Patterson Ševčenko, *The Vita Icon and the Painter as Hagiographer*, DOP 53 (1999) 149–167.

Peković, *Četiri elafitske crkve* = Ž. Peković, *Četiri elafitske crkve*, Dubrovnik–Split 2008.

Pelekanidis et al., *The Treasures of Mont Athos I* = S. M. Pelekanidis et al., *The Treasures of Mont Athos. Illuminated Manuscripts I*, Athens 1974.

Pentcheva, *Imagined Images* = B. Pentcheva, *Imagined Images: Visions of Salvation and Intercession in a Double-Sided Icon from Poganovo*, DOP 54 (2000) 139–156.

Petković, *Art and Patronage* = S. Petković, *Art and Patronage in Serbia during the Early Period of Ottoman Rule (1450–1600)*, BF 16 (1990) 401–414.

Petković, *Artistic Activity* = S. Petković, *Artistic Activity and the Struggle for Survival of the Serbian Church during the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, *Balkan Studies* 24/2 (1983) 617–630.

Petković, *Serbian Painting* = S. Petković, *Serbian Painting at the Time of George Brankovich (1427–1456)*, JÖB 32/5 (1982) 197–198.

Petković, *The Thirteenth Century Frescoes in Morača* = S. Petković, *The Thirteenth Century Frescoes in Morača Monastery. A Reinterpretation*, in: *Actes du XVe Congrès international d'études byzantines*, II/B. *Art et archéologie*, Athènes 1981, 631–638.

Popović D., *A Staurotheke* = D. Popović, *A Staurotheke of Serbian Provenance in Pienza*, *Зорграф* 36 (2012) 157–170.

Popović D., *Eulogiae* = D. Popović, *Eulogiae Terrae Sanctae of St Sava of Serbia*, *Balkanica* 45 (2014) 55–69.

Popović D., *Paying devotions to the Holy Hermit* = D. Popović, *Paying devotions to the Holy Hermit: The shrine of St Prochorus of Pčinja*, in: *Routes of Faith in the Medieval Mediterranean*, Thessalonike 2008, 215–226.

Popović D., *Relics and Politics in the Middle Ages* = D. Popović, *Relics and Politics in the Middle Ages: the Serbian Approach*, in: *Eastern Christian Relics*, ed. A. M. Lidov, Moscow 2003, 161–180.

Popović D., *The Cult of St Peter of Koriša* = D. Popović, *The Cult of St Peter of Koriša. Stages of Development and Patterns*, *Balkanica* 28 (1997) 181–211.

Popović M., *Crkvina u Paniku* = M. Popović, *Crkvina u Paniku*, GZMBiH, arheologija, n. s., 27–28 (1973) 347–363.

Popović M., *Les forteresses* = M. Popović, *Les forteresses du système défensif byzantin en Serbie au XI–XII siècle*, *Starinar* 42 (1991) 169–185.

Popović M., *Manastir svetog Petra de Campo* = M. Popović, *Manastir svetog Petra de Campo kod Trebinja*, GZMBiH, arheologija, n. s., 27–28 (1973) 313–346.

Popović S., *Dividing the Indivisible* = S. Popović, *Dividing the Indivisible: The Monastery Space – Secular and Sacred*, ZRVI 44 (2007) 47–65.

Porčić, *The Menologem* = N. Porčić, *The Menologem in Serbian Medieval Document-Making*, in: ПЕРИБОЛОС. Зборник у частѝ Мирјане Живојиновић, edd. Б. Миљковић, Д. Џелеџић, Београд 2015, 285–298.

Preradović, *Bisanzio sull'Adriatico* = D. Preradović, *Bisanzio sull'Adriatico nel IX e X secolo. Topografia sacra*, Udine–Paris 2011 (неодјављена докторска теза).

Prijatelj-Pavičić, *U potrazi za izgubljenim slikarstvom* = I. Prijatelj-Pavičić, *U potrazi za izgubljenim slikarstvom: o majstoru Lovru iz Kotora i slikarstvu na prostoru od Dubrovnika do Kotora tijekom druge polovice XV stoljeća*, Dubrovnik 2013.

Pringle, *The Churches* = D. Pringle, *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem. A Corpus III (The City of Jerusalem)*, Cambridge 2007.

Prinzing, *Die autokephale byzantinische Kirchenprovinz* = G. Prinzing, *Die autokephale byzantinische Kirchenprovinz Bulgarien/Ohrid. Wie unabhängig waren ihre Erzbischöfe?*, in: *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies*, Vol. I: *Plenary Papers*, Sofia 2011, 389–413.

Prolović, *Die Kirche des heiligen Andreas an der Treska* = J. Prolović, *Die Kirche des heiligen Andreas an der Treska. Geschichte, Architektur und Malerei einer palaiologenzeitlichen Stiftung des serbischen Prinzen Andreaš*, Wien 1997.

Pseudo-Kodinos, *Traité des offices* = Pseudo-Kodinos, *Traité des offices*, ed. J. Verpeaux, Paris 1966.

Radić, *Ο Συμμεών Ούρεσης Παλαιολόγος* = R. Radić, *Ο Συμμεών Ούρεσης Παλαιολόγος και το κράτος του μεταξύ της βυζαντινής και της серβικής αυτοκρατορίας*, in: *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ' αιώνα*, edd. Ευ. Παπαδοπούλου, Δ. Διαλέτη, Αθήνα 1996, 195–208.

Radojčić, *Die serbische Ikonenmalerei* = S. Radojčić, *Die serbische Ikonenmalerei vom 12. Jahrhundert bis zum Jahre 1459*, JÖBG 5 (1956) 61–84.

Radojčić, *Elemente der westlichen Kunst* = S. Radojčić, *Elemente der westlichen Kunst des frühen Mittelalters in der ältesten serbischen Miniaturen*, in: *Actes du XVIIe Congrès international d'histoire de l'art*, La Haye 1955, 199–206.

Radojčić, *Malerei der Paläologischen Renaissance* = S. Radojčić, *Die Entstehung der Malerei der Paläologischen Renaissance*, JÖBG 7 (1958) 105–124.

Radojčić, *Srpska umetnost* = S. Radojčić, *Srpska umetnost u srednjem veku*, Beograd–Zagreb–Mostar 1982.

Radojčić, *Stare srpske minijature* = S. Radojčić, *Stare srpske minijature*, Beograd 1950.

Radojčić, *Srpsko-rumunski odnosi* = Đ. Sp. Radojčić, *Srpsko-rumunski odnosi XIV–XVII veka*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду 1 (1956) 13–29.

- Radujko, 'Ἀρχιερατικός θρόνος' = M. Radujko, *L' Ἀρχιερατικός θρόνος* des évêques de Moravica et la peinture de Saint-Achille à Arilje, CA 49 (2001) 143–178.
- Rakić, *Islamic Influence* = Z. Rakić, *Islamic Influence on Illumination of Serbian Manuscripts of the 16th and 17th Century*, in: *Common Culture and Particular Identities: Christians, Jews and Muslims in the Ottoman Balkans*, edd. E. Papo, N. Makuljević, Beer-Sheba-Belgrade 2013, 217–224.
- Regan, Nadilo, *Ranoromaničke sakralne građevine* = K. Regan, B. Nadilo, *Crkveno graditeljstvo. Ranoromaničke sakralne građevine dubrovačkog područja* (I), *Građevinar* 58/2 (2006) 143–153.
- Regan, Nadilo, *Predromaničke crkve* = K. Regan, B. Nadilo, *Predromaničke crkve na dijelu južnodalmatinskih otoka*, *Građevinar* 58/11 (2006) 937–947.
- Reliquiare = *Reliquiare im Mittelalter*, edd. B. Reudenbach, G. Toussaint, Berlin 2011².
- Rëmbeci, *Kodikëtmesjetarë në Shqipëri* = A. Rëmbeci, *Kodikëtmesjetarë në Shqipëri, ura kulturore midis Lindjes dhe Perëndimit: Rasti i Kodikëve me prejardhje Italo-Bizantine*, in: *Shqipëriames Lindjes dheperëndimit, Aktete Konferencës Shkencore Ndërkombëtare, Tiranë 17 dhjetor 2013*, ed. A. Rëmbeci, Tiranë 2014, 21–36.
- Ringheim, *Eine altserbische Trojasage* = A. Ringheim, *Eine altserbische Trojasage. Text mit linguistischer und literarhistorischer Charakteristik*, Prag-Uppsala 1951.
- Rodley, *The Monastery of the Theotokos Evergetis* = L. Rodley, *The Monastery of the Theotokos Evergetis, Constantinople: Where it was and What it Looked Like*, in: *The Theotokos Evergetis and Eleventh Century Monasticism*, edd. M. Mullett, A. Kirby, Belfast 1994, 17–29.
- Ross, *Alexander Historiatus* = D. J. A. Ross, *Alexander Historiatus. A Guide to Medieval Illustrated Alexander Literature*, Frankfurt am Main 1988².
- Sáez, *El díptico bizantino* = A. M. Sáez, *El díptico bizantino de la Catedral de Cuenca*, Cuenca 2004.
- Safran, *Artistic Links Between Epiros and Apulia* = L. Safran, *Exploring Artistic Links Between Epiros and Apulia in the Thirteenth Century: The Problem of Sculpture and Wall Painting*, in: *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου* (Άρτα, 27–31 Μαΐου 1990), Άρτα 1992, 455–462.
- Saints and Sacred Matter* = *Saints and Sacred Matter. The Cult of Relics in Byzantium and Beyond*, edd. C. Hahn, H. A. Klein, Washington D.C. 2015.
- San Nicola = *San Nicola. Splendori d'arte d'Oriente e d'Occidente*, ed. M. Bacci, Milano 2006.
- Sas-Zaloziecky, *Die byzantinische Baukunst* = W. Sas-Zaloziecky, *Die byzantinische Baukunst in den Balkanländern und ihre Differenzierung unter abendländischen und islamischen Einwirkungen. Studien zur Kunstgeschichte der Balkanländer*, München 1955.
- Schwarz, *Giotto's Byzantium* = M. V. Schwarz, *Giotto's Byzantium*, in: *ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ. Зборник радова поводом четвргесет година Института за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду*, ed. И. Стевовић, Београд 2012, 157–170.
- Shea, *The late Byzantine city* = J. Shea, *The late Byzantine city: Social, economic and institutional profile*, Birmingham 2010 (непубликована докторска дисертација).
- Shepard, *Manners maketh Romans?* = J. Shepard, *Manners Maketh Romans? Young Barbarians at the Emperor's Court*, in: *Byzantine Style, Religion and Civilization. In Honour of sir Steven Runciman*, ed. E. Jeffreys, Cambridge 2006, 135–158.
- Sinkević, *Prolegomena for a Study of Royal Entrances* = I. Sinkević, *Prolegomena for a Study of Royal Entrances in Byzantine Churches: The Case of Marko's Monastery*, in: *Approaches to Byzantine Architecture and Its Decoration: Studies in Honor of Slobodan Ćurčić*, edd. M. J. Johnson, R. G. Ousterhout, A. C. Papalexandrou, Farnham-Burlington 2012, 121–142.
- Sinkević, *Rhodes Hand of St. John the Baptist* = I. Sinkević, *Afterlife of the Rhodes Hand of St. John the Baptist*, in: *Byzantine Images and Their Afterlives: Essays in Honor of Annemarie Weyl Carr*, ed. L. Jones, Farnham-Burlington 2014, 125–141.
- Sinkević, *St. Petar Koriški* = I. Sinkević, *St. Petar Koriški and His Monastery*, *Serbian Studies* 8/1–2 (1994) 105–119.
- Skawran, *The Development* = K. M. Skawran, *The Development of Middle Byzantine Fresco Painting in Greece*, Pretoria 1982.
- Snively, *Archaeological Investigation at Konjuh* = C. S. Snively, *Archaeological Investigation at Konjuh, Republic of Macedonia*, in 2000, *DOP* 56 (2002) 297–306.
- Soloviev, *Le droit byzantin* = A. V. Soloviev, *Le droit byzantin dans la codification d'Étienne Douchan*, *Revue historique de droit français et étranger* 7 (1928) 387–412.
- Soria, *Les peintres du XVIIIe s.* = J. Soria, *Les peintres du XVIIIe s. et la peinture Paléologue: David Selenica et Denys de Fournas*, in: *Héritages de Byzance en Europe du Sud-Est à l' époque moderne et contemporaine*, edd. O. Delouis, A. Couderc, P. Guran, Athènes 2013, 179–193.
- Soulis, *The Serbs and Byzantium* = G. Ch. Soulis, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331–1355) and His Successors*, Athens 1995.
- Soulis, *Tsar Dušan* = G. Ch. Soulis, *Tsar Dušan and Mount Athos*, *Harvard Slavic studies* 2 (1954) 125–139.
- Spatharakis, *Corpus* = I. Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts to the Year 1453*, Leiden 1981.
- Stankova, Nenkovska, *The Manuscript Heritage of Ioan Kratovski* = L. Stankova, L. Nenkovska, *The Manuscript Heritage of Ioan Kratovski*, *European Journal of Science and Theology* 5/1 (2009) 13–24.
- Starodubcev, *Srpsko zidno slikarstvo* = T. Starodubcev, *Srpsko zidno slikarstvo u doba Lazarevića i Brankovića (1375–1459)*, Beograd 2007 (непубликована докторска дисертација).
- Stele, *Ljubljanska verzija ikone sv. Nikolaja* = F. Stele, *Ljubljanska verzija velike ikone sv. Nikolaja iz Barija*, in: *Зборник Светозара Рагојчића*, Београд 1969, 287–293.

- Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier* = P. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204*, Cambridge 2000.
- Stevović, *Late Byzantine Church Decoration* = I. Stevović, *Late Byzantine Church Decoration as an Iconic Vision of Heavenly Jerusalem; the Case of Kalenić*, in: *New Jerusalems. Hierotopy and Iconography of Sacred Spaces*, ed. A. M. Lidov, Moscow 2009, 585–606.
- Stevović, *Towards New Directions* = I. Stevović, *Towards New Directions of Investigation of Late Byzantine Architecture. Visualisation of "Text" on the Façades of the Church of the Virgin of Krina (Chios)*, in: *ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ. Зборник радова новог четијегејџа Јогуна Инстџијџа за истџорију уметџности* Филозофској факултџетија Универзитџетија у Београду, ed. И. Кревовић, Београд 2012, 175–190.
- Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna* = I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, Split 1938.
- Strzygowski, *Die Miniaturen des serbischen Psalters* = J. Strzygowski, *Die Miniaturen des serbischen Psalters der Königlichen Hof- und Staatsbibliothek in München*, Wien 1906.
- Subotić, *Ochrid and Kastoria* = G. Subotić, *Two Centres of Painting in the Fourteenth century. Ochrid and Kastoria: Monuments, Workshops and Style*, in: *Byzantine Macedonia. Art, Architecture, Music and Hagiography*, edd. J. Burke, R. Scott, Melbourne 2001, 88–96.
- Subotić, *Terra sacra* = G. Subotić, *Terra sacra. L'arte del Cossovo*, Milano 1997.
- Subotić, Justin Simonopetritis, *L'iconostase et les fresques* = G. Subotić, Justin Simonopetritis, *L'iconostase et les fresques de la fin du XIVe siècle dans le monastère de la Transfiguration aux Météores*, in: *Actes du XVe Congrès international d'études byzantines II*, Athènes 1981, 751–758.
- Swiencickij, *Byzantinische Bleisiegel* = I. Swiencickij, *Byzantinische Bleisiegel in den Sammlungen von Lwow*, in: *Сборник въ память на проф. Петъръ Никовъ*, София 1940, 434–441.
- Ševčenko, *Theodore Metochites* = I. Ševčenko, *Theodore Metochites, the Chora, and the Intellectual Trends of His Times*, in: *The Kariye Djami IV*, ed. P. A. Underwood, Princeton 1975, 17–55.
- Šidak, *Bosanski rukopisi* = J. Šidak, *Bosanski rukopisi u Gosudarstvennoj publicnoj biblioteci u Lenjingradu*, in: idem, *Studije o „Crkvi bosanskoj” i bogumilstvu*, Zagreb 1975, 151–160.
- Šidak, *Dva priloga* = J. Šidak, *Dva priloga o minijaturama u rukopisima „Crkve bosanske”*, in: idem, *Studije o „Crkvi bosanskoj” i bogumilstvu*, Zagreb 1975, 143–150.
- Šidak, *Kopitarovo bosansko evanđelje* = J. Šidak, *Kopitarovo bosansko evanđelje u sklopu pitanja „Crkve bosanske”*, in: idem, *Studije o „Crkvi bosanskoj” i bogumilstvu*, Zagreb 1975, 111–125 [= J. Šidak, *Kopitarovo bosansko jevanđelje u sklopu pitanja „Crkve bosanske”*, Slovo 4–5 (1955) 47–63].
- Šidak, *Marginalia uz jedan rukopis* = J. Šidak, *Marginalia uz jedan rukopis „Crkve bosanske” u mletačkoj Marciani*, in: idem, *Studije o „Crkvi bosanskoj” i bogumilstvu*, Zagreb 1975, 127–142 [= J. Šidak, *Marginalia uz jedan rukopis „Crkve bosanske” u mletačkoj Marciani*, Slovo 6–8 (1957) 134–153].
- Škoviera, *Kyjevský polemicko-apologetický rukopisný zborník* = A. Škoviera, *Kyjevský polemicko-apologetický rukopisný zborník s liturgiou svätého Petra*, Slavica Slovaca 48/3 (2013). Supplementum.
- Šuput, *Banjska Monastery* = M. Šuput, *Banjska Monastery*, Belgrade 2003.
- Šuput, *Gottesmutterkirche als Kultbau* = M. Šuput, *Gottesmutterkirche als Kultbau im Rahmender byzantinischen Architektur ihrer Zeit*, in: *Сџугеница и византџијска уметџности око 1200. Јогуна*, ed. В. Копан, Београд 1988, 133–139.
- Tachiaos, *The Slavonic Manuscripts* = A.-E. N. Tachiaos, *The Slavonic Manuscripts of Saint Panteleimon Monastery (Rossikon) on Mount Athos*, Thessaloniki – Los Angeles 1981.
- Taft, *The Byzantine Rite* = R. Taft, *The Byzantine Rite. A Short History*, Collegeville 1992.
- Talbot, *Hagiography in Late Byzantium* = A.-M. Talbot, *Hagiography in Late Byzantium (1204–1453)*, in: *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography*, I: *Periods and Places*, ed. S. Efthymiadis, Farnham 2011, 173–198.
- Talbot, *The Relics of New Saints* = A.-M. Talbot, *The Relics of New Saints: Deposition, Translation, and Veneration in Middle and Late Byzantium*, in: *Saints and Sacred Matter. The Cult of Relics in Byzantium and Beyond*, edd. C. Hahn, H. A. Klein, Washington, D.C. 2015, 215–230.
- Talbot, *The Restoration of Constantinople* = A.-M. Talbot, *The Restoration of Constantinople under Michael VIII*, DOP 47 (1993) 243–261.
- Tarnanidis, *The Slavonic Manuscripts* = I. C. Tarnanidis, *The Slavonic Manuscripts discovered in 1975 at St Catherine's Monastery on Mount Sinai*, Thessaloniki 1988.
- Teoteoi, *Nicodème de Tismana* = T. Teoteoi, *Nicodème de Tismana, archimandrite et porteur d'epigonation*, *Revue des études sud-est européennes* 45 (2007) 101–115.
- The Hand of Angelos* = *The Hand of Angelos: An Icon Painter in Venetian Crete*, ed. M. Vassiliaki, Farnham–Burlington 2010.
- The Ossuary of the Bachkovo Monastery* = *The Ossuary of the Bachkovo Monastery*, ed. E. Bakalova, Plovdiv 2003.
- The Hypotyposis* = *The Hypotyposis of the Monastery of the Theotokos Evergetis, Constantinople*, edd. R. Morris, R. H. Jordan, Ashgate 2012.
- Theodorescu, *Bizant, Balcani, Occident* = R. Theodorescu, *Bizant, Balcani, Occident la inceputurile culturii medievale romanesti (secolele X–XIV)*, București 1974.
- Theodorescu, *Sur le narthex* = R. Theodorescu, *Sur le narthex de deux monuments valaques des XIVe–XVe siècles*, *Revue Roumaine d'Histoire de l'Art, Série Beaux-Arts*, 49 (2012) 3–16.
- Todić, *Portraits des saints Siméon et Sava* = B. Todić, *Portraits des saints Siméon et Sava au XIVe siècle. Contribution à la connaissance de l'idéologie de l'État et de la l'Église serbes*, in:

Bυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ' αιώνα, edd. Ευ. Παπαδοπούλου, Δ. Διαλέτη, Αθήνα 1996, 129–139.

Todić, *L'influence de la liturgie* = B. Todić, *L'influence de la liturgie sur la décoration peinte du narthex de Sopoćani*, in: Древнерусское искусство. Русь, Византия, Балканы – XIII век, Санкт-Петербург 1997, 43–58.

Todić, *Opening Scene* = B. Todić, *What Was the Opening Scene of the Cycle of St. Simeon Nemanja at Studenica?*, in: Образ Византии. Сборник статей в честь О. С. Поповой, ed. A. B. Захарова, Москва 2008, 517–524.

Todić, *Τρεις σεββικές λειψανοθήκες* = B. Todić, *Τρεις σεββικές λειψανοθήκες στη μονή του Βατοπεδίου*, in: Ιερά Μονή Βατοπεδίου. Ιστορία και τέχνη, Αθήνα 1999, 241–254.

Tomas, *Crkva sv. Marije* = I. Tomas, *Crkva sv. Marije na otoku Mljetu i njezina povezanost s romaničkim spomenicima Apulije*, *Prostor* 19/2 (42) (2011) 296–309.

Tomić-Djurić, *The Isles of Great Silence* = M. Tomić-Djurić, *The Isles of Great Silence: Monastic Life on Lake Scutari under the Patronage of the Balšićs*, *Balkanica* 43 (2012) 81–116.

Tomić-Đurić, *To Picture and to Perform* = M. Tomić-Đurić, *To Picture and to Perform: The image of the Eucharistic Liturgy at Markov Manastir (I)*, *Zograf* 38 (2014) 123–141.

Tra le due sponde dell'Adriatico = *Tra le due sponde dell'Adriatico: la pittura nella Serbia de XIII secolo e l'Italia*, ed. R. D'Amico, Ferrara 1999.

Treasures of Heaven = *Treasures of Heaven: Saints, Relics, and Devotion in Medieval Europe*, edd. M. Bagnoli, H. A. Klein, C. Griffith Mann, Baltimore 2011.

Treasures of Mount Athos = *Treasures of Mount Athos*, ed. A. A. Karakatsanis, Thessaloniki 1997.

Treitinger, *Die oströmische Kaiser* = O. Treitinger, *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell. Vom oströmischen Staats- und Reichsgedanken*, Darmstadt 1956².

Trkulja, *Divine Revelation Performed* = J. Trkulja, *Divine Revelation Performed: Symbolic and Spatial Aspects in the Decoration of Byzantine Churches*, in: *Spatial Icons. Performativity in Byzantium and Medieval Russia*, ed. A. Lidov, Moscow 2011, 213–237.

Trkulja, *The Rose Window* = J. Trkulja, *The Rose Window: A Feature of Byzantine Architecture?*, in: *Approaches to Byzantine Architecture and Its Decoration: Studies in Honor of Slobodan Ćurčić*, edd. M. J. Johnson, R. G. Ousterhout, A. C. Papalexandrou, Farnham–Burlington 2012, 143–164.

Vassilaki, *Female Piety* = M. Vassilaki, *Female Piety, Devotion and Patronage: Maria Angelina Doukaina Palaiologina of Ioannina and Helena Uglješa of Serres*, in: *Donation et donateurs dans le monde byzantin*, edd. S. J.-M. Spieser, E. Yota, Paris 2012, 221–234.

Vego, *Novi i revidirani natpisi* = M. Vego, *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine*, GZM, n. s., Arheologija 15–16 (1960–1961) 259–286.

Vego, *Ploča sa ćirilskim natpisom* = M. Vego, *Ploča sa ćirilskim natpisom i likom sv. Petra iz Stona*, *Naše starine* 7 (1960) 139–144.

Velmans, *Le portrait* = T. Velmans, *Le portrait dans l'art des Paléologues*, in: *Art et société à Byzance sous les Paléologues*, Venise 1971, 91–148.

Vežić, *Rotonda u Ošlju* = P. Vežić, *Rotonda u Ošlju*, in: *Zbornik Tomislava Marasovića*, edd. I. Babić, A. Milošević, Ž. Rapanić, Split 2002, 220–230.

Vikan, *Catalogue of the Sculpture* = G. Vikan, *Catalogue of the Sculpture in the Dumbarton Oaks Collection from the Ptolemaic Period to the Renaissance*, Washington 1995.

Vikan, *'Guided by Land and Sea'* = G. Vikan, *'Guided by Land and Sea': Pilgrim Art and Pilgrim Travel in Early Byzantium*, in: *Tesserae. Festschrift für Josef Engemann*, Münster 1991, 74–92 (= idem, *Sacred Images and Sacred Power in Byzantium*, Aldershot 2003, VIII).

Vinski et al., *Rani srednji vijek* = Z. Vinski et al., *Rani srednji vijek*, Beograd–Zagreb–Mostar 1986.

Vocotopoulos, *Church Architecture in the Despotate of Epirus* = P. L. Vocotopoulos, *Church Architecture in the Despotate of Epirus: the Problem of Influences*, *Σορραφ* 27 (1998–1999) 79–92.

Vojvodić, *Newly discovered portraits* = D. Vojvodić, *Newly discovered portraits of rulers and the dating of the oldest frescoes in Lipljan*, *Zograf* 36 (2012) 143–155.

Vojvodić, *The Nativity of Christ* = D. Vojvodić, *The Nativity of Christ and the Descent into Hades as Programme Counterparts in Byzantine Wall Painting*, in: ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ. Зборник радова поводом четврдесет година Института за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду, ed. И. Стевовић, Београд 2012, 127–142.

Vojvodić, *Un regard nouveau* = D. Vojvodić, *Un regard nouveau sur la représentation du Concile de saint Siméon-Nemanja à Arilje*, *Cahiers Balkaniques* 31 (2000) 11–20.

Vujičić, *Freska s likom sv. Hristofora* = R. Vujičić, *Freska s likom sv. Hristofora na pročelju crkve sv. Ane u Kotoru*, *PPUD* 24 (1984) 39–44.

Vujičić, *Freske u crkvi Marije Collegiate* = R. Vujičić, *Freske u crkvi Marije Collegiate u Kotoru*, *PPUD* 36 (1995) 365–378.

Vujičić, *Srednjovjekovna arhitektura i slikarstvo* = R. Vujičić, *Srednjovjekovna arhitektura i slikarstvo Crne Gore*, Podgorica 2007.

Vujičić, *Zidno slikarstvo* = R. Vujičić, *Zidno slikarstvo*, in: *Zagovori svetom Tripunu. Blago Kotorske biskupije*, Zagreb 2009, 71–80.

Walter, *The Iconographical Sources* = Ch. Walter, *The Iconographical Sources for the Coronation of Milutin and Simonida at Gračanica*, in: Византијска уметност постојећом XIV века, Београд 1978, 183–200.

Walter, *The Portrait of Jakov of Serres* = C. Walter, *The Portrait of Jakov of Serres in London, Additional 39626, Its Place in Paleologue Manuscript Illumination*, *Σορραφ* 7 (1977) 65–72.

- Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei* = K. Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrhunderts*, Berlin 1935.
- Weitzmann, *Illustrated Manuscripts* = K. Weitzmann, *Illustrated Manuscripts at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai*, Collegeville, MN 1973.
- Weitzmann, Galavaris, *The Monastery of Saint Catherine* = K. Weitzmann, G. Galavaris, *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The Illuminated Greek Manuscripts. Vol. I. From the Ninth to the Twelfth Century*, Princeton 1990.
- Wirth, *À propos des influences byzantines* = J. Wirth, *À propos des influences byzantines sur l'art du Moyen Âge occidental*, in: *Material and Ideal. Essays in Medieval Art and Archaeology in Honour of Jean-Michel Spieser*, edd. A. Cutler, A. Papaconstantinou, Leiden–Boston 2007, 219–231.
- Wittkower, *Art and Architecture in Italy* = R. Wittkower, *Art and Architecture in Italy 1600–1750*, Harmondsworth, Middlesex 1973.
- Wixom, *Byzantine Art and the Latin West* = W. D. Wixom, *Byzantine Art and the Latin West*, in: *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843–1261*, edd. H. C. Evans, W. D. Wixom, New York 1997, 435–449.
- Woodfin, *The Embodied Icon* = W. T. Woodfin, *The Embodied Icon. Liturgical Vestments and Sacramental Power in Byzantium*, Oxford 2012.
- Zacos, Nesbitt, *Byzantine Lead Seals II* = G. Zacos, J. W. Nesbitt, *Byzantine Lead Seals II*, Bern 1984.
- Zanini, *The Urban Ideal* = E. Zanini, *The Urban Ideal and Urban Planning in Byzantine New Cities of the Sixth Century A. D.*, in: *Theory and Practice in Late Antique Archaeology*, edd. L. Lavan, W. Bowden, Leiden–Boston 2003, 196–223.
- Zbornik Hvala krstjanina* = *Zbornik Hvala krstjanina. Fototipsko izdanje*, ed. H. Kuna, Sarajevo 1986.
- Zdravković, *Nacrti preromaničke crkvice* = I. Zdravković, *Nacrti preromaničke crkvice Sv. Mihajla u Stonu*, PPUD 12 (1960) 25–31.
- Zetler, *Cross-Cultural Interpretations* = B. Zetler, *Cross-Cultural Interpretations of Imagery in the Middle Ages*, *Art Bulletin* 76/4 (1994) 680–694.
- Zhelto, *A Slavonic Translation* = M. Zheltov, *A Slavonic Translation of the Eucharistic Diataxis of Philotheos Kokkinos from a Lost Manuscript (Athos Agiou Pavlou 149)*, in: *TOXOTHIC: Studi per Stefano Parenti*, edd. D. Galadza, N. Glibetić, G. Radle, Grottaferrata 2010, 345–359.
- Žeravica, *Ranosrednjovjekovna kamena tranzena* = Z. Žeravica, *Ranosrednjovjekovna kamena tranzena na crkvi Sv. Pavla u selu Palje Brdo u Konavlima*, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 21 (2004) 129–142.
- Živković, *Kult svetog Nikole* = V. Živković, *Kult svetog Nikole u religijskoj praksi Kotora (XIV–XVI vek)*, in: *Dvanaest vjekova Bokeljske mornarice*, ed. J. J. Martinović, Kotor 2010, 95–102.
- Živković, *Tota depicta picturis grecis* = V. Živković, *Tota depicta picturis grecis. The style and iconography of religious painting in medieval Kotor (Montenegro)*, *Il Capitale culturale. Studies on the Value of Cultural Heritage* 10 (2014) 65–89.
- Ασπρά-Βαρδαβάκη, *Οι βυζαντινές τοιχογραφίες του Ταξιάρχη* = Μ. Ασπρά-Βαρδαβάκη, *Οι βυζαντινές τοιχογραφίες του Ταξιάρχη στο Μαρκόπουλο Αττικής*, ΔΧΑΕ 8 (1975–1976) 199–229.
- Βασιλάκη, Τάβλαρης, Τσιγαρίδας, *Ιερά Μονή Αγίου Παύλου* = Μ. Βασιλάκη, Γ. Τάβλαρης, Ε. Τσιγαρίδας, *Ιερά Μονή Αγίου Παύλου*. Εικόνες, Άγιον Όρος 1998.
- Βοκοτόπουλος, *Παρατηρήσεις* = Π. Βοκοτόπουλος, *Παρατηρήσεις στο ναό του Σωτήρος κοντά στο Γαλαξείδι*, ΔΧΑΕ 17 (1993–1994) 199–210.
- Ζάρρας, *Ο εικονογραφικός κύκλος των εωθινών ευαγγελίων* = Ν. Ζάρρας, *Ο εικονογραφικός κύκλος των εωθινών ευαγγελίων στην παλαιολόγεια μνημειακή ζωγραφική των Βαλκανίων*, Θεσσαλονίκη 2011.
- Κυριακούδης, *Η τέχνη στη Μονή Προδρόμου* = Ε. Ν. Κυριακούδης, *Η τέχνη στη Μονή Προδρόμου Σερρών κατά την περίοδο της Σερβοκρατίας στον 14ο αιώνα*, in: *Επιστημονικό συμπόσιο Χριστιανική Μακεδονία. Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών*, Θεσσαλονίκη 1995, 263–296.
- Μερτζιμέκης, *Επιτάφιος του Μητροπολίτη Βελιγραδίου Ισιδώρου* = Ν. Μερτζιμέκης, «Ο συνέχων τὰ πέρατα, τάφω συσχεθῆναι κατεδέξω, Χριστέ». Κεντητός Επιτάφιος του Μητροπολίτη Βελιγραδίου Ισιδώρου (1415–1423) από την Αθωνική Μονή Αγίου Παύλου, ΔΧΑΕ 33 (2012) 313–322.
- Μουρίκη, *Οι βυζαντινές τοιχογραφίες* = Ντ. Μουρίκη, *Οι βυζαντινές τοιχογραφίες των παρεκκλησιών της Σπηλιάστης Πεντέλης*, ΔΧΑΕ 7 (1973–1974) 79–119.
- Ευγγόπουλος, *Αι τοιχογραφίες* = Α. Ευγγόπουλος, *Αι τοιχογραφίες του Καθολικού της Μονής Προδρόμου παρά τας Σέρρας*, Θεσσαλονίκη 1973.
- Παπαθεοφάνους-Τσουρή, *Εικόνα* = Ε. Παπαθεοφάνους-Τσουρή, *Εικόνα Αποκαθήλωσης στη Μονή Προδρόμου Σερρών μετά τον επαναπατρισμό της*, in: *Αφιέρωμα στον Ακαδημαϊκό Παναγιώτη Α. Βοκοτόπουλο*, Αθήνα 2015, 557–566.
- Παπαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος τοῦ τρούλου* = Τ. Παπαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος τοῦ τρούλου τῶν ναῶν τῆς Παλαιολόγειας περιόδου στή Βαλκανική Χερσόνησο καί τήν Κύπρο*, Αθήνα 2001.
- Στρατή, *Η ζωγραφική* = Α. Στρατή, *Η ζωγραφική στην Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών 14ος–19ος αι.*, Θεσσαλονίκη 2007.
- Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος* = Α. Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1986.

СПИСАК САРАДНИКА СА АФИЛИЈАЦИЈАМА*

др ДРАГАН ВОЈВОДИЋ, ванредни професор

Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности

dvojvodi@f.bg.ac.rs

*Српска средњовековна уметност и њен европски контекст (бр. 177036)

*Традиција, иновација и идентитет у византијском свету (бр. 177032)

Уметност српског царства (1346-1371) (пројекат Матице српске)

др ВЛАДИМИР ВУКАШИНОВИЋ, ванредни професор
Универзитет у Београду, Православни богословски факултет

vvukasinovic@bfspc.bg.ac.rs

*Српска теологија у двадесетом веку: фундаменталне претпоставке теолошких дисциплина у европском контексту - историјска и савремена перспектива (бр. 179078).

др СМИЉКА ГАБЕЛИЋ, научни саветник
Филозофски факултет у Београду, Институт за историју уметности

sgabelic@f.bg.ac.rs

*Српска средњовековна уметност и њен европски контекст (бр. 177036)

МИЛА ГАЈИЋ, виши кустос
Музеј примењене уметности, Београд
mila.gajic@mru.rs

др ВАЛЕНТИНА ЖИВКОВИЋ, виши научни сарадник
Балканолошки институт, САНУ, Београд
valentina.zivkovic@bi.sanu.ac.rs

*Средњовековно наслеђе Балкана: институције и култура (бр. 177003)

МИЛОШ ЖИВКОВИЋ, истраживач-сарадник
Византолошки институт, САНУ, Београд

* Звездицом су означени називи пројеката Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије у оквиру којих су написани радови појединих аутора у овој публикацији.

milos.zivkovic@vi.sanu.ac.rs

*Традиција, иновација и идентитет у византијском свету (бр. 177032)

др МИРОСЛАВА КОСТИЋ, научни сарадник
Филозофски факултет у Београду, Институт за историју уметности

mkostic@f.bg.ac.rs

*Представе идентитета у уметности и вербално-визуелној култури новог доба (бр. 177001)

др БОЈАНА КРСМАНОВИЋ, виши научни сарадник
Византолошки институт, САНУ, Београд
bojana.krsmanovic@vi.sanu.ac.rs

*Традиција, иновација и идентитет у византијском свету (бр. 177032)

ма МИРОСЛАВ ЛАЗИЋ, археограф
Народна библиотека Србије, Одељење за археографију
miroslav.lazic@nb.rs

др ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ, професор емеритус,
академик

Византолошки институт, САНУ, Београд
Ljubomir.Maksimovic@sanu.ac.rs

*Традиција, иновација и идентитет у византијском свету (бр. 177032)

др СМИЉА МАРЈАНОВИЋ-ДУШАНИЋ, редовни професор
Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју

smarjano@f.bg.ac.rs

*Средњовековно наслеђе Балкана: институције и култура (бр. 177003)

др МИОДРАГ МАРКОВИЋ, редовни професор, дописни члан САНУ

Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности

mmarkovi@f.bg.ac.rs

*Српска средњовековна уметност и њен европски контекст (бр. 177036)

др МИЉАНА МАТИЋ
независни истраживач
maticmiljana1@gmail.com

др ЉУБОМИР МИЛАНОВИЋ, научни сарадник
Византолошки институт, САНУ, Београд
milanovic.ljubomir@gmail.com

*Традиција, иновација и идентитет у византијском свету
(бр. 177032)

мр ДРАГАНА ПАВЛОВИЋ, асистент
Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење
за историју уметности
drpavlov@f.bg.ac.rs

*Српска средњовековна уметност и њен европски кон-
текст (бр. 177036)

др СВЕТЛАНА ПЕЈИЋ, историчар уметности-саветник
Републички завод за заштиту споменика културе - Бео-
град
svetlana.pejic@heritage.gov.rs

*Српска средњовековна уметност и њен европски кон-
текст (бр. 177036)

др ДАНИЦА ПОПОВИЋ, научни саветник
Балканолошки институт, САНУ, Београд
Danica.Popovic@bi.sanu.ac.rs

*Средњовековно наслеђе Балкана: институције и култура
(бр. 177003)

др ДУБРАВКА ПРЕРАДОВИЋ, виши кустос
независни истраживач
dubravka.preradovic@gmail.com

др ЈАДРАНКА ПРОЛОВИЋ, универзитетски доцент
Институт за историју уметности, Универзитет у Бечу
jadranka.prolovic@univie.ac.at

др ЗОРАН РАКИЋ, ванредни професор
Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење
за историју уметности
zrakic@f.bg.ac.rs

*Српска средњовековна уметност и њен европски кон-
текст (бр. 177036)

др ТАТЈАНА СТАРОДУБЦЕВ, ванредни професор
Универзитет у Новом Саду, Академија уметности
tatjana.starodubcev@uns.ac.rs

*Српска средњовековна уметност и њен европски кон-
текст (бр. 177036)

др ИВАН СТЕВОВИЋ, ванредни професор
Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење
за историју уметности
istevovi@f.bg.ac.rs

*Српска средњовековна уметност и њен европски кон-
текст (бр. 177036)

*Хришћанска култура на Балкану у средњем веку: Ви-
зантијско царство, Срби и Бугари од 9. до 15. века (бр.
177015)

др БРАНИСЛАВ ТОДИЋ, редовни професор
Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење
за историју уметности
btodic@f.bg.ac.rs

*Српска средњовековна уметност и њен европски кон-
текст (бр. 177036)

ма МАРКА ТОМИЋ ЋУРИЋ, истраживач-сарадник
Балканолошки институт, САНУ, Београд
marka.tomic@gmail.com

*Средњовековно наслеђе Балкана: институције и култура
(бр. 177003)

др БРАНИСЛАВ ЦВЕТКОВИЋ, виши кустос
Завичајни музеј у Јагодини
bracvet@gmail.com

*Средњовековно наслеђе Балкана: институције и култура
(бр. 177003)

др МИЛКА ЧАНАК-МЕДИЋ, редовни професор
Универзитет у Београду, Архитектонски факултет; Репу-
блички завод за заштиту споменика културе, Београд

ВЛАДИМИР ЏАМИЋ, историчар уметности-саветник
Републички завод за заштиту споменика културе – Београд
vladimir.dzamic@heritage.gov.rs

др ЉИЉАНА ШЕВО, редовни професор
Универзитет у Бања Луци, Академија умјетности
milija90@teol.net

др ИРЕНА ШПАДИЈЕР, ванредни професор
Универзитет у Београду, Филолошки факултет
i.spadijer@gmail.com

*Средњовековно наслеђе Балкана: институције и култура
(бр. 177003)